

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор

Ермек Тоқтаров,

ҚР Президенті жанындағы

ҚСЗИ-дің бөлім басшысы

Шығаруға жауапты:

А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:

Қазақстан Республикасы,

010000, Нұр-Сұлтан қаласы,

Бейбітшілік көшесі, 4

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20

Факс (7172) 75-20-21

E-mail: office@kisi.kz

www.kisi.kz

www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық

келісім министрлігінде 2003 ж.

19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы

№ 4526-Ж күәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)

ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша

ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін

жариялау үшін Қазақстан Республикасы

Білім және ғылым министрлігі білім және

ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету

комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар

тізбесіне енеді.

«Надежда 2050» ЖШС баспасынан басы-

лып шығарылды

Көкшетау қ., Баймұқанов, 3.

Таралымы: 500 дана.

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Бауыржан Бокаев, Азат Қаймолдиев,

Гүлдана Бақтиярова, Нұрбек Айжарықов

Адам капиталына инвестициялар бойынша мемлекеттік саясат: Қазақстандағы шетелдік университет түлектерінің білімін қолдану тиімділігін бағалау 6

Раушан Нұрбекова, Гүлмира Илеуова

Қазақстанда талант менеджментін енгізу арқылы президенттік жастар кадрлық резерві бағдарламасын дамыту 21

Айгерім Мұрат

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру мәнмәтініндегі қазақстандық қоғамдық диалог 32

Светлана Кожирова, Айша Мұқашева

Қытай еңбек көші-қонының Қазақстан–Қытай қатынасына әсері 46

Бибигуль Бюлегенова, Айгүл Әміржанова,

Жанерке Ералина

Әкімдер сайлауы – 2021: қоғамның демократиялануы жолындағы жаңа коммуникативті трендтер 59

Мұрат Насимов

Жағымпаздықтың саяси сипаттамаларын талдау . . . 69

Майра Дюсембекова, Еркебұлан Амантаев,

Толобек Абдырахманов

Пандемия кезіндегі Қазақстанның білім беру саласын цифрлық трансформациялаудағы мемлекеттік саясат . 81

Мейрам Сарыбаев, Ермек Чукубаев, Арсен Малтабаров

Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы логистика саласын цифрлық трансформациялаудағы рөлі 92

Мұрат Лаумулин

Орталық Азия бойынша тарихи әдебиеттерге шолу . 109

СОДЕРЖАНИЕ

Бауржан Бокаев, Азат Каймолдиев,

Гулдана Бақтиярова, Нурбек Айжарықов

Государственная политика по инвестициям в человеческий капитал: оценка эффективности применения знаний выпускников зарубежных вузов в Казахстане 6

Раушан Нурбекова, Гүлмира Илеуова

Развитие президентского молодежного кадрового резерва путем внедрения управления талантами в Казахстане 21

Айгерим Мурат

Казахстанский общественный диалог в контексте реализации концепции «слушающего государства» . . 32

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Пәсімінен тағайындалған
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Светлана Кожирова, Айша Мукашева
Влияние китайской трудовой миграции
на казахстанско-китайские отношения 46

**Бибикуль Бюлегенова, Айгул Амиржанова,
Жанерке Ералина**
Выборы акимов-2021: новые коммуникативные тренды
на пути к демократизации общества 59

Мурат Насимов
Анализ политических характеристик подхалимства 69

**Майра Дюсембекова, Еркебулан Амантаев,
Толобек Абдырахманов**
Государственная политика по цифровой трансформации
образования Казахстана в условиях пандемии 81

Мейрам Сарыбаев, Еркем Чукубаев, Арсен Малтабаров
Роль Казахстана в цифровой трансформации
логистической отрасли
в Центрально-азиатском регионе 92

Мурат Лаумулин
Обзор исторической литературы по Центральной Азии 109

CONTENTS

**Baurzhan Bokayev, Azat Kaimoldiyev,
Guldana Baktiyarova, Nurbek Aizharykov**
Governmental Policy of Investments in Human Capital:
Evaluation of the Effectiveness of the Application of Knowledge
of Graduates of Foreign University in Kazakhstan 6

Raushan Nurbekova, Gulmira Ileuova
Presidential Youth Personnel Reserve Development by Talent
Management Implementation in Kazakhstan. 21

Aigerim Murat
Kazakhstan Public Dialogue in the Context to Implement the
Concept of the "Listening State" 32

Svetlana Kozhirova, Aisha Mukasheva
The Labour Migration Influence
on Kazakhstan-Chinese Relations 46

Bibigul Bulegenova, Aigul Amirzhanova, Zhanerke Yeralina
Elections of Akimov – 2021: New Communication Trends on
the Way to the Democratization of Society 59

Murat Nassimov
Analysis of the Political Characteristics of Flattery 69

**Maira Dyussebekova, Yerkebulan Amantayev,
Tolobek Abdyrakhmanov**
State Policy on the Digital Transformation
of Education in Kazakhstan in a Pandemic 81

Meiram Sarybayev, Ermek Chukubayev, Arsen Maltabarov
Role of Kazakhstan in the Digital Transformation of the
Logistics Industry in the Central Asian Region 92

Murat Laumulin
Review of historical literature on Central Asia 109

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Ермек ТОҚТАРОВ** – бас редактор, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бөлім басшысы, Ph.D
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистрі
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Ермек ТОКТАРОВ** – шеф-редактор, руководитель отдела Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – редактор, ведущий научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – заместитель генерального директора по научной работе и международной деятельности РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Гани КАРАСАЕВ** – главный научный сотрудник – начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – заместитель директора Института прикладных этнополитических исследований, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of the Editorial Board, State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Yermek TOKTAROV** – Chief Editor, Head of Department of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Ph.D
- Almas ARZIKULOV** – Editor, Leading research fellow of KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Nurlan SEIDIN** – Deputy Director General for Scientific Work and International Activities RSE «Gylym ordasy» CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director of KazISS under President of Kazakhstan, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Gani KARASAEV** – Chief Researcher – Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Deputy Director of the Institute of Applied Ethnopolitical Research, Doctor of Sociology

**Бауржан Бокаев¹, Азат Қаймолдиев²,
Гүлдана Бақтиярова³, Нұрбек Айжарықов⁴**

*¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы вице-ректормы, PhD
(Астана, Қазақстан)*

email: b.bokayev@ara.kz

*²ҚР Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы, МА, МРМ, зерттеуші,
(Астана, Қазақстан)*

email: kaimoldiyev@gmail.com

*³ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
өңірлік даму магистрі, зерттеуші,
(Астана, Қазақстан)*

email: bgn-89@mail.ru

*⁴Сулейман Демирель университетінің оқытушысы,
коммуникация магистрі,
(Қаскелең қаласы, Қазақстан)*

email: nurbek.aizharykov@gmail.com

АДАМ КАПИТАЛЫНА ИНВЕСТИЦИЯЛАР БОЙЫНША МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК УНИВЕРСИТЕТ ТҮЛЕКТЕРІНІҢ БІЛІМІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Адами капиталға инвестиция – адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту, компаниялардың дамуы немесе тұтастай алғанда ел экономикасының өсуі үшін қажетті шаралар.

Мақалада шетелдік ЖОО-ның қазақстандық түлектерінің басқа елдерде оқу процесінде алған құзыреттері, білімдері мен дағдылары, сондай-ақ, қазақстандықтардың жұмыста интеллектуалдық әлеуетін толық пайдалануға кедергі келтіретін барьерлер мен тосқауылдар қарастырылған.

2021 жылдың 26 сәуірі мен 29 мамыры аралығында Google онлайн формасы негізінде шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектері арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 1111 адам қатысты.

Ғылыми зерттеу нәтижелері бойынша қазақстандықтар шетел университеттерінде оқуды аяқтағаннан кейін еңбек нарығына белгілі бір қасиеттер жиынтығымен, оның ішінде аналитикалық дағдылар, компьютерлік және коммуникациялық дағдылар, көшбасшылық, менеджмент саласындағы білім, сонымен қатар, тілдік құзыреттіліктермен және басқа да дағдылармен

енетіні анықталды. Алайда, шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің кәсіби қызметінде белгілі бір білім, құзыреттер мен дағдыларды қолдану деңгейі төмен деңгейде. Уақыт өте келе бұл регрессияға және жұмысшылардың құзыреттілігінің төмендеуіне әкеледі. Нашар сценарийлердің алдын алу үшін Қазақстан Республикасы білім беру көші-қоны және адами капиталды дамыту саласындағы тиімді мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бойынша жұмысты дәл қазірден бастауы керек.

***Түйін сөздер:** білім көші-қоны, зияткерлік әлеует, «Болашақ» бағдарламасы, Қазақстан*

Бауржан Бокаев, Азат Каймолдиев, Гүлдана Бактиярова, Нурбек Айжарыков

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ИНВЕСТИЦИЯМ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЗНАНИЙ ВЫПУСКНИКОВ ЗАРУБЕЖНЫХ ВУЗОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Инвестиции в человеческий капитал являются необходимыми мерами для повышения качества жизни людей, развития компаний или для роста экономики страны в целом.

В статье исследуются компетенции, знания и навыки, которые получили казахстанские выпускники зарубежных вузов в процессе обучения в других странах, а также изучаются барьеры и препятствия, которые мешают казахстанцам полностью применять на работе свой интеллектуальный потенциал.

В период с 26 апреля по 29 мая 2021 года, на базе онлайн Google формы проводился опрос среди казахстанских выпускников зарубежных вузов. 1111 человек приняли участие в анкетировании.

По итогам научного исследования было выявлено, что по завершению обучения в зарубежных вузах казахстанцы выходят на рынок труда с определенными наборами качеств, в основном включающими в себя аналитические способности, компьютерные и коммуникативные навыки, лидерство, знания в области менеджмента, языковые компетенции и другие навыки. Однако уровень применимости определённых знаний, компетенций и навыков в профессиональной деятельности выпускников зарубежных вузов находится на низком уровне. С течением времени это приведёт к регрессу и снижению компетентности работников. Чтобы не допустить самых худших сценариев, Республике Казахстан уже сейчас следует начать работу по реализации эффективной государственной политики в области образовательной миграции и развития человеческого капитала.

Ключевые слова: образовательная миграция, интеллектуальный потенциал, программа «Болашақ», Казахстан.

Baurzhan Bokayev, Azat Kaimoldiyev, Guldana Baktiyarova, Nurbek Aizharykov

GOVERNMENTAL POLICY OF INVESTMENTS IN HUMAN CAPITAL: EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF THE APPLICATION OF KNOWLEDGE OF GRADUATES OF FOREIGN UNIVERSITY IN KAZAKHSTAN

Abstract. Investments in human capital are necessary measures to improve the quality of people's life, the development of companies or for the growth of the country's economy.

The article examines the competencies, knowledge and skills that Kazakh graduates of foreign universities received in the process of studying in other countries, as well as the barriers and obstacles that prevent Kazakhstanis from fully using their intellectual potential at work.

In the period from April 26 to May 29, 2021, a survey was conducted among Kazakhstani graduates of foreign universities based on an online Google form. 1111 people took part in the survey.

According to the results of the research, it was revealed that upon completion of studies at foreign universities, Kazakhstanis enter the labor market with certain sets of qualities, mainly including analytical skills, computer and communication skills, leadership, knowledge in the field of management, language competencies and other skills. However, the level of applicability of certain knowledge, competencies and skills in the professional activities of graduates of foreign universities is at a low level. Over time, this will lead to regression and a decrease in the competence of workers. In order to prevent the worst scenarios, the Republic of Kazakhstan should start work on the implementation of an effective state policy in the field of educational migration and the development of human capital right now.

Key words: educational migration, intellectual potential, «Bolashak» program, Kazakhstan

Кіріспе

Адами капиталға инвестициялар адамдардың өмір сүру сапасын арттыру үшін, компанияларды дамыту немесе тұтастай алғанда ел экономикасын өсіру үшін қажетті шаралар болып табылады [1]. «Қазақстан-2050» стратегиясында Қазақстан Республикасының әлемнің неғұрлым дамыған отыз елінің қатарына кіруге ұмтылысы туралы айтылған және осы мақсатқа қол жеткізу үшін мемлекет қазақстандықтардың білімі мен кәсіби дағдыларын дамытатын болады [2].

1993 жылдан бастап Қазақстан Республикасы азаматтарының стипендиаттардың барлық қаржылық шығыстарын өтейтін «Болашақ» халықаралық стипендиясы шеңберінде әлемнің үздік университеттерінде оқуға мүмкіндігі бар.

«Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ деректері бойынша «Болашақ» бағдарламасын іске асырудың бүкіл кезеңінде 14342 стипендия тағайындалды [3]. Бағдарлама түлектері оқуды келесі елдер мен аймақтарда аяқтады: Ресей Федерациясы – 7,9%, Азия елдері – 8,2%, Еуропа елдері – 13%, АҚШ және Канада – 25,7%, Ұлыбритания және Ирландия – 45,2%. Түлектердің жартысынан астамы (54,3%) әлеуметтік-гуманитарлық мамандықтар бойынша оқыды, «болашақтықтардың» 36,7%-ы инженерлік-техникалық бағыттар бойынша, 7,2%-ы медициналық мамандықтар бойынша және 1,8%-ы шығармашылық бағыттар бойынша оқуды аяқтады. Қазіргі уақытта «Болашақ» бағдарламасының 11 000-нан астам түлегі Қазақстанда өз қызметін жүзеге асыруда [3].

Қазақстанда адами капиталға инвестицияларды кеңейту білім алушылардың өз қаражаты есебінен, үкіметаралық және университеттік гранттар, оның ішінде әртүрлі халықаралық ұйымдар есебінен де жүреді [4]. Жалпы, Қазақстанда еңбек нарығын кәсібилендіру әр түрлі қаржыландыру көздерімен және шетелде сапалы білім алу үшін жастарды қолдау бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатымен жүзеге асырылады.

Осылайша, Қазақстанда жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясат кәсіби кадрларды даярлау жөніндегі стратегияны дәйекті түрде жүзеге асырады, ал бұл стратегия бойынша инвестициялар адами капиталды дамыту үшін неғұрлым тиімді әдіс болып табылады.

Тартымды болуға тырысып, әлемнің дамыған елдері үздік әлеуметтік және қаржылық жағдайларды ұсына отырып, үздік шетелдік түлектерді өздерінде қалдыруға тырысады. Мысалы, әлемнің озық елдері барлық жерде мемлекеттік ауқымды міндеттер мен жобаларды жүзеге асыруға «дарынды зерделілерді», соның ішінде шетелдік отандастарды тартудың тетіктерін енгізуде. Осы мақсатта көптеген елдерде жоғары білікті мамандар мен ғалымдарға арнайы визалық және салықтық жеңілдіктер қарастырылған. Мысалы, ҚХР үкіметі Қытайды жасанды интеллект бойынша әлемдік көшбасшыға айналдыру мақсатына жету үшін 2019 жылы шетелдік таланттарды, көрнекті жастарды және шетелдегі қытайлықтарды тарту үшін иммиграциялық заңдарға стратегиялық өзгерістер енгізді және венчурлық капиталды тарту үшін салықтық жеңілдіктер енгізді [5]. Осылайша, әлемнің дамыған елдері стратегиялық мақсаттарға жету үшін көрнекті шетелдіктер мен олардың отандастарының интеллектуалдық әлеуетін пайдаланады. Қазақстанда шетелдік жоғары оқу орындарын бітірген азаматтар үшін мемлекеттік деңгейде жеке және мансаптық өсу үшін жобалар мен мүмкіндіктер әзірленуде. Мысалы, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарына сәйкес шетелдік жетекші ғылыми орталықтар мен университеттерде жұмыс істейтін отандастарды тартуға бағытталған арнайы мемлекеттік бағдарлама құрылады [6]. Ал «Қазақстан-2050» стратегиясында қазақстандықтардың шетелдік еңбек нарықтарына көптеп кетуін болдырмау мақсатында мемлекет отандық білікті кадрлар үшін қолайлы жағдайлар жасайтыны айтылған [2]. Бұл стратегияның орынды әрі сәтті түрде жүзеге асырылуы Қазақстандағы

жалпы көші-қон сальдосына да оң әсерін тигізуі ықтимал. Қазіргі таңда, ғалымдардың пікірінше, 2012 жылдан бастап Қазақстандағы «таза көші-қон» көрсеткіші теріс болды [7].

Адами капиталға инвестициялауға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруда бифуркациялық күшке ие кәсіби қалыптасу, кәсіби өзін-өзі сәйкестендіру, сондай-ақ қазақстандықтар Отанына оралған кезде тап болатын кедергілер мен тосқауылдар сияқты құбылыстар бар.

Бұл зерттеудің мақсаты шетелдік жоғары оқу орындары түлектері болып табылатын Қазақстан азаматтарының кәсіби және әлеуметтік-психологиялық құзыреттері мен үміттерінің бейінін зерделеу арқылы адами ресурстарға инвестицияларды бағалауды зерттеумен байланысты. Адам капиталы теориясына сүйенсек, «білім – болашаққа пайда әкелетін инвестиция», бұл себеп те зерттеудің мақсатының өзектілігін арттыра түседі [8]. Жалпы, адами капитал тақырыбында Quiggin [8], Ul Haque [9] және Smith [10] атты авторлар өз еңбектерінде келесі теорияға сүйенеді «соңғы уақытта білім беруге жұмсалатын шығындардың қысқаруы болашақта ұлттық табыстың азаюына әкеледі». Бұл теория бойынша да адами ресурстарға инвестицияларды бағалауды зерттеу маңыздылығын арттыра түседі.

Зерттеу міндеттері:

1. Шетелдік жоғары оқу орындарын бітірген қазақстандық түлектер басқа елдерде оқу процесінде қандай білім, құзыреттілік және дағдылар алды?
2. Шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінің зияткерлік әлеуеті кәсіби қызметте қандай дәрежеде қолданылады?
3. Қазақстандық шетелдік жоғары оқу орындарының түлектеріне алған білімдерін, құзыреттері мен дағдыларын жұмыста қолдануға кедергі келтіретін қандай кедергілер мен тосқауылдар бар?

Зерттеу әдістері

Осы мақалада қарастырылатын ғылыми зерттеу білікті жұмыс күшінің ұтқырлығын зерттеу кезеңдерінің бірі болып табылады және шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектеріне онлайн сауалнама жүргізуді қамтиды. Бұл зерттеуде ұсынылған деректер мен нәтижелер сандық зерттеу тәсіліне сүйене отырып жасалған. Осылайша, бұл зерттеудің негізгі нәтижелері социологиялық сауалнамалардың көмегімен алынды.

Таңдама жиынтығы 1111 адамды құрады, 93%-ы Отанына оралғандар және 7%-ы шетелде қалғандар. Сенімділік дәлдігі 98%.

Сауалнама 4 блоктан және 32 сұрақтан тұрды.

Зерттеудің бірінші блогы респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларына арналды. Болжам бойынша, белгілі бір жастағы когорттың және отбасылық жағдайдың түлектері Отанымен тұрақты әлеуметтік және эмоционалды байланыстарға ие және сәйкесінше олардан инвестициялардан жоғары қайтарым деңгейі күтіледі.

Екінші бөлімде шетелдік жоғары оқу орындарынан алынған тұлғалық даму және кәсіби құзыреттілік мәселелері қарастырылды. Зерттеудің үшінші блогының негізгі міндеті шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің Қазақстанда да, басқа елде де кәсіби әлеуетін пайдалану шарттарын бағалауға бағытталған. Төртінші бөлімде респонденттердің қызметкерлердің, оның ішінде шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінің кәсіби жұмыс күшін қолдануына қатысты мемлекеттік саясатты бағалауы анықталды.

Зерттеу нәтижелері

Бірінші блок бойынша жүргізілген зерттеу сауалнамаға қатысушылардың көпшілігінің қазақ, орыс және ағылшын тілдерін кәсіби меңгергендігін көрсетті. Респонденттердің орташа жасы: 26-дан 35 жасқа дейін. Шетелде ер адамдар көбірек оқыды, бұл шамамен 50,3%. Сонымен бірге, талдаудан көрініп тұрғандай, респонденттер көп жағдайда некеде тұр – 59,1%, некеде тұрмайтындар – 1/3, ажырасқандар – өте аз. Көптеген қазақстандықтар кәсіби білімін жалғастырды, олардың 67%-ы жоғары білімнің екінші деңгейінде – магистратурада оқыды.

Респонденттердің тек 16%-ы докторантураны бітірді. Кәсіптік білім берудің 3-деңгейінде оқуға ниет білдірушілердің мұндай саны Қазақстан Республикасының ғылыми әлеуетін дамыту үшін жеткіліксіз деңгейді көрсетеді, ал магистратура (бакалавриатты қоспағанда) деңгейі кәсіптік құзыреттердің болмашы орнықтылығын болжауға мүмкіндік береді.

Дәстүр бойынша, шетелде оқыған респонденттердің көпшілігі ірі қалаларда – Нұр-Сұлтан мен Алматыда тұрады. Оқытудан кейінгі айлық табысы көпшілігінде 300 мың теңгені құрайды.

Респонденттердің егжей-тегжейлі әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары 1-кестеде келтірілген.

1-кесте. Респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары

№	Сипаттамасы	Қосымша сипаттамасы	Мәні
1	Жалпы саны	-	1111 адам
2	Жасы	18-25 жас	5,5%
		26-35 жас	60,4%
		36-45 жас	25,3%
		46-55 жас	6,5%
		56 жас және одан үлкен	2,3%
3	Жынысы	Әйел	49,7%
		Ер адам	50,3%
4	Отбасылық жағдайы	Үйленген / тұрмыста	59,1%
		Үйленбеген / тұрмыс құрмаған	34,8%
		Ажырасқан	5,8%
		Тұл / жесір	0,3%

№	Сипаттамасы	Қосымша сипаттамасы	Мәні
5	Тұратын аймағы	Нұр-Сұлтан қаласы	47%
		Алматы қаласы	23%
		Ақтөбе, Атырау, Шығыс-Қазақстан, Қарағанды облыстары	Әр облыс бойынша 2,5%
		Шымкент қаласы	2%
		Ақмола, Алматы, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Түркістан облыстары	Әр облыста кемінде 2%
6	Кәсіптік білім деңгейі	Бакалавриат	16%
		Магистратура	67%
		Докторантура	16%
		Резидентура	1%
7	Айлық табысы	100 000 теңге дейін	5%
		200 000 теңгеге дейін	19%
		300 000 теңгеге дейін	17%
		400 000 теңгеге дейін	14,3%
		500 000 теңгеге дейін	11%
		600 000 теңгеге дейін	6,5%
		700 000 теңгеге дейін	5%
		800 000 теңгеге дейін	4%
		900 000 теңгеге дейін	3%
		1 000 000 теңгеге дейін	4%
		1 500 000 теңгеге дейін	5%
		2 000 000 теңгеге дейін	3%
		2 000 000 теңгеден астам	5%

Дереккөз: 2021 жылғы 26 сәуір мен 29 мамыр аралығында жүргізілген сауалнама нәтижелері

Сауалнама нәтижелері қазақстандықтарды оқыту үшін неғұрлым танымал елдер Ұлыбритания (42,6%), Америка Құрама Штаттары (19,5%), Ресей Федерациясы (13%) болып табылатынын көрсетті. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі «Болашақ» халықаралық стипендиясы шеңберінде оқығандарын (82,4%) атап өтті. Респонденттердің көпшілігі үшін шетелде оқудың жиынтық ұзақтығы (58%) 1 жылдан 2 жылға дейін құрады.

Сауалнама нәтижелерінен көрініп тұрғандай, мемлекеттік инвестициялар айтарлықтай мол: респонденттердің 82,4%-ы «Болашақ» стипендиясы бойынша оқыды. Оқитудың басым ұзақтығы – 1 жыл (32,5%) құрады.

Елдер, қаржыландыру, аяқталу жылдары және оқудың жалпы ұзақтығы туралы егжей-тегжейлі ақпарат 2-кестеде келтірілген.

2-кесте. Қазақстандықтарды шетелдік жоғары оқу орындарында оқыту

№	Сипаттамасы	Қосымша сипаттамасы	Мәні
1	Оқу елі	Ұлыбритания	42,6%
		Америка Құрама Штаттары	19,5%
		Ресей Федерациясы	13%
		ТМД Елдері	7,7%
		Германия	4,5%
		Канада, Оңтүстік Корея	Әр елде 3,2%-дан
		ҚХР, Еуропа Елдері, Швейцария	Әр елде 2,9%-дан
		Франция	2,2%
		Австралия, Венгрия, Малайзия, Нидерланды, Польша, Чехия, Жапония, Азия	Әр елде 2% -дан аз
		Австрия, Израиль, Испания, Италия, Норвегия, Сингапур, Финляндия, Швеция, Африка, Оңтүстік Америка елдері	Әр елде 1% -дан аз
2	Оқытудың қаржыландыру көзі	«Болашақ» Стипендиясы	82,4%
		Жеке қаражат / ата-аналар қаражаты	13,7%
		Университет гранты	8,9%
		Үкіметаралық грант	4,5%
		Өзге стипендиялар	9,2%
3	Оқуды аяқтаған жылдары	1992-2007	Жыл сайын 1% -дан кем
		2008	1%
		2009-2012	5,5% жыл сайын
		2013	13,5%
		2014-2016, 2018-2020	8,5% жыл сайын
		2017	9%
		2021 (29 мамырдағы жағдай бойынша)	3%
4	Оқытудың жалпы ұзақтығы	1 жыл	32,5%
		1,5-2 жыл	25%
		2,5-3 жыл	15,2%
		3,5-4 жыл	9,6%
		4,5-5 жыл	9,8%
		5 жылдан астам	7,8%

Дереккөз: 2021 жылғы 26 сәуір мен 29 мамыр аралығында жүргізілген сауалнама нәтижелері

Зерттеудің екінші блогында шетелдік жоғары оқу орындарының түлектері болып табылатын қазақстандықтардың шетелде оқу процесінде алған білімдері, құзыреттері мен дағдылары зерделенді, сондай-ақ олардың жұмыста қолданылу дәрежесі, оның ішінде шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектеріне оларды кәсіби қызметте қолдануда қандай тосқауылдар мен кедергілер бары анықталды.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің пікірінше, шетелде оқу жалпы қазақстандықтардың кәсіби дамуына оң әсер ететінін көрсетті. Респонденттердің көпшілігі (82,4%) «Болашақ» халықаралық стипендиясы қаражаты есебінен оқығанын ескере отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің іс-қимылы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне қатысты негізгі нормативтік-құқықтық актілерге сәйкес келетінін байқауға болады. Мәселен, Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік туралы Заңында және Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік туралы Стратегиясында мемлекет қоғам мен азаматтардың әлеуметтік-экономикалық, инновациялық және зияткерлік даму қажеттіліктеріне сәйкес келетін елдің білім және ғылыми әлеуетінің деңгейі мен сапасына қол жеткізуге және оны қолдауға мүдделі екендігі айтылған [11, 12].

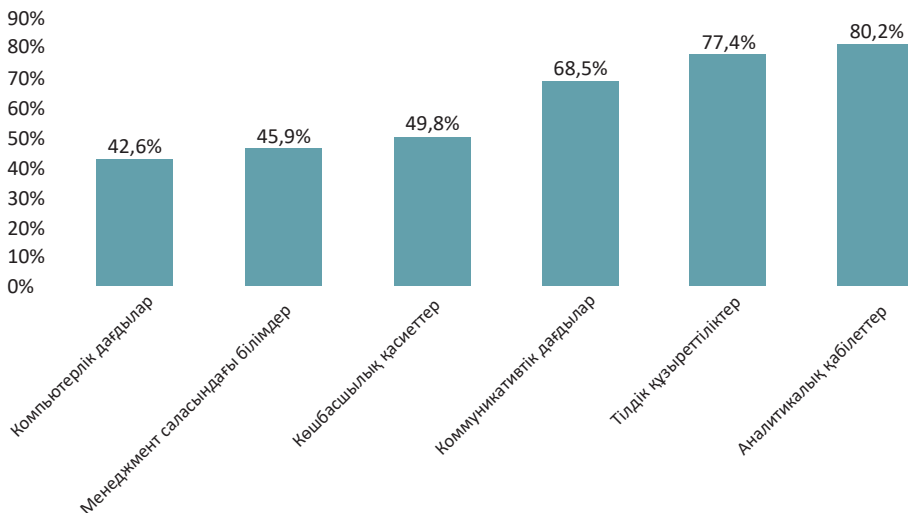
Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің 42,6%-ы өздерінің компьютерлік дағдыларын дамыта алды. Респонденттердің пікірінше, олар кеңсе бағдарламаларымен жұмыс істеуді жақсы деңгейде үйренді және деректермен жұмыс істеуді игерді.

Қатысушылардың 45,9%-ы өздерінің менеджмент саласындағы білімдерін жақсартқанын, адамдарды басқару және жанжалдарды шешу бойынша білім деңгейін арттырғанын, тайм және жобалық менеджмент саласындағы дағдыларын жақсартқанын, қаржыны реттеу және тәуекелдерді басқару саласындағы құзыреттерін дамытқанын атап өтті.

Респонденттердің жартысына жуығы (49,8%) шетелде оқыған жылдары олар стратегиялық және сыни ойлауды, өкілеттік беруді, басқаларды ынталандыруды, ынтымақтастықты, шешім қабылдауды және басқаша айтқанда, көшбасшылық қасиеттерді дамытқанын атап өтті. Шетелде оқу қазақстандық шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің коммуникативтік дағдыларына да оң әсерін тигізді, респонденттердің 68,5%-ы шетелде оқуын аяқтағаннан кейін жазбаша, бейвербалды және тұлғааралық коммуникацияларда, презентациялау дағдыларында және көпшілік алдында сөз сөйлеуде, келіссөздер жүргізуде жақсарғанын сезді.

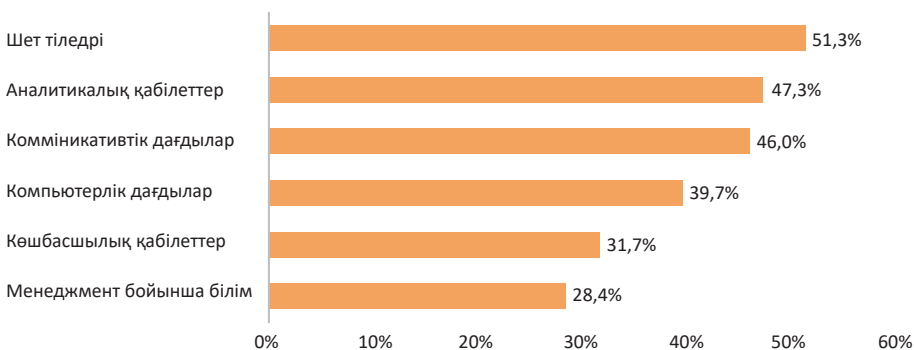
Респонденттердің 77,4%-ы өздерінің тілдік құзыреттіліктерін арттырды. Бұл көбінесе ағылшын тіліне қатысты, өйткені сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі ағылшын тілді елдерде немесе ағылшын тілінде оқытылатын бағдарламаларда оқыды. Респонденттер шетелде оқу барысында аналитикалық қабілеттер дамытынына назар аударды. Сонымен, респонденттердің 80,2%-ы ақпаратты дұрыс түсіндіруді, аналитикалық жазбалар жазуды, мәселелерді шешуді және зерттеу жүргізуді үйренгендерін айтады.

Зерттеу көрсеткендей, оқу процесінде алынған құзыреттілік профилінде диспропорция бар. Респонденттер атап өткендей, олар әлеуметтік-психологиялық құзыреттермен ұсынылған, ал олардың ішіндегі ең маңыздылары (маңыздылығы өсу бойынша көрсетілген) – қарым-қатынас дағдылары, тілдік құзыреттілік, аналитикалық қабілеттер.

1-сурет. Қазақстандықтардың шетелдік жоғары оқу орнында оқу процесінде дамытқан әлеуметтік-психологиялық құзыреттілік бейіні

Зерттеудің үшінші блогы Қазақстан Республикасының оларды оқытуға инвестициялар бағдарламалары бойынша шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінің еңбек нарығындағы кәсіби қызметте олардың құзыреттерін қолдануын талдауға арналған.

2-сурет. Өзінің кәсіби қызметінде белгілі бір білімді, құзыреттер мен дағдыларды толық көлемде қолданатын шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің үлесі

Осылайша, сауалнама нәтижелеріне сәйкес, шетелдік жоғары оқу орындарын бітірген қазақстандықтардың көпшілігі өз білімдерін, дағдылары мен құзыреттерін кәсіби қызметте толық пайдаланбайды деп санайды. Мысалы, респонденттердің жартысынан көбі (51,3%) жұмыста шет тілдерін толық қол-

данады деп жауап берді. Кәсіби қызметте қазақстандықтардың тек 47,3%-ы аналитикалық қабілеттерді 100%-ға пайдаланады, ал коммуникативтік дағдыларды 46%-ы ғана пайдаланады. Компьютерлік дағдыларды сауалнамаға қатысушылардың 39,7%-ы толығымен қолданады. Көшбасшылық қабілеттерді шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің 31,7%-ы, ал менеджмент бойынша білімді 28,4%-ы барынша пайдаланады. Алынған білімді, құзыреттілік пен дағдыларды максималды деңгейде қолданатын шетелдік жоғары оқу орындарының түлектері-қазақстандықтардың үлесі туралы сауалнама нәтижелері 2-суретте көрсетілген.

Зерттеудің төртінші бөлігінде респонденттердің еңбек нарығындағы қызметкерлердің, оның ішінде шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінің кәсіби жұмыс күшін қолданылуына қатысты мемлекеттік саясат туралы пікірі мен бағасы анықталды.

Сауалнама нәтижелерін талдау, жалпы алғанда, шетелдік жоғары оқу орындарын бітірген қазақстандықтар өз білімдерін, құзыреттері мен дағдыларын жұмыста барынша көп пайдаланбайтындығын көрсетті. Осыған сүйене отырып, зерттеу шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектердің кәсіби қызметінде өз әлеуетін пайдалануға кедергі келтіретін факторларды зерттеді. Сауалнамаға қатысушылар (34,8%) жұмыста өз білімдері мен құзыреттерін барынша қолдануға жиі кездесетін кедергі ретінде бюрократизмді көрсетті. Респонденттердің пікірінше, мемлекеттік басқару жүйесі шындықтан ажыратылған және формальдылықтарды сақтау мақсатында істің мәнін елемей бар.

Респонденттердің 28,3%-ы шетелде оқуын аяқтаған қазақстандықтардың өз дағдыларын тиімді пайдалануына кедергі келтіретін тағы бір тосқауыл – жалақының төмендігі деп санайды. Жұмыс пен кәсіби өсу үшін тиісті жағдайлардың болмауы қазақстандықтарға (26,8%) өз білімдері мен құзыреттерін жұмыста қолдануға кедергі келтіретін тағы бір фактор болып табылады. Респонденттердің 19,1%-ы өздерінің зияткерлік әлеуетін пайдалануға тағы бір кедергі ретінде жұмыстағы белгісіздікті көрсетті. Басқаша айтқанда, шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектері жұмыс істейтін ұйымдарда нақты даму стратегиясы жоқ, жұмыс бойынша нақты талаптар мен міндеттер жоқ. Қазақстанда кең таралған құбылыс болып саналатын сыбайлас жемқорлық қазақстандықтардың өз білімдерін, құзыреттері мен дағдыларын барынша қолдануына кедергі келтіретін, респонденттер неғұрлым көп көрсететін 5 фактордың қатарына жатады. Шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің 16,4%-ы осындай пікірге ие. Сауалнама нәтижелері бойынша қазақстандықтардың зияткерлік әлеуетін барынша жоғары деңгейде пайдалануына кедергі келтіретін басқа да факторлар мен кедергілер анықталды. Алайда олардың теріс әсерін респонденттердің аз бөлігі ғана атап өтті. Мәселен, сауалнамаға қатысушылар мәселені жұмысқа қызығушылықтың болмауы (11,6%), басшылар тарапынан танудың болмауы (9,8%) және олардан кері байланыс (6,5%) болмауы, сондай-ақ бастама білдіру мүмкіндігі (8,9%) деп біледі. Сонымен қатар, респонденттер

әлсіз тайм-менеджмент (7,9%), мамандығы бойынша жұмыс істемеу (7,5%), сыйлықақының болмауы немесе сыйлықақы төлемдерінің түсініксіз жүйесі (6,9%), ұжымдағы зиянды атмосфера (5,3%), әріптестермен өзара қарым-қатынас тиімділігін төмендетуге ықпал ететін тілдік кедергі (2,7%) сияқты факторларды атап өтті. Ең аз байқалатын факторлар – денсаулыққа қатысты мәселелер (1,8%) және отбасылық проблемалар (1,7%) [4].

Нәтижелерді талқылау

Әдетте, шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінен кәсіби қызметінде үздік нәтижелер күтіледі, ал жұмыс берушілер түлектер өздерінің зияткерлік әлеуетін толық көлемде пайдаланады деп үміттенеді. Зерттеу көрсеткендей, шетелде оқу қазақстандықтардың кәсіби және жеке дамуына оң әсер етеді. Респонденттердің мотивациясы мен мемлекеттік қолдауды ескере отырып, қазақстандықтар әлемнің үздік жоғары оқу орындарында білім алып, әртүрлі мемлекеттердің студенттерімен өзара қарым-қатынас жасай отырып, өздерінің аналитикалық қабілеттерін, компьютерлік және коммуникативтік дағдыларын жақсартты, көшбасшыларға айналды, менеджмент саласындағы құзыреттердің елеулі деңгейіне қол жеткізді және шет тілін білу деңгейін арттырды.

Сонымен бірге, талдау қазақстандықтардың кәсіби қызметте шетелде алған білімдерін, құзыреттері мен дағдыларын қолдану тиімділігінің жұмыс берушілердің өндірісте күрделі міндеттерді орындауды жалдауға және тапсыруға дайындығының ықпалында екенін көрсетеді. Осы уақытқа дейін, басшылардың алдына қойылған бағдарламалық міндеттерге қарамастан, олар шетелдік жоғары оқу орындарының қазақстандық түлектерінің кәсіби әлеуетін тиімді пайдалануға кедергі келтіретін бірқатар кедергілер мен тосқауылдарды жойған жоқ. Қазақстандықтардың еңбек нарығында қалыптасқан сұранысқа деген үміттері белгілі бір мемлекеттік қолдаусыз, көңілі қалатынын, бюрократизмге, жалақының төмендігіне, сыбайлас жемқорлыққа, жұмыс пен кәсіби өсу үшін жағдайлардың болмауына, ұйымдағы нақты стратегия мен нақты лауазымдық міндеттердің болмауына тап болатынын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері қазақстандықтардың зияткерлік әлеуетін инвестициялау мәселесінде Қазақстан Республикасына мемлекеттік органдар мен басқа да стейкхолдерлер арасындағы келісушілікті және тиімді өзара әрекеттесу секілді кешенді тәсілді қолдану қажеттігін көрсетті.

Мемлекеттің қазақстандықтарды әлемнің үздік университеттерінде оқытуға орасан зор қаражатты жыл сайын инвестициялауы жеткілікті дәрежеде өтелмейді, ал азаматтардың зияткерлік әлеуетін дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың қолданыстағы моделі жеткілікті түрде тиімді емес екені елеулі мәселе болып отыр.

Қорытындылар

Ғылыми зерттеудің қорытындысы бойынша, шетелдік жоғары оқу орындарында оқу аяқталғаннан кейін қазақстандықтар еңбек нарығына белгілі

бір, негізінен әлеуметтік-психологиялық қасиеттер жиынтығымен шығады: аналитикалық қабілеттер, компьютерлік және коммуникативтік дағдылар, көшбасшылық, менеджмент саласындағы білім, тілдік құзыреттер және басқа да дағдылар.

Елдің адами капиталға инвестициялары мемлекеттік деңгейде жеткілікті реттелмейді, еңбек нарығы ұлттық бюджет есебінен дайындалған кәсіби жұмыс күшін тартуға әлсіз ден қояды. Жалпы, бұл шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің кәсіби қызметінде белгілі бір білімдердің, құзыреттер мен дағдылардың қолданылу деңгейін төмен деп сипаттайды. Осылайша, өндірісте білікті жұмыс күшін жұмыспен қамтудың өзекті мәселесі бар, уақыт өте келе бұл шетелде оқытылған жұмысшылардың құзыреттілігінің төмендеуіне және регрессияға әкеледі деп күтілуде.

Бұл зерттеу қысқа мерзімді перспективада бұл әрекеттердің салдары ұзақ мерзімді перспективада нәтижелер жұмыс берушілер үшін де, жалпы мемлекет үшін де апатты болмауы үшін мемлекеттік шараларды қажет ететінін атап өтті.

Осыған байланысты білім беру көші-қоны және адами капиталды дамыту саласындағы тиімді мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі жұмысты бастау ұсынылады:

- еңбек нарығында мамандардың жұмысқа орналасуы мен жұмыспен қамтылуына тұрақты мониторинг жүргізу және көші-қон процестерін, әсіресе білім беру және зияткерлік көші-қон саласында бақылау жүргізу;

- мемлекеттік органдар мен мемлекеттік және атқарушы органдардың жұмыспен қамтуды басқаруына жұмыс әдістерін жаңғырту, озық кәсіптік тәжірибені пайдалану және шетелдік ЖОО түлектерін жауапты және күрделі жұмыс учаскелеріне тиімді тарту туралы ұсынымдар әзірлеу;

- докторантурада кадрлар даярлауға, ғылыми зерттеулерді дамыту және нығайтуға, жаңа технологияларды ашу және ойлап табуға назар аудару;

- өндірістік міндеттерді шешу үшін жоғары білікті мамандарды тартуға әлеуметтік бағдарламалар әзірлеу;

- сарапшылармен тұрақты негізде пікір алмасу, осы салаларда ғылыми зерттеулер жүргізу, шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің әртүрлі қоғамдастықтарын құру, олардың көмегімен олар Қазақстан Республикасын дамыту үшін идеяларды ұсына және іске асыра алады.

Зерттеулердің қаржыландыру көзі

Ғылыми зерттеу 217 «Ғылымды дамыту» бюджеттік бағдарламасы, 102 «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» кіші бағдарламасы бойынша ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаны іске асыруға мемлекеттік тапсырыс шеңберінде, «Қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулер және келесі тақырып бойынша: ИРН АР13067766 «Білім беру көші-қоны саласындағы саясатты өзгерту: шетелде тұратын қазақстандықтардың зияткерлік әлеуетін пайдалану стратегияларын әзірлеу» басымдығы бойынша жүзеге асырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Human Capital Investment: The Returns from Education and Training to the Individual, the Firm and the Economy [Text] / R. Blundell, L. Dearden, C. Meghir, B. Sianesi // *Fiscal Studies*. - 1999. - Vol. 20, № 1. - P.1-23.
2. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>. Қаралған күні: 19.07.2022.
3. Центр международных программ. (2022). <https://bolashak.gov.kz/>
4. Анализ эффективности применения профессиональных знаний и компетенций выпускников зарубежных вузов в Казахстане в контексте интеллектуальной миграции [Текст] / Б. Бокаев, А. Каймолдиев // Государственное управление и государственная служба. – 2021. – Т. 77, № 2. – С.95-108. DOI: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2021-222>
5. China extends measures to attract foreign talent / Chan, DM. (2019, July 31). *Asia Times*. - URL: <https://asiatimes.com/2019/07/china-extends-measures-to-attract-foreign-talent/>
6. Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 521 «О внесении изменений в Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636 «Об утверждении Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000521#z11>. Қаралған күні: 19.07.2022.
7. Государственное регулирование миграционных процессов в Республике Казахстан: вызовы и риски [Текст] / Б. Бокаев, Е. Оспанов // Государственное управление и государственная служба. - 2018. - Т. 66, № 2. – С.2–13.
8. Human capital theory and education policy in Australia [Text] / J. Quiggin // *Australian Economic Review*. - 1999. – Vol. 32 № 2. – P. 130-144. <https://doi.org/10.1111/1467-8462.00100>
9. Brain drain or human capital flight [Text] / N. Ul Haque // *Lectures in Development Economics*. - 2007. Vol. 11. – P. 1-51.
10. Using human capital theory to develop a policy approach towards college student migration in Illinois (Doctoral dissertation) [Text] / R. L. Smith // - 2006. - Retrieved from Institute of Education Sciences. Accessed: 23.03.2021.
11. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> Қаралған күні: 19.07.2022.
12. Совет безопасности. События. Глава государства подписал Указ «Об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан на 2021-2025 годы» // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-podpisal-ukaz-ob-utverzhenii-strategii-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-215354>. Қаралған күні: 19.07.2022.

REFERENCES

1. Human Capital Investment: The Returns from Education and Training to the Individual, the Firm and the Economy. R. Blundell, L. Dearden, C. Meghir, B. Sianesi. *Fiscal Studies*. 1999. Vol. 20, No 1, pp.1-23.
2. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana ot 14 dekabrya 2012 goda "Strategija "Kazahstan-2050": novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva" [Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N.Nazarbayev "Strategy Kazakhstan-2050": new political course of the established state"]. Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan "Adilet" [Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet"]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>. Accessed: 19.07.2022.

3. Centr mezhdunarodnyh program [The Center for International Programs]. (2022). <https://bolashak.gov.kz/>
4. Analiz jeffektivnosti primeneniya professional'nyh znaniy i kompetency vypusnikov zarubezhnyh vuzov v Kazahstane v kontekste intellektual'noj migracii [Analysis of the effectiveness of the application of professional knowledge and competencies of graduates of foreign universities in Kazakhstan in the context of intellectual migration]. B. Bokaev, A. Kajmoldiev [B. Bokayev, A. Kaimoldiyev]. Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba [Public Administration and Civil Service]. 2021. Vol. 77, No 2. pp. 95-108. DOI: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2021-222>
5. China extends measures to attract foreign talent / Chan, DM. (2019, July 31). Asia Times. - URL: <https://asiatimes.com/2019/07/china-extends-measures-to-attract-foreign-talent/>
6. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 fevralja 2021 goda № 521 "O vnesenii izmenenij v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 fevralja 2018 goda № 636 "Ob utverzhenii Strategicheskogo plana razvitiya Respubliki Kazahstan do 2025 goda i priznanii utrativshimi silu nekotoryh ukazov Prezidenta Respubliki Kazahstan" [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 26, 2021 No. 521. On amendments to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018 No. 636 "On approval of the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 and invalidation of certain decrees of the President of the Republic of Kazakhstan"]. Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan "Adilet" [Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet"]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000521#z11>. Accessed: 19.07.2022.
7. Gosudarstvennoe regulirovanie migracionnyh processov v Respublike Kazahstan: vyzovy i riski [State regulation of migration processes in the Republic of Kazakhstan: challenges and risks]. B. Bokaev, E. Ospanov [B. Bokayev, A. Kaimoldiyev]. Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba [Public Administration and Civil Service]. 2018. Vol. 66, No 2. pp. 2-13.
8. Human capital theory and education policy in Australia. J. Quiggin. Australian Economic Review. 1999. Vol. 32, No 2. pp. 130-144. <https://doi.org/10.1111/1467-8462.00100>
9. Brain drain or human capital flight. N. Ul Haque. Lectures in Development Economics. 2007. Vol. 11, pp. 1-51.
10. Using human capital theory to develop a policy approach towards college student migration in Illinois (Doctoral dissertation). R. L. Smith. 2006. - Retrieved from Institute of Education Sciences. Accessed: 23.03.2021.
11. Zakon Respubliki Kazahstan ot 6 janvarja 2012 goda № 527-IV «O nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012 No. 527-IV "On national security of the Republic of Kazakhstan"]. Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan "Adilet" [Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan "Adilet"]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527>. Accessed: 19.07.2022.
12. Sovet bezopasnosti. Sobytiya. Glava gosudarstva podpisal Ukaz «Ob utverzhenii Strategii nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan na 2021-2025 gody». Oficial'nyj sayt Prezidenta Respubliki Kazahstan [The Security Council. Events. The Head of State signed a decree "On approval of the National Security Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025"]. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-podpisal-ukaz-ob-utverzhenii-strategii-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-215354>. Accessed: 19.07.2022.

Raushan Nurbekova¹, Gulmira Ileuova²,

*¹PhD student of Political Science Department
Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)
e-mail: rnurbekova@mail.ru.*

*²Associate Professor
Al-Farabi Kazakh National University,
Candidate of Social Science
(Almaty, Kazakhstan)
e-mail: gulmira@ofstrategy.kz*

PRESIDENTIAL YOUTH PERSONNEL RESERVE DEVELOPMENT BY TALENT MANAGEMENT IMPLEMENTATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article highlights problems associated with the training of personnel and the formation of personnel reserve in civil service. The ways of solving these problems through the introduction and development of talent management technology are considered. The article analyzes the implementation of selection to the Presidential Youth Personnel Reserve, where there is an ample proof of the importance of new HR technologies that have been widely distributed in the public sphere of Kazakhstan for the last 10 years. The article attempts to analyze two different programs as a career elevator for civil servants - direct elections and selection to the personnel reserve. The research into the drawbacks and few advantageous sides of enrollment procedures are presented and discussed. The article also addresses some challenges related to merit-based systems practiced in three Asian countries. Today, in the age of globalization and international economic integration, with increasing problems in the development and retention of professional managers in public service, it is becoming important to use proven technologies in the field of personnel management. In this connection, the article discusses and evaluates a key aspect - the technology of talent management and its implementation in order to develop personnel reserve program further. It is emphasized to borrow some internationally accepted practices.

Keywords: *personnel reserve, talent management, civil service vacancies, personnel selection, personnel reshuffles, mayors (akims).*

Раушан Нұрбекова, Гүлмира Илеуова
ҚАЗАҚСТАНДА ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУДЫ ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ
ПРЕЗИДЕНТТІК ЖАСТАР КАДРЛЫҚ РЕЗЕРВІН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік қызметте кадрларды даярлау және кадрлық резервті қалыптастырумен байланысты мәселелер көрсетілген. Таланттарды басқару тетіктерін енгізу және дамыту арқылы осы мәселелерді шешу жолдары қарастырылды. Мақалада Президенттік жастар кадрлық резервіне іріктеудің қалыптасуы мен жүзеге асырылу барысы талданады, бұл соңғы 10 жылда Қазақстанның жеке секторында кеңінен тараған жаңа кадрлық технологияларды танудың өзектілігін дәлелдейді. Мақалада мемлекеттік қызметшілер үшін мансаптық лифт ретінде екі түрлі бағдарламаны – тікелей сайлау және кадр резервіне іріктеу талдауына әрекет жасалады. Жұмысқа қабылдау рәсімдеріндегі кемшіліктер мен кейбір артықшылықтар бойынша зерттеу нәтижелері талқыланды. Мақалада сондай-ақ Азияның үш елінде қолданылып жүрген еңбекке негізделген жүйелермен байланысты кейбір мәселелер қарастырылады. Бүгінгі таңда, жаһандану және халықаралық экономикалық интеграция дәуірінде кәсіби менеджерлерді мемлекеттік қызметте дамыту және ұстап қалу мәселелерінің күшеюімен қатар персоналды басқару саласында дәлелденген технологияларды пайдалану өзекті болып отыр. Осыған байланысты мақалада негізгі аспект – таланттарды басқару технологиясы және оны енгізу арқылы кадрлық резервті дамыту талқыланып, бағаланады. Кейбір халықаралық мойындалған тәжірибелерді қабылдауға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: *кадрлық резерв, талант менеджменті, мемлекеттік қызметтегі бос жұмыс орындары, қызметкерлерді іріктеу, кадрлық ауыс-түйістер, әкімдер.*

Раушан Нурбекова, Гульмира Илеуова
РАЗВИТИЕ ПРЕЗИДЕНТСКОГО МОЛОДЕЖНОГО КАДРОВОГО
РЕЗЕРВА ПУТЕМ ВНЕДРЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ТАЛАНТАМИ В
КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье освещаются проблемы, связанные с подготовкой кадров и формированием кадрового резерва на государственной службе. Рассмотрены пути решения этих проблем за счет внедрения и развития технологии управления талантами. В статье анализируется формирование и осуществление отбора в Президентский Молодежный Кадровый Резерв, где доказывается актуальность признания новых кадровых технологий, получивших широкое распространение в частной сфере Казахстана за последние 10 лет. В статье предпринята попытка анализа двух различных программ карьерного лифта государственных служащих – прямых выборов и отбора в кадровый резерв. Было представлено обсуждение результатов исследования недостатков и некоторых преимущественных сторон процедур

зачисления кандидатов. В статье также рассматриваются некоторые проблемы, связанные с системами, основанными на заслугах, которые практикуются в трех азиатских странах. Сегодня, в век глобализации и международной экономической интеграции, наряду с нарастанием проблем в развитии и удержании профессиональных менеджеров на государственной службе, становится актуальным использование проверенных технологий в области управления персоналом. В связи с этим в статье рассматривается и оценивается ключевой аспект – технология управления талантами и ее внедрение с целью дальнейшего развития программы кадрового резерва. Особое внимание уделяется заимствованию некоторых международно признанных практик.

Ключевые слова: *кадровый резерв, управление талантами, вакансии на госслужбу, отбор персонала, кадровые перестановки, акимы.*

Introduction

The importance of Presidential Youth Personnel Reserve (PYPR) development and talent management technologies implementation will grow after the January events of 2022 year in Kazakhstan. It is crucial to study them in order to increase the effectiveness of political decisions in long-term perspectives. Personnel reshuffles were carried out on a large scale in a short time in January 2022, and this kind of government reaction to the protests requires a deep post-analysis. Problems of public confidence in decisions have been made by the authorities require increased transparency and publicity. There are growing demands on the quality of political decisions, in particular, issues raised on the competence and professionalism of personnel in the public service. In private or non-governmental sector, talent management appears to be one of the leading issues in personnel policy. Talent management as a set of personnel management tools enable any organization to attract, to effectively use and to retain employees. While considering foreign succession management practices, it should be noted that the concept “personnel reserve” is not accepted among foreign scientists, which allows us to conclude about Soviet and Russian roots of this very concept. Personnel reserve management is similar to the goals of personnel management and consists of several following major elements: determining the need for human resources, recruitment, adaptation, and motivation, formation of internal corporate culture evaluation and development of personnel.

Methodology

This study is structured around three main research questions: What are the theoretical prerequisites for creating PYPR? Do the target programs of the personnel reserve differ from the world practice? What technologies have been adapted and applied?

Hypotheses have been put forward:

a) The lack of need or desire among potential reservists to participate in PYPR due to the ambiguity of the situation and the insecurity of the intra-elite balance of forces, and, consequently, the lack of a real competitive pool of candidates.

b) In the target programs of the personnel reserve, there is a fragmentation and inconsistency between the innovation - direct elections of the mayors of the village, settlement, and in the future planned, district and regional mayors.

Within the framework of the study, an analysis of literary sources, official appeals, and official websites of state bodies at various levels of management, information portals and resources were carried out. Along with the mentioned above, analysis and comparison focused on the existing mechanisms of personnel reserve formations in Kazakhstan were being performed. In order to ensure a systematic analysis, the main criteria were identified. The following methods were applied in the research: synthesis, analysis, generalization and comparison.

Results and discussion

In August 2019, President Kassym-Jomart Tokayev signed a number of regulatory legal acts aimed at resolving PYPR issues; in particular, the documents refer to the creation of National Commission for youth personnel reserve. This personnel reserve has enabled the government to promote young people to all levels of public service in the following positions: ministers and their deputies; akims of regions, cities; chairmen of committees; chairmen and members of the boards of national holdings, national companies; secretaries of central executive bodies; heads of staff, etc. Despite the existence of contradictory expert assessments, objective results demonstrate the effectiveness of the reserve. At the time of the January personnel reshuffles, there have recently appeared outcomes of the program - A. Sartov, who previously held the position of a deputy akim of Fedorovsky district of Kostanay region has become the akim of Altynsarinsky district in Kostanay region. This civil servant had been enrolled in PYPR in 2021[1]. Literally, this very case proves that PYPR demonstrates its viability; however, will its efficiency increase? According to A. Kosherbayeva's statement, Vice-Rector of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, every reservist has to comprehend the responsibility. Any public administration should provide opportunities for three primary combinations: civil society, authorities and business [2].

In order to establish good governance, candidates should be hired on the principle of their merits, regardless of social status, gender or age. Public officials should be focused on making positive changes as well as on building their careers rather than waiting for next appointments and holding senior positions. One of the main principles of this reform was implementation of meritocracy in public sector. Meanwhile, meritocracy is a system in which talented personnel, who display higher abilities, are chosen and promoted based on their abilities and accomplishments. The personnel reserve may be an unstructured group of people, and the choice in this case is either subjective or requires additional comparisons, in fact, holding a competition [3, 62]. Among the tools of talent management in the civil service of Kazakhstan, the following exclusive practices stand out: the practice of social elevators, the possibility of studying abroad and specialized training programs for the purpose of training and retraining of civil servants, the creation of a personnel reserve. Along with exclusive ones, some inclusive tools are used [4, 31].

Stabilization of socio-economic sphere and political decision-making are hard to be realized without highly professional personnel. And that determines why the formation of specialists, who, in their turn, are capable of becoming the basis of personnel reserve in public administration system, business and socio-political activities, is currently becoming highly relevant. It can be argued that, a methodologically promising system of personnel reserve formation has been built in Kazakhstan. The development of personnel reserve is one of the most promising areas in working with state civil servants. Since 2013, the institute of corpus “A”, PYPR and the reserve of corpus “A” have been initialized in Kazakhstan, and they appear to be different target programs. Subsequently, some discrepancies can be found: age category, differences in the range of positions and in selection procedure. The age limit, in our viewpoint, is not final as a solution. As for the range of positions, it includes the positions of ministers, vice-ministers, akims of regions, Nur-Sultan, Almaty, Shymkent and their deputies, akims of cities, districts, as well as chairmen and members of the boards of national companies. One of the significant problems of implementing personnel reserve selection procedure is the absence of transparency in the process of its administration and the lack of awareness of candidates about their prospects, respectively. However, this point is relatively excluded, since in order to ensure the transparency of the selection, an automatic proctoring system is used. In addition, it can be noted that with technological solutions, the objectiveness of selection is ensured by attracting reputable representatives of the expert community. Nevertheless, there is a certain obstruction in the implementation, it is a bureaucratic procedure. It is available to observe the duration of the review and the expected transparency on 2021-year data (see table 1).

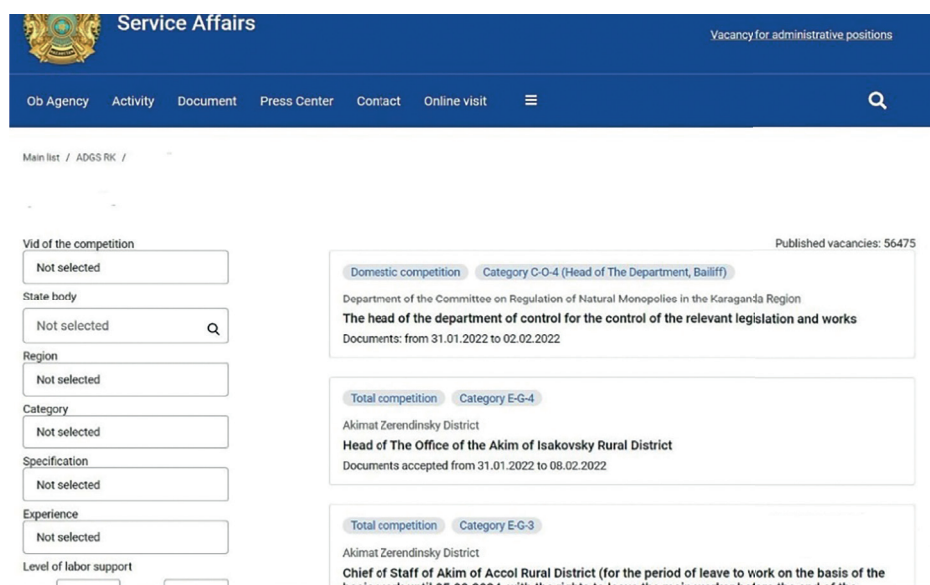
Table 1. Deadlines for PYPR selection

Applicants	Ability testing (verbal, numerical)	Verification of testing	Solving situational problems	Assessment of competencies assessment center	Competency assessment interviews	Interview with the expert commission	Enrollment
22666	8638	1062	514	235	132	100	65
14028	7576	548	279	103	32	35	15
8638	1062	514	235	132	100	65	50
Sept. 2021	Oct. 2021	Oct. 2021	Oct. 2021	Nov. 2021	Nov. 2021	Dec. 2021	Dec. 2021

Note: the source is provided from the site <https://pkrezerv.gov.kz/>

The duration of the review is also relatively stretched, and fails to correspond to the intensity of career expectations. In a rapidly evolving economic environment and an exponentially growing number of jobs around the world, staff retention

is already a challenge [5, 198]. The number of those who have not completed registration is too high, which may indicate poor communication and feedback. The number of those who have not passed the test may indicate high requirements or non-compliance of candidates, or it might indicate the lack of preventive work by the Agency. The percentage of those who enrolled from those who showed interest in the personnel reserve is obvious -0.28%. The absence of links in the management chain leads to managerial mistakes, in order to avoid it, internal and external recruitment is practically initiated in the organization [6, 49]. Turning to the topic of recruitment, one can consider and analyze the recruitment process by viewing vacancies. The number of vacancies on the official website of the Agency for Civil Service Affairs on 28.01.2022 is extremely high, it amounts 56486 units, and they have been viewed at different times during 2020-2022 years. It was possible to observe almost a stable and steady figures showing high demand for personnel, and, posting of vacancies is, subsequently, publicly viewed (see picture 1).

Picture 1. Vacancies on the official website of the Agency for Civil Service Affairs

The private sector is often influenced by changes within the market. Any economic recession can highly impact the inner workings of a business in the private sector, which sequentially leads to big changes in the business' employee structure. Apart from this, the private sector is competitive and profit-driven, which creates a risk for workers to be easily dismissed. Organizations in the public sector, however, are not profit-driven and are not influenced by the market. Since they are funded by the government, it is unlikely to have any changes despite external events. Thus, it would be more beneficial to work in the public sector due to the high level of job

security it is able to provide. Undoubtedly, vacancies on the official website of the Agency for Civil Service Affairs are expected to be much more attractive. Hence, vacancies should have been filled in immediately, but it fails to be.

The socio-political aspect is connected with the fact that the change of political leaders practically means the renewal of all key figures of the management apparatus and, as a result, there might be a need for new personnel that will meet the interests of the leader who comes to power [7, 271]. The change of key positions is currently taking place and will probably continue, and hypothetically, this might lead potential reservists to a state of uncertainty in career planning. However, the transition to a more democratic political regime, which, in its turn, includes significant political changes, will possibly have a positive impact on reservists. Such transformations both in the system and in the minds of reservists should be welcomed. High moral values and low corruption through the thorns of past events will become the main criteria in the selection of candidates.

Two main forms of development are actively used in the world practice: practical and educational. Practical forms of staff development basically include: gaining experience that staff receives in the course of their daily work; professional development at the workplace - conducted on an ongoing basis and, concurrently, includes coaching (training) as well as consultations with various employees, solving real problems at work [8]. Here it is necessary to note the presence itself in the educational sector of the Academy of Public Administration, with a special status, that intended to provide trainings for civil servants. The Academy applies all the most advanced and innovative educational technologies. In addition, this is the answer to all possible questions concerning PYPR database. Nevertheless, on the website for those who are not under supervision of the Academy, other communications are necessary in order to pass effectively testing and evaluation stages. More detailed trainings with samples, publication of references to literature and sources for targeted training are highly needed, and they should be placed on the site for candidates to be viewed.

It is important and relevant to ensure more sufficient information dissemination via media and on public events concerning different levels of the personnel reserve, its capabilities and prospects [9, 228]. There are still problems of society's misunderstanding of admission mechanisms to the civil service or skepticism about their objectivity. Media coverage and increasing interest of potential candidates need to be thoroughly studied. New approaches and solutions are required, the search and testing of which could lead to the formation of not just personnel reserve, but a multi-stage, strategic one [10, 24].

If we proceed to the study of requirements, in general, the acceptance of documents, then on the website pkrezerv.gov.kz we can get full and detailed information. The motivating point is the fact that candidates enrolled in the reserve might be appointed to political positions, positions of corps "A", senior positions of corps "B". As mentioned above concerning the issue of a large number of failed tests, we can observe several points. While registering, candidates upload a valid official certificate of the established form confirming passing state language exam

with a certain result that meets established requirements of at least the average level (B1). In the absence of such certificate, a corresponding link will be provided in the registration module to take Kaztest system. The pool of appraisers is formed from among professionals in the field of public service, industry experts, representatives of NGOs and public figures. The transparency of selection is sufficiently ensured. The selection process and procedure in PYPR are regulated; candidates are assigned individual numbers, which, in turn, are used to depersonalize personal data at the assessment stages. It can be summarized that the risks of subjectivity are minimized, but the risk of inconsistency of the vast majority of candidates is high.

Problems that necessitate the development of a talent pool based on talent management:

- the need to improve business and professional qualities in order to achieve strategic goals;
- the need to obtain additional skills and knowledge of the personnel reserve, allowing you to get results, both for the staff and for the enterprise;
- the need to provide feedback to the personnel reserve, which is necessary for professional promotion [8].

Unlike private sector talent, which refers to inherited or developed exceptional human abilities, conceptualization of public sector talent emphasizes employees as human entities, but with different values. This can be explained by context-specific characteristics that public sector employees should possess, such as an innate desire to contribute to public service without seeking financial rewards [11, 9]. The private non-governmental sector has a competitive advantage, as some foreign scientists claim that this is due to bureaucracy, which takes a lot of time. It is impossible not to agree with this statement and the process of waiting and passing various certification procedures leads to the fact that a potential candidate is recruited faster in the private sector. Such a rate of responses and job closures can be seen on various websites in Kazakhstan. Although public sector and private sector talent management use somewhat similar processes, the former differs from the latter in how they conceptualize talents and broader goals of service to society [11, 11].

One can observe the growing legitimacy of talent management as a separate field of study in world practice. However, it is equally clear that the skepticism that surrounds the concept of talent management due to the lack of agreed conceptual and theoretical boundaries, combined with the relatively ambiguous quality of empirical work in this area, means that research in talent management has not yet gained credibility in higher education institutions [13]. Yet, in the public sphere, certain consequences arise from the nature of the organizational structure, rules and regulations, as well as "the bureaucratic red tape" associated with them [14, 144].

In providing definitions for talent management notion, foreign authors tend to use various terms to denote talent notion, for example, "excellent abilities", whereas such terms as "key employees", "high potential" or "people with high potential who are of particular value to the organization" are used likewise [15, 59]. The fight against talent crisis during the change of leadership positions is central to the talent management policy of three Asian countries (Thailand, Singapore, Malaysia),

which were considered in the works of scientists from Singapore. Although these three countries are in close proximity and have very similar schemes, they meet different needs and goals. Among these countries, Singapore already has a very clear career roadmap for talents, and they were selected at the very beginning, even prior to their enter to the service. While Malaysia has a strict evaluation system in place, the path of development of these talents is still being reviewed. Both Malaysia and Thailand also recognize that they are not able to pay as well as the private sector, and therefore may not attract the best to this service. However, both countries are catching up and revising wage increase schemes, as well as improving the competence of employees currently in service [12, 8]. However, in the public sector, as in their counterparts in the private sector, they face the same realities that all organizations face today: a dynamic workforce characterized by an increase in the number of knowledge workers; the decline of a long-term career; as well as aging and the subsequent exodus of the boomer generation [16, 410].

The past direct elections of rural akims, and the prospective implementation vertically higher, presupposes the electability of both district and regional akims. Reservists must have five years of experience in order to apply for the positions of akims. There are no direct comments on the differences and the consistency of these two programs in official sources. Nevertheless, the conceptual discrepancy becomes obvious in consistency and procedural part. To be selected by the evaluators of PYPR commission or to be elected by the people? A possible way out may be a restriction for reservists to be candidates for akims, and the offer of any other vacancies, if we are talking about localization in a certain locality of a reservist.

Merit-based civil service contributes to reducing overall corruption across all areas of the public sector [17, 4]. Meritocratic systems bring in better-qualified professionals who may be less tempted by corruption. Another way that meritocracy has been shown to reduce the risk of corruption is by providing long-term employment. This tends to promote a longer-term perspective that reinforces the employee's commitment to their job and makes it less tempting to engage in short-term opportunism presented by corruption. Conversely, if people know that their job will not last long, they may be more easily encouraged to use their position for personal gain during the short time they have.

The following statements might be answers to the hypotheses above:

a) We can claim that the lack of need or desire among potential reservists to participate in PYPR occur due to the lack of a real competitive pool of candidates. As it was mentioned above, one of the significant problems of implementing the personnel reserve selection procedure is the lack of transparency in the process of its administration and the lack of awareness of candidates in the reserve about their prospects. Nevertheless, the use of approaches to protect the principle of meritocracy has significantly increased the level of confidence in the career system of public service. In particular, interviews are conducted with potential candidates – civil servants. If they are not notified about the competitions, measures are taken to refuse to approve the general competition, with a return to selection from internal

reserves.

b) In the target programs of the personnel reserve, there is an inconsistency between the innovation - direct elections of the akims and PYPR. Reservists must have five years of experience in order to apply for the positions of akims. Obviously, there is less coincidence and compliance than it should have been. By itself, direct elections have been quite recently initialized and launched at the legislative level, and it is not surprising that there are issues that require further corrections and improvement.

Conclusions

In this paper, an attempt was made to study the tool of the personnel reserve and talent management in one direction and for one purpose - effective work on personnel management in the public sector of Kazakhstan. In connection with the above, there is a need to draw some conclusions and recommendations. It is possible to single out an approach that involves succession planning, a longer-term one. The state needs to create opportunities for the promotion of talented and qualified people to management in the public sector, national companies. The experience in personnel reserve formation needs to be finalized and legislated. Thus, for effective political and economic functioning, it is necessary to review procedures and tools for creating or changing the composition of civil servants. Today, the formation of PYPR in the public sector of Kazakhstan is a way of selecting human resources, which are formed by the relevant representative of the Agency for Civil Service Affairs. The issue of PYPR formation, the personnel reserve of buildings "A" and "B" will be more in demand in the coming years. However, in the Strategy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan for 2020-2023, signed in 2019, there is no direct statement about working with PYPR, which requires clarification. It is obvious that the Academy's strategy and legal acts concerning the work of PYPR were developed simultaneously. After the global economic turbulence struck Kazakhstan, the most prosperous in post-Soviet Asia, the prospect of turning Kazakhstan into a regional superpower receded, but according to the Russian historian A. Grozin, it has not lost its relevance [18, 35]. The state authorities are faced with the task of improving population life level and quality, strengthening domestic and foreign policy situation, which means that competent and experienced personnel are needed. It is the effective formation of the personnel reserve that will accompany this, for this we conclude that measures are needed to disseminate and brand this kind of personnel selection and analogization with talent management technologies, which is recognized in countries, in turn, in which public administration, objectively, can be considered worthy of imitation. Regarding the lack of transparency, definite measures should be undertaken to increase control over the effective filling in vacancies. It is necessary to raise awareness among potential candidates over future prospects. It is becoming vital to continue talent pool building by means of existing mechanisms. As for the discrepancy between the implementation of the personnel reserve program and direct elections of akims, it is necessary to be carefully studied.

REFERENCES:

1. Prezident prodolzhaet razbirat'sya s kadrami [The President continues to deal with personnel] URL:https://ratel.kz/raw/prezident_prodlzhaet_razbiratsja_s_kadrami (accessed date: 28.01 2022)
2. Ajgul' Kosherbaeva: Prezidentskij Molodezhnyj Kadrovij zalp - proekt po upravleniyu vozmozhnostyami [Ajgul Kosherbaeva: Presidential Youth Personnel salvo - opportunity management project]. URL:https://www.inform.kz/ru/aygul-kosherbaeva-prezidentskiy-molodezhnyj-kadrovyy-rezerv-proekt-po-upravleniyu-vozmozhnostyami_a3599342 (accessed date: 28.01 2022)
3. Naumov, S. YU., & Maslennikova, E. V. (2008). Kadrovij rezerv kak mekhanizm povysheniya kachestva gosudarstvennogo upravleniya (10) [Personnel reserve as a mechanism for improving the quality of public administration] *Vlast' – Vlast publication*, 10.
4. Klimova, A. V. (2016). Upravlenie talantami: sovremennyyetendencii i podhody k primeneniyu v gosudarstvennom sektore [Talent management: current trends and approaches to application in the public sector]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. NI Lobachevskogo. Seriya: Social'nye nauki - Bulletin of the Nizhny Novgorod University. Lobachevski Scientific Institute. Series: Social Sciences* (3 (43)).
5. Rana, G., Goel, A. K., & Rastogi, R. (2013). Talent management: a paradigm shift in Indian public sector. *Strategic HR Review*. Vol. 12 No. 4. doi: 10.1108/SHR-02-2013-0012
6. Ivatova, L. M. (2012). Podgotovka rezerva kadrov v sisteme gosudarstvennoj sluzhby Respubliki Kazahstan. [Preparation of a reserve of personnel in the public service system of the Republic of Kazakhstan]. *Gosudarstvennaya sluzhba- Public service-* (6 (74)).
7. Stekhin, D. S. (2017). Problemy formirovaniya kadrovogo rezerva na gosudarstvennoj sluzhbe. Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie [Problems of formation of the personnel reserve in the civil service. State and municipal administration]. *Uchenye zapiski -Scientific notes*, (4).
8. Ashinova, M. K., Chinazirova, S. K., Kadakoeva, G. V., & Vodozhdokova, Z. A. (2020). Zarubezhnyj i rossijskij opyt formirovaniya kadrovogo rezerva [Foreign and Russian experience in the formation of a personnel reserve]. *The Scientific Heritage*, (53-4) – pp. 13-16.
9. Kalmykov, N. N., & Krasnopol'skij, I. A. (2016). Kadrovij rezerv v sisteme gosudarstvennoj sluzhby: effektivnost' i vozmozhnosti. [The personnel reserve in the public service system: efficiency and opportunities] *Liderstvo i menedzhment- Leadership and management* 3(4).
10. Mel'nikova, R. I., & Nadutkina, I. E. (2014). Kadrovij rezerv na municipal'noj sluzhbe: proektnyj podhod k formirovaniyu. [The personnel reserve in the municipal service: a project approach to the formation]. *NOMOTHETIKA: Filosofiya. Sociologiya. Pravo.- NOMOTETICS: Philosophy. Sociology. Law-30* (22 (193)).
11. Kravarit, F., & Johnston, K. (2020). Talent management: a critical literature review and research agenda for public sector human resource management. *Public Management Review*, 22(1), 75-95.
12. Poocharoen, O. O., & Lee, C. (2013). Talent management in the public sector: A comparative study of Singapore, Malaysia, and Thailand. *Public Management Review*, 15(8), 1185-1207.
13. Collings, D. G., Scullion, H., & Vaiman, V. (2015). Talent management: Progress and prospects. *Human Resource Management Review*, 25(3), 233-235. Collings, D.G., et al., *Talent management: Progress and prospects*, Human Resource Management Review <http://dx.doi.org/10.1016/j.hrmr.2015.04.005>
14. Cross Walker, T. (2020). Inclusive talent management in the public sector: theory and practice. *Transnational Corporations Review*, 12(2), 140-148.
15. Thunnissen, M. (2016). Talent management: For what, how and how well? An empirical exploration of talent management in practice. *Employee Relations*.
16. Calo, T. (2008). Talent management in the era of the aging workforce: The critical role of knowledge transfer. *Public Personnel Management*, 37, 403–416. doi: 10.1177/009102600803700403
17. Charron, N., Dahlström, C., Fazekas, M., & Lapuente, V. (2017). Careers, Connections, and Corruption Risks: Investigating the impact of bureaucratic meritocracy on public procurement processes. *The Journal of Politics*, 79(1), 89-104.
18. Grozin, A. (2019). Elity respubliki Kazahstan i problema tranzita vysshej vlasti. [Elites of the Republic of Kazakhstan and the problem of transit of the supreme power]. *Postsovetskij materik - The post-Soviet continent-* (3 (23)).

Айгерім Мұрат

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
Университетінің докторанты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: aigerim_murat@mail.ru*

**«ХАЛЫҚ ҮНІНЕ ҚҰЛАҚ АСАТЫН МЕМЛЕКЕТ»
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ МӘНМӘТІНІНДЕГІ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДЫҚ ДИАЛОГ**

Аңдатпа. Мақалада мемлекет пен қоғам диалогын қалыптастыру мен институцияландырудың әлемдік тәжірибесі ұсынылған, қоғамдық диалогтың қазақстандық моделіне және Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асырудағы рөліне талдау жүргізілген. Жүргізілген талдау көрсеткендей, елімізде 2019 жылдан бастап «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы табысты іске асырылуда. Халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстан Республикасы қоғамдық шарттың жұртшылықпен екі жақты қарым-қатынас қағидаттарына негізделген өзіндік моделін жасап шықты. Дегенмен, азаматтық қоғамның көмегіне сүйене отырып, дәйекті түрде шешілуі тиіс бірқатар мәселелер бар.

Түйін сөздер: қоғамдық диалог, қоғамдық кеңес, сенім, коммуникация.

Айгерім Мурат

**КАЗАХСТАНСКИЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДИАЛОГ В КОНТЕКСТЕ
РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ «СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА»**

Аннотация. В статье представлен мировой опыт становления и институционализации диалога государства и общества, проведен анализ казахстанской модели общественного диалога и роли Национального совета общественного доверия в реализации концепции «Слышащего государства». Как показал проведенный анализ, Концепция «Слышащего государства», реализуемая в стране с 2019 года, с успехом претворяется в жизнь. Опираясь на международный опыт, Республика Казахстан, создает собственную модель общественного договора, в основу которого заложены принципы двусторонней коммуникации с общественностью. Тем не менее существует ряд проблем, которые необходимо последовательно решать при содействии гражданского общества.

Ключевые слова: общественный диалог, общественный совет, доверие, коммуникация.

Aigerim Murat

KAZAKHSTAN PUBLIC DIALOGUE IN THE CONTEXT TO IMPLEMENT THE CONCEPT OF THE “LISTENING STATE”

Abstract: the article presents the world experience in the formation and institutionalization of the dialogue between the state and society, analyzes the Kazakh model of public dialogue and the role of the National council of public trust to implement the concept of the “Listening State”. The analysis shows that the concept of the “Listening State”, which has been implemented in the country since 2019, is being successfully implemented. Based on international experience, the Republic of Kazakhstan is creating its own model of a social contract, which is based on the principles of two-way communication with the public. However, there are a number of problems that need to be addressed with the assistance of civil society.

Key words: *public dialogue, public council, trust, communication.*

Кіріспе

2021 жылғы желтоқсанда Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры басшылығының 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап зейнетақы жинақтарының жеткіліктілік шегін арттыру туралы жасаған мәлімдемесі халықты дүрліктірді. Осыған байланысты ел арасында жаппай наразылық орын алды: адамдар тіпті мардымсыз сомаларды да шешіп алып жатты, әлеуметтік желілерде жеткіліктілік шегін төмендетуді талап ететін онлайн-петицияға қол қою туралы сілемені тарату басталды, ал кейбіреулері зейнетақы жинақтарын шешіп алудың заңсыз тәсілдерін де қарастырды. Бір апта өткен соң, дүрбелеңге бой алдырған көпшілікке Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев зейнетақы жинақтарын алу үшін жеткіліктілік шегі 2022 жылдың 1 сәуірінен бастап өзгеретінін айтты. Президенттің жоғарыда аталған мәлімдемесін Қазақстан шын мәнінде «халық үніне құлақ асатын мемлекетке» айналып, елде қоғамдық-саяси қатынастардың жаңғыруы жүріп жатқандығының белгісі деп атауға бола ма?

Қоғамдық-саяси қатынастардың өзгеру тақырыбы ұзақ уақыттан бері саяси дискурста жетекші орындардың бірін алады. Қазақстанда бұл тақырып 2019 жылы азаматтардың қоғамдық-саяси белсенділігі шыңына жеткеннен кейін ерекше айқын көріне бастады. Халық елдегі саяси шешімдердің олардың қатысуынсыз қабылданатынына наразылығын білдіре бастады. Алматы марафоны кезінде «шындықтан қашып құтыла алмайсың» («от правды не убежишь») баннерін іліп қойған жас белсенділер Әсия Төлесова мен Бейбарыс Толымбековтың ұйымдастырған акциясының өзі неге тұрарлық. Оларды

тұтқындады, соттады және жауапқа тартты – 15 күнге қамауға алды. Аталған оқиға бүкіл елдің назарында болды, нәтижесінде сот шешімімен келіспеген Қазақстандық жастар «Oyan, Qazaqstan» атты азаматтық қозғалысты ұйымдастырды [1].

2019 жылғы тағы бір аты шулы әлеуметтік маңызды оқиға Ситер отбасының бес баласының қайтыс болуы болды, олардың ең кенжесінің жасы не бәрі 9 ай еді. Балаларды ақтық сапарға шығарып салуға жүздеген адам келді, ал келесі күні елордада және еліміздің басқа өңірлерінде көп балалы аналар мемлекеттің әлеуметтік қолдауының жеткіліксіздігі туралы мәлімдеп, наразылық шерулерге шықты [2]. Қайғылы оқиғадан кейін бірнеше апта өткен соң үкімет отставкаға кетті, ал 2019 жылғы наурызда Нұрсұлтан Назарбаев мерзімінен бұрын өкілеттігін тоқтатып, ел басқаруды Қасым-Жомарт Тоқаевқа тапсырды, ол 2019 жылғы қыркүйекте Қазақстан халқына Жолдауында әлеуметтік реформаларға бет бұрысты жариялады – «Азаматтардың барлық сындарлы өтініш-тілектерін жедел әрі тиімді іске асыратын «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асыру мақсат етіп қойылды [3].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, қазақстандық қоғамда әлеуметтік себептермен наразылықтар күшейе түсті, адамдар елдегі шешімдердің олардың қатысуынсыз қабылданатынымен үнсіз келісуден шаршады деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты автор «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру мәнмәтінінде қоғамдық-саяси қатынастарды жаңғыртудың ағымдағы жай-күйін талдауды, атап айтқанда, осы Тұжырымдама іске асырылатын тетіктерді: әлсіз, күшті жақтарды қарастыруды мақсат етіп қойды.

Зерттеу әдістемесі

Осы мақсатқа жету үшін институционалдық әдісті, жүйелік және функционалдық талдау әдісін, Стратегиялық жоспарлау әдісі – SWOT талдауды қамтитын әдістер кешені қолданылды. Жоғарыда айтылғандардан басқа, автор баяндамалар, монографиялар, аналитикалық мақалалар және аналитикалық орталықтардың әлеуметтік деректерін пайдаланды.

Негізгі бөлім

2019 жылғы қыркүйекте еліміздің жаңадан сайланған президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты алғашқы Қазақстан халқына Жолдауымен ел алдында сөз сөйледі. Мемлекет басшысы Жолдауда «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының негізінде азаматтардың барлық сындарлы өтініш-тілектеріне жедел әрі тиімді ден қою жатқанын, өйткені «Билік пен қоғам арасында тұрақты диалог орнату арқылы ғана қазіргі геосаяси ахуалға бейімделген үйлесімді мемлекет қалыптастыруға болады» деп нақты атап өтті [3].

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» – азаматтың мүдделері мен басымдықтарына негізделген мемлекет. Бұл халықпен кері байланыс тетігі тиімді жолға қойылған және кедергісіз орта қалыптасқан мемлекет. Кедергісіз

орта – бұл мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін әртүрлі мекемелердің физикалық қол жетімділігінің мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар кез-келген азамат үшін ақпараттық және коммуникациялық құралдар арқылы мемлекеттік құрылымдарға жүгінудің қол жетімділігі. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» азаматтардың сұраныстарын естуге ғана емес, сондай-ақ оларға жедел ден қоюға да қабілетті екенін атап өту қажет, өйткені онсыз билік пен қоғам арасындағы диалог мүлде мүмкін емес.

Қазіргі уақытта адамдар мемлекет деген биліктің белгілі бір адамдардың қолына шоғырлануы емес, мемлекет – бұл халық екенін түсініп отыр. Қазіргі саяси жағдайда мемлекеттік басқару демократиялық принциптерге және азаматтық қоғамның дамуына негізделген. «Дамыған азаматтық қоғамдарға келесі белгілер тән: біріншіден, көптеген әлеуметтік билік орталықтарының болуы, бұл тұрғыда азаматтық қоғам қатал, жалғыз өзі билейтін машинамен үйлесімді болмайды; екіншіден, өзін-өзі ұйымдастыру қабілетіне байланысты мемлекет тарапынан бақылауға кедергі келтіретін осы әлеуметтік билік орталықтарының салыстырмалы тәуелсіздігі; үшіншіден, азаматтық жауапкершілік сезімі, сондай-ақ өркениетті мінез-құлық және белсенді азаматтық ұстаным шынайы азаматтық қоғамның қажетті элементі болып табылады» [4].

Қазақстан Республикасының Конституциясында Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық деп айтылған. Шын мәнісінде солай ма? Қазіргі уақытта Қазақстан халқы елде болып жатқан саяси процестерге қаншалықты ықпал ете алады және жалпы саясатқа қызығушылық таныта ма? Бұл тұрғыда мемлекеттік басқарудың ашықтығы және оған халықтың мемлекеттік құрылымдарға тікелей пропорционалды сенімі маңызды рөл атқарады. «Билікке, оның саяси институттарына деген сенім азаматтық саяси мәдениеттің негізгі элементі болып табылады. Сенім болмаса, азаматтық қоғам да, күшті саяси билік те жоқ» [5].

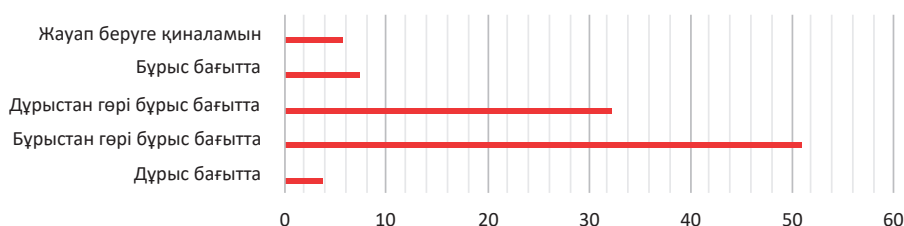
2005 жылдан бастап Дүниежүзілік экономикалық форумның зерттеу тобы 141 елдегі саясаткерлерге деген сенім деңгейін зерттеп келеді. Зерттеу нәтижелері халыққа жүргізілген сауалнамалар негізінде қалыптастырылады және «The Global Competitives Report» есебіне енгізіледі. 2019 жылы жүргізілген соңғы сауалнама нәтижесінде Қазақстан 141 мемлекеттің арасында 55-орында тұр. Рейтинг нәтижелері құқықтарды қорғау, үкіметтің өзгеруге қабілеті, бюджеттің ашықтығы және т. б. сияқты 12 көрсеткіш бойынша бағаланады [6].

2019 жылы Қазақстанға келген пандемия көптеген мәселелердің бетін ашты, оның ішінде үкіметтің коммуникативтік мүмкіндіктерін көрсетті: азаматтардың сұраныстарына тиімді жауап бере алмау, коммуникация арналары арқылы ақпараттың уақтылы берілмеуі. Кейбір министрліктердің халықпен өзара іс-қимыл жасай алмауы, өз кезегінде, билікке деген сенім дағдарысына алып келді, мұны Еуразиялық интеграция институтының 2020 жылдың жазында жүргізген зерттеулері көрсетті [7].

Зерттеу барысында 14 қала-облыс орталықтарында, астанада және республикалық маңызы бар 2 қалада 53 сарапшыдан сұхбат алынды.

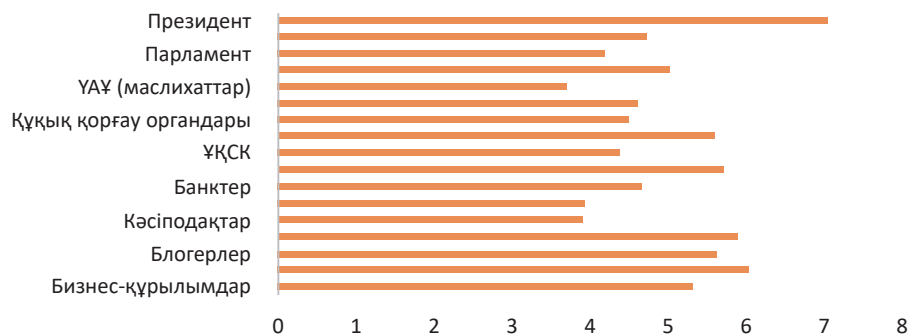
Сарапшылар арасында ғылыми қоғамдастықтың, білім беру саласының және ҮЕҰ өкілдері болды. Сауалнама өңірлердегі өмір сүру деңгейін бағалау, институттарға деген сенімді бағалау, жергілікті атқарушы органдардың қызметін бағалау, ақпараттық-коммуникациялық саясатты бағалау, ҮЕҰ қызметін бағалау және мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл келешегін бағалау сияқты блоктарға бөлінді.

Критерийдің мәнмәтінінде билік институттарына деген сенімді бағалау бойынша сұралған респонденттердің жартысынан көбі (54,7%) Қазақстандағы өмір дұрыс бағытта дамып жатыр деп есептейді. Респонденттердің тағы бір бөлігі (39,6%) келіспейді және елдің дұрыс емес бағытта дамып жатқанына сенімді.

1-диаграмма. Билік институттарына сенім критерийді бағалау

Сондай-ақ, сарапшыларға халықтың мемлекеттік және қоғамдық институттарға деген сенім деңгейін 1-ден 10-ға дейінгі шкала бойынша бағалау ұсынылды, мұнда 1 – сенбейді, 10 – сенеді. Сауалнама нәтижелері халықтың саяси партияларға, кәсіподақтарға және мәслихаттарға деген сенімінің ең төмен деңгейі байқалатынын көрсетті. Ел Президентінің сенім деңгейі жоғары.

2-диаграмма. Кәсіби институттарына сенім критерийді бағалау

Бір қызығы, сарапшылардың пікірінше, халықтың блогерлерге деген сенім деңгейі ел үкіметіне деген сенім деңгейінен жоғары. Сенім деңгейі бойынша Президенттен кейінгі екінші орында шығармашылық интеллигенция тұр.

Осылайша, мемлекеттік институттарға деген сенімнің жалпы нәтижесі 10 балдық шкала бойынша 6,2 балға тең.

Үкіметке деген сенім саяси дискурста маңызды тақырып болып саналады. Бұл халықтың үкіметке деген сенімінің артуының отансүйгіштіктің өсуіне, саяси реформаларды енгізуге ықпал етуге қабілетті болуына байланысты. Халық үкіметке неғұрлым көп сенсе, елде жүргізіліп жатқан реформаларды соғұрлым жеңіл қабылдайды. Нәтижесінде, бұл мемлекетке жаны ашымайтын шенеуніктерден емес, халықтың сұраныстарын естуге және оларға ден қоюға қабілетті тиімді басқарушылардан тұратын мемлекеттік аппараттың жаңа бейнесін түзуі керек дегенді білдіреді. Еліміздің үкіметі халықтың билікке деген сенімін арттыру жолында қандай қадамдар жасауда?

ҚР Президентінің «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауын іске асыру қадамдарының бірі ҚР Президенті Әкімшілігі жанындағы өтініштерді қарауды бақылау жөніндегі арнайы бөлімнің ашылуы болды. Аталған бөлім басшысы, ҚР Президентінің көмекшісі Тамара Дүйсенова атап өткендей, бір жыл ішінде аталған құрылым 30 000-нан астам өтінішті қарады. Сондай-ақ, Тамара Дүйсенова сұхбатында барлық мемлекеттік органдар үшін бірыңғай ақпараттық орта құруды көздейтін «е-өтініш» электрондық платформасын құру туралы жариялады [8]. Осы жылдың қараша айында ҚР Премьер-министрі Асқар Мамин «Nur Otan» партиясы саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзінде «е-өтініш» ақпараттық жүйесінің іске қосылғаны туралы хабарлады.

Осылайша, Президент жария еткен «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы негізінде қоғаммен диалог алаңын құру бағыты табысты жүзеге асырыла бастағанын атап өтуге болады.

Халықпен сындарлы диалог орната білу – демократиялық мемлекеттің белгісі. Ресейлік ғалым Л.В. Комарованың айтуынша: «Қоғамның мемлекетке деген сенімін қалпына келтіру – аталған субъектілердің саяси диалогы тиімділігінің жоғары деңгейіне қол жеткізудің негізгі кезеңі болып табылады». Л.В. Комарова қоғамдық диалогты жүзеге асырудың келесі жолдарын бөліп көрсетеді:

1. Билік пен қоғам арасындағы диалогтың өзара әрекеттесу тетіктерін үнемі жетілдіру, өйткені егер жүргізіліп жатқан саясат қоғамның көңілінен шықпаса, онда күрмеуі шешілмеген мәселелер жинақталып, кез-келген уақытта жарылады;

2. Тиімді және сапалы диалог орнату үшін халық саяси мәдениет пен қоғамдық сананың жоғары деңгейіне ие болуы керек. Өкінішке орай, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы халқының саяси мәдениетінің деңгейі жеткілікті деп айта алмаймыз;

3. Қоғамдық диалог мәдениеті проблемасын теориялық тұрғыда жан-жақты пысықтау қажет [9].

Шетелдік тәжірибе билік пен қоғамның өзара іс-қимылы мақсатында арнайы алаңдар құру әлеуметтік жанжалдардың алдын алудың ықпалды

тетігі болып табылатынын дәлелдейді. Мәселен, Қытайда диалогты жүзеге асыруға арналған алаң Халық өкілдері жиналысы институты болып табылады, Оңтүстік Кореяда бұл функцияны Президент жанындағы Еңбек саясаты мәселелері жөніндегі әлеуметтік экономикалық және әлеуметтік даму комиссиясы орындайды [10]. Ұлыбританияда мұндай рөлді үкіметтік емес ұйымдармен жұмыс жасау жолымен түрлі мәселелер бойынша азаматтарға кеңес беру жүктелген Азаматтарға арналған кеңес беру бюросы жүзеге асырады [11]. Францияда қоғаммен кеңесу процесі конституциялық деңгейде бекітілген. Консультациялардың институционалдық нысаны Францияның Экономикалық, әлеуметтік және экологиялық кеңесі болып табылады [12].

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасында келіссөздер жүргізу үшін әртүрлі аландар құру жолымен қоғамдық диалогты іске асыруға бірнеше талпыныс жасалды: Азаматтық қоғамды демократияландыру мәселелері жөніндегі Ұлттық комиссия, демократиялық реформаларды әзірлеу жөніндегі мемлекеттік комиссия, Жер комиссиясы. 2019 жылы «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру аясында Мемлекет басшысының бастамасы бойынша ҚР Президенті жанындағы Ұлттық Қоғамдық сенім кеңесі құрылды.

ҚР Президентінің ҰҚСК құру туралы шешімі уақытылы қабылданды – елде билік пен қоғам арасындағы сенім дағдарысы бұрыннан пісіп-жетіліп келе жатқан еді. ҰҚСК негізгі мақсаты – елде қалыптасқан мәселелерді зерттеу, анықтау және оларды шешудің тиімді тетіктерін әзірлеу. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің бірінші құрамына зияткерлік элита, жұртшылық өкілдері, көрнекті қоғам және саяси қайраткерлері кірді. Қасым-Жомарт Тоқаев ҰҚСК құру мақсаттарын түсіндіре отырып, былай деді: «...азаматтық қоғамды қолдау және нығайту, оны шешу мақсатында неғұрлым өзекті жалпы мемлекеттік міндеттерді талқылауға тарту қажет. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі дәл осы мақсатта құрылды, ол ротациялық қағидат бойынша жұмыс істейтін болады» [3].

Құрамына белгілі қоғамдық-саяси тұлғалар енген Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің алғашқы отырысы 2019 жылдың қыркүйегінде өтті. Алғашқы отырыс барысында ҰҚСК мүшелері қоғамдық-саяси қатынастарды жаңғыртуға қатысты бірқатар ұсыныстар айтты: бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорының жұмысына өзгерістер енгізу ұсынылды, себебі «БЖЗҚ-ға деген сенімнің төмендігі зейнетақы жүйесіне қатысудан толық жалтаруға және салынатын салықтарды төмендетуге әкеп соғады». Саясат Нұрбек адами капиталды дамыту қажеттілігі туралы: «... біз атап өткіміз келетін басты мәселе – еңбек кедейлігі. Егер сіз жүргізуші мен дәрігердің жалақысын алсаңыз, олардың арасындағы айырмашылық 20%-дан аспайды. АҚШ-та бұл көрсеткіш 261%, Германияда – 174%, Бразилияда – 172% құрайды. Бізде жоғары білікті, жоғары ақы төленетін мамандықтарға ынталандыру байқалмайды. Бұл өте күрделі мәселе» деген болатын [13]. ҰҚСК бірінші отырысының нәтижесінде саяси, әлеуметтік, экономикалық салаларда бірқатар реформалар қабылданды. Атап айтқанда, ҚР Президенті жастар мен әйелдер үшін партиялық сайлау тізімдеріне квотаның 30%-ын енгізуді, жұмыс күшін тартуға квотаны 40%-ға

дейін қысқартуды тапсырды, көп балалы отбасыларды әлеуметтік қамтамасыз ету бойынша жаңа нормалар белгіленді, және т.б.

2019-2021 жылдар аралығында Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі 6 отырыс өткізді. ҰҚСК мүшелері көтерген мәселелер іс жүзінде бұқара халықтың мүдделерін көрсетеді. Отырыстарға тікелей қатысумен қатар, Мемлекет басшысы ҰҚСК мүшелерімен жеке кездесулер өткізетінін атап өткен жөн. Қысқа мерзім ішінде Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің алаңы азаматтық қоғам мен билік арасындағы тиімді диалог алаңына айналды. Осы құрылымның жұмысының нәтижесінде «Бейбіт митинг туралы», «Сайлау туралы», «Саяси партиялар туралы» заңдарға бірқатар оң өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар, азаматтардың реформалары мен ұсыныстарын ынталандыру үшін онлайн-петиция институты енгізілді. Қазіргі уақытта онлайн-петициялар азаматтардың саяси қатысуының ең танымал нысандарының бірі болып табылады.

ҰҚСК 6-шы отырысында ел Президенті әлеуметтік реформалардың жаңа пакетін ұсынды. Бірінші пакет жергілікті әкімдердің сайланатындығына өзгерістер енгізуге қатысты болды. ҰҚСК мүшелерінің пікірінше, орта арнаулы білімі бар азаматтарға ауыл әкімдері қызметіне өз кандидатурасын ұсынуға рұқсат беру қажет: «Қазір ауылдарда демократия орнаған. Бұл өзгеріс оны одан әрі дамыту үшін қажет, сайлаудың қол жетімді болуы үшін, адамдар бұл сайлауды одан да танымал ете алуы үшін қажет» [14].

Сонымен қатар, Қ.Тоқаев орта білім беру ұйымдарының жетіспеушілігіне қатысты пікір білдірді, әкімдерге жаңа мектептер салу үшін жер телімдерін бөлу мәселелерін шешуді тапсырды. Білім беру саласының мәселелері үнемі ҰҚСК күн тәртібіне кіреді. Осы құрылым жұмысының 2 жылында көптеген оң реформалар жүргізілді – «болашақ ұстаздар мен медицина қызметкерлері, сондай-ақ докторанттар үшін шәкіртақылар арттырылды. ЖОО оқытушыларының жалақысы артты». Ашықтықты қамтамасыз ету және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде бәсекелі орта құру үшін мемлекеттік білім беру гранттарын қаржыландыру жүйесін өзгерту ұсынылды.

Кезекті отырыс барысында Мемлекет басшысы бюджеттік жоспарлаудың тиімділігін арттыру, банктердің кепілдік саясатын жетілдіру, қызметтің барлық салаларына цифрлық технологияларды енгізу жөніндегі шараларды да атап өтті. Қ. Тоқаев сөйлеген сөзінде Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің қызметіне жоғары баға берді: «Өз қызметінің басынан бастап ол түрлі ұсыныстар өміршеңдікке бастапқы тексеруден өтетін, пысықталып, ел үшін қажетті реформаларға айналатын тиімді алаңға айналды. Кеңестің бастамаларын іске асыру шеңберінде 90-нан астам нормативтік-құқықтық актілер, соның ішінде заңдар, Президенттің Жарлықтары, Үкімет қаулылары, министрліктердің бұйрықтары қабылданды. Осы көрсеткіштердің өзінен ҰҚСК жұмысының жоғары өнімділігін көруге болады» [15].

ҰҚСК қызметін егжей-тегжейлі талдау үшін осы саяси институттың әлсіз және күшті жақтарын, сондай-ақ мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін бағалау қажет.

1-кесте. ҰҚСК қауіптері мен мүмкіндіктері

КҮШТІ ЖАҚТАРЫ	ӘЛСІЗ ЖАҚТАРЫ
<p>1. ҰҚСК ҚР Президенті басқарады;</p> <p>2. ҚР Президенті мемлекет басшысының кеңес мүшелерінің әрқайсысымен кездесуін ұйымдастырады;</p> <p>3. ҰҚСК мүшелерінің эксперттілігі;</p> <p>1. ҰҚСК билік пен қоғам арасындағы көпір болып табылады, сол арқылы халық саяси шешімдер қабылдауға ықпал ете алатынын көрсетеді;</p> <p>2. Азаматтық қоғамды дамыту;</p> <p>3. ҰҚСК мүшелерінің салыстырмалы түрде жас болуы;</p> <p>4. ҰҚСК мүшелерін ротациялау.</p>	<p>1. ҰҚСК-ны азаматтық қоғам емес, билік бастамашылық етті;</p> <p>2. Билік ҰҚСК-да қоғамның мүдделерін кім білдіретінін өзі шешеді;</p> <p>3. Қазақстандық практикада орын алған консультативтік-кеңесші құрылымдардың функцияларын қайталау;</p> <p>4. ҰҚСК барлық әлеуметтік топтардың мүдделерін білдірмейді;</p> <p>5. ҰҚСК-да өңірлерден қоғамдық пікір көшбасшылары ұсынылмаған;</p> <p>6. ҰҚСК қабылдаған шешімдер міндетті емес — ҰҚСК саяси шешімдер қабылдауға ықпал етуге өкілеттігі жоқ;</p> <p>7. ҰҚСК ішіндегі көзқарастар қақтығысы;</p> <p>8. ҰҚСК-ның ағымдағы жұмысы туралы ашық қолжетімділікте ақпараттың болмауы.</p>
МҮМКІНДІКТЕР	ҚАУІП-ҚАТЕРЛЕР
<p>1. Жұртшылық, саяси партиялар, үкіметтік емес сектор және мемлекеттік органдар өкілдері арасында сындарлы диалогты қамтамасыз ету;</p> <p>2. Саяси шешімдер қабылдау процестерінің ашықтығы;</p> <p>3. Саяси реформалар;</p> <p>4. Халықтың билікке деген сенімінің артуы;</p> <p>5. Нормативтік-заңнамалық базаны демократияландыру және соның салдары;</p> <p>6. ҰҚСК жұмысы туралы хабардар ететін ашық бірыңғай ақпарат көзін құру.</p>	<p>1. Егер ҰҚСК қабылдаған шешімдер іске асырылмаса немесе халықты қанағаттандырма-са, онда билік енді наразылықты басқара алмайтын сценарий болуы мүмкін;</p> <p>2. Егер диалог құру бойынша ғана жұмыс жүргізілетін болса, ҰҚСК тиімділігінің төмендігі, нәтижені де көрсету қажет;</p> <p>3. ҰҚСК қоғамның нақты пікірін білдірмейді.</p>

Жүргізілген SWOT талдау нәтижесінде ҰҚСК-ның күшті жақтары сөзсіз оның эксперттілігі болып табылатыны, сондай-ақ ҰҚСК-ны ҚР Президенті басқаратыны, сол арқылы қабылданған шешімдердің беделі ұғынылатыны байқалады. Дегенмен, ҰҚСК-ның күшті жақтарының басымдығына қарамастан, билік енді ҰҚСК-ның орнына келетін Ұлттық Құрылтайдың жаңа қоғамдық алаңының құрамын қалыптастыру және өкілеттілігін беру кезінде ескеруі қажет қауіп-қатерлер бар [16]. Өңірлердің ҰҚСК-дағы әлсіз өкілдігін, сондай-ақ азаматтық белсенділер санының аздығын назарға алу қажет. Бұл институтқа деген сенімсіздіктің дәлелі, ұсынылған кандидаттардың көпшілігі ҰҚСК-ға қатысудан бас тартты, осылайша осы органға сенімсіздіктерін білдірді. ҰҚСК-ға деген сенімнің төмен деңгейі, сондай-ақ ашық ақпарат көздерінде осы институттың ағымдағы үздіксіз жұмысы туралы ақпараттың аз болуымен байланысты болуы мүмкін.

Өкінішке орай, қайғылы қаңтар оқиғалары ҰҚСК-ның осындай ұзақ уақыт бойы жұмыс істегеніне қарамастан, халық ешқашан жұмыстың нақты нәтижелерін көрмегенін, азаматтардың әлеуметтік-экономикалық әлауқатының деңгейі тез төмендей бергенін көрсетті. Мұнда ҰҚСК-ның әлсіз

жағы айқын көрінеді – оның отырыстарында қабылданған шешімдер тек ұсынымдық сипатқа ие.

Нәтижелер.

Президент Қ. Тоқаев алғашқы Жолдауында «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру туралы жариялады. Содан бері екі жылдан астам уақыт өтті және бүгінгі күні мемлекеттік аппарат пен халық арасындағы өзара қарым-қатынастардың жоспарлы трансформациясы байқалуда. Оң саяси реформалар ретінде келесілерді атап өтуге болады:

1. 25.05.2020ж. «Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы» Заң қабылданды;

2. 02.06.2020 ж. «Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы» қабылданды;

3. 02.01.2021 ж. «Экологиялық кодекс» қабылданды;

4. 21.01.2021 ж. «Тұрғын үй жағдайын жақсарту үшін біржолғы зейнетақы төлемдерін пайдалану ережелері» бекітілді, бұл зейнетақы жинақтарын тұрғын үй сатып алу немесе ипотекалық қарызды өтеу үшін, сондай-ақ денсаулықты жақсарту мақсатында пайдалануға мүмкіндік береді;

5. «ҚР сайлау туралы» Заңына өзгерістер енгізілді. Түзетулермен аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің, ауылдық округтердің әкімдерін тікелей сайлау бекітілді. Парламент Мәжілісіне саяси партиялардың өту шегін 7%-дан 5%-ға дейін төмендету бойынша нормалар енгізілді. Сонымен қатар, сайлау бюллетеніне «барлығына қарсы» бағаны енгізілді;

6. «Саяси партиялар туралы» Заңға өзгерістер енгізілді. Түзетулермен әйелдер мен жастар үшін кемінде 30% мөлшерінде квота енгізіледі. Сонымен қатар, қазір саяси партияны тіркеу үшін оның құрамында 40 000 мүше емес, 20 000 мүше болуы керек;

7. 2020 жылғы қаңтарда «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақыларды тағайындау және төлеу қағидаларына» өзгерістер енгізілді. Енді көп балалы отбасыларға төленетін жәрдемақы мөлшері кәмелетке толмаған балалардың санына байланысты және отбасының табысына байланысты емес.

2020 жылы <https://otinish.kz/kk/> бірыңғай онлайн-петиция институты іске қосылды, ол азаматтарға реформалар мен ұсыныстарды өз бетінше бастамалауға мүмкіндік береді.

Қабылданған нормативтік құқықтық актілер оң әлеуметтік-экономикалық салдарға әкелетіні сөзсіз. Осылайша, 200 000-нан астам қазақстандық зейнетақы жинақтарын тұрғын үй жағдайларын және денсаулығын жақсартуға пайдаланды [17].

Қабылданған шараларға қарамастан, елімізде түйінін шешу үшін азаматтық қоғамды тарту қажет бірқатар мәселелер бар екені даусыз. Мемлекет басшысының мемлекеттік органдарды халықпен қарым-қатынасқа бірнеше рет шақырғанына қарамастан, шенеуніктер бұл тапсырмаларды құлықсыз немесе қанағаттанарлықсыз орындап отыр. Шындығында бұл келесідей

көрінеді: билік халықтың өтініштерін «естідік» деп айтады, бірақ содан кейін мәселелерді шешу үшін ешқандай әрекет жасалмайды.

Халықпен өзара іс-қимылдың цифрлық арналары пайда болды, іс жүзінде барлық шенеуніктердің әлеуметтік желілерде аккаунттары бар, тиісінше сұраныстар ағыны өсті. Өкінішке орай, бұл мәселелерді жаппай шешуге ықпал етіп отырған жоқ.

Қазақстандағы Amnesty International құқық қорғау ұйымының пікірі бойынша «Бейбіт жиналыстар туралы» Заңның қабылдануына қарамастан, саяси белсенділерді қудалау тоқтаған жоқ: «Марафон кезінде саяси баннерлер мен бос қағаз парақтары үшін қарапайым адамдар қамауға алынды. Бұл теріс қылықтар 2020 жылы да жалғасып, тіпті күшейе түсті, себебі үкіметтің COVID-19 пандемиясына реакциясы сынға ұшырады» [18].

Қорытынды

Батыс елдері маңызды саяси міндеттерді шешу үшін жұртшылықты бұрыннан тартып келеді. Мұндай процестер инновациялық шешімдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде экономиканың дамуына оң әсер етеді. Басты мақсаты – әділ қоғам құру болып табылатын қоғамдық алаңдардың жұмысы азаматтық қоғамның дамуына ықпал етеді. Көптеген елдерде демократиялық қоғам құрудың кепілі азаматтық қоғамды дамыту жөніндегі нормативтік-заңнамалық актілер болып табылады. Мысалы, Эстонияда бұл «Эстонияның азаматтық қоғамын дамыту тұжырымдамасы», ол билік пен қоғамның өзара әрекеттесу формаларын анықтайды, Францияда азаматтық сектордың жұмысын сонау 1901 жылы қабылданған «Бірлестіктер туралы заң» үйлестіреді [10, 94 б.]. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамыту 2020 жылы қабылданған «Азаматтық қоғамды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасымен» реттеледі. «Тұжырымдама азаматтық қоғам мен оның институттарын дамыту үшін жағдайлар жасау, болып жатқан қоғамдық-саяси процестерді, экономикалық бәсекелестікті, пікірлер плюрализмін, азаматтық белсенділіктің нысандары мен әдістерінің алуан түрлілігін ескере отырып, азаматтарды мемлекет пен қоғамның негізгі міндеттерін талқылауға және шешуге тарту жөніндегі шараларды айқындайды. Азаматтық қоғам адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында және азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде жарияланған, пікір білдіру және бейбіт жиналыстар өткізу бостандығына құқықтарды міндетті түрде сақтай отырып, құқықтық, демократиялық, әлеуметтік және «Халық үніне құлақ асатын» мемлекетті құру үшін негізгі базистерінің бірі бола отырып, мемлекетпен және бизнеспен тең құқықты және сындарлы әріптестікке негізделуі тиіс» [19].

Ел Президентінің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыруға бастама жасаған уақытынан бері екі жылдан астам уақыт өтті және қазірдің өзінде билік пен қоғам арасында байланыс орнату жағына қарай оң ілгерілеу байқалуда: Мемлекет басшысы мемлекеттік органдарды әлеуметтік желілер арқылы халықпен байланыс орнатуға міндеттеді, ҰҚСК

мүшелері күн тәртібінде қарауға өзекті мәселелерді шығарады, «е-петиция» онлайн-петициялардың бірыңғай платформасы жұмыс істейді. Дегенмен, қол жеткізілген нәтижелермен тоқтап қалуға болмайды – қоғамдық кеңес мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты жетілдіру үшін одан әрі дамытуды талап етіп отыр. Бұл міндетті шешу үшін ҰҚСҚ қызметін жариялау бойынша тиімді ақпараттық саясат жүргізу ғана емес, сондай-ақ жалпы әлеуметтік желілер арқылы азаматтарды халықпен жұмыс нәтижелері туралы хабардар ету қажет. Бұдан басқа, мемлекеттік органдарға жүгіну бөлігінде халықпен түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Көбінесе, сауатсыздыққа байланысты адамдар өз мәселелерін шешу үшін қандай мемлекеттік құрылымдарға жүгіну керектігін білмейді. Нәтижесінде, мәселе шешілмейді және халық мемлекеттің әрекетсіздігін айыптайды. Мемлекеттік қызметшілердің халықпен қарым-қатынас деңгейі әлі де күрделі мәселе болып қала береді – көптеген шенеуніктер коммуникацияның рөлін бағаламайды және бұл процесті жанама нәрсе ретінде қарастырады, осылайша мемлекеттің күш салуына нұқсан келтіреді. Қоғамдық сенімді қалыптастыруда өкілді органдар да маңызды рөл атқарады. Еуразиялық интеграция институты жүргізген зерттеулер көрсеткендей, мәслихаттарға деген сенім 10 балдық шкала бойынша 4,52 балл деңгейінде тұр, бұл төмен көрсеткіш болып табылады және халықтың сенімсіздігінің салдарын көрсетеді.

Осылайша, кез-келген қоғамның дамуы үкіметтің ашық жұмысына, сондай-ақ белсенді азаматтар мен азаматтық қоғам өкілдерінің әлеуетіне тікелей байланысты деген қорытынды жасауға болады. Диалогтық алаңдар мен ашық диалог құру арқылы ғана «Халық үніне құлақ асатын мемлекеттің» негізі қалануы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Протесты весны-лета в Казахстане: что было и к чему приведет? Обзор реанимации политической жизни в стране// URL: <https://vlast.kz/politika/34386-protesty-vesny-leta-v-kazahstane-cto-eto-bylo-i-k-chemu-privedet.html> (қаралған күні:13.12.2021)
2. Трагедия, которая «разбудила общество». Год после гибели пяти сестер// URL:<https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-one-year-after-fire-killed-five-sisters/30416429.html> (қаралған күні:13.12.2021)
3. Послание Главы государства К.Токаева народу Казахстана. Конструктивный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана // URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomartatokaeva-narodu-kazahstana (қаралған күні:13.12.2021)
4. Логика теории современной демократии и проблемы ее реализации / Ж.М.Абдильдин, Р.Ж.Абдильдина. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 с. – С. 152-160
5. Сила власти в доверии народа. О.М.Гараев. Вестник Башкирского государственного университета. 2015. Т.20. №2. С.677
6. Доклад о глобальной конкурентоспособности. Как положить конец потерянному десятилетию роста производительности// URL:<https://www3.weforum.org/docs/WEF-TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf> (қаралған күні:25.12.2021)
7. Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции Слышащего государства: монография / под общ. ред. Е.Б. Саирова. – Нур-Султан, 2020. – 260 с.
8. Государство слышащее. Активное и инициативное (Лилия Сыздыкова)// URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35199467&pos=39;-32#pos=39;-32 (қаралған күні: 24.12.2021)

9. Культура политического диалога власти и общества. Л.В. Комарова. Коммуникология. Политические коммуникации и власть. 2014: №3. Т.5. С. 37
10. Казахстанская модель общественного диалога: анализ и перспективы: монография / под общ. ред. Е.Б. Саирова. – Нур-Султан, 2020. – 244 с.
11. Концепция «Слышащее государство»: от слов к действию // URL:<https://strategy2050.kz/ru/news/kontseptsiya-slyshashchee-gosudarstvo-ot-slov-k-deystviyu/> (қаралған күні:26.12.2021)
12. ULTTYQ KENES: Хроника. Особенности. Результаты. / Под ред. Шаукуновой З.К. – Нур-Султан: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2020. – 212 с
13. Первое заседание Национального совета общественного доверия. Как это было // URL: <https://informburo.kz/novosti/pervoe-zasedanie-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-tekstovaya-translyaciya.html> (қаралған күні:13.01.2022)
14. Заседание НСОД. Какие реформы ждут страну в ближайшее время// URL: <https://khabar.kz/ru/news/politika/item/136902-zasedanie-nsod-kakie-reformy-zhdut-stranu-v-blizhajshee-vremya> (қаралған күні: 13.02.2022)
15. Выступление Главы государства К. Токаева на VI заседании Национального совета общественного доверия// URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-k-tokaeva-na-vi-zasedanii-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-16104216> (қаралған күні:15.01.2022)
16. Ерлан Карин: Ұлттық құрылтай – новая общенациональная диалоговая платформа// URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/erlan-karin-ulttyk-kuryltaj-novaya-obshhenacionalnaya-dialogovaya-platforma> (қаралған күні:20.04.2022)
17. Сколько казахстанцев купили жилье на пенсионные накопления без ипотеки// URL:<https://inbusiness.kz/ru/last/skolko-kazahstancsev-kupili-zhile-na-pensionnyenakopleniya-bez-ipoteki> (қаралған күні: 17.01.2022)
18. «Слышащее государство» Токаева и его политические заключенные// URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-political-prisoners-updated-list/30832201.html> (қаралған күні:17.01.2022)
19. Об утверждении Концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 27 августа 2020 года № 390// URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000390> (қаралған күні: 17.01.2022)

REFERENCES:

1. Protesty` vesny`-leta v Kazakhstane: chto e`to by`lo i k chemu privedet? Obzor reanimaczi politcheskoj zhizni v strane [Spring-summer protests in Kazakhstan: what was it and what will it lead to? Overview of the resuscitation of political life in the country]// URL: <https://vlst.kz/politika/34386-protesty-vesny-leta-v-kazahstane-cto-eto-bylo-i-k-cemu-privedet.html> (Access:13.12.2021)
2. Tragedia`, kotoraia` razbudila obshestvo. God posle gibeli pia`ti sester [The tragedy that "woke up the society". The year after the death of five sisters]// URL:<https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-one-year-after-fire-killed-five-sisters/30416429.html> (Access:13.12.2021)
3. Poslanie Glavy\ gosudarstva K.Tokaeva narodu Kazakhstana. Konstruktivni` dialog-osnova stabil`nosti i procvetania\ Kazakhstana [Address of the Head of State K. Tokayev to the people of Kazakhstan. A constructive dialogue is the basis for the stability and prosperity of Kazakhstan]// URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana (Access:13.12.2021)
4. Logika teorii sovremennoi` demokratii i problemy` ee realizacii [The logic of the theory of modern democracy and the problems of its implementation] Zh.M.Abdil`din, R.Zh. Abdil`dina. – Astana: Foliant, 2014. – 344 с. – С. 152-160
5. Sila vlasti v doverii naroda [The strength of power lies in the trust of the people] O.M.Garaev. Bulletin of the Bashkir State University. 2015. T.20. №2. P.677
6. Doklad o global`noi` konkurentosposobnosti. Kak polozhit` konec poteria`nnomu desia`tiletii` rosta proizvoditel`nodti [Global Competitiveness Report. How to end a lost decade of productivity growth]// URL:https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (Access:25.12.2021)
7. Modernizacia` obshchestvenno-politicheskikh otnoshenii` v kontekste koncercii Sly`shash`ego gosudarstva [Modernization of socio-political relations in the context of the concept of the "Listening State"]:monograph/edited by E.B.Sairov.– Nur-Sultan, 2020. – 260 p.
8. Gosudarstvo sly`shash`ee. Aktivnoe i iniciativnoe [Listening State. Active and initiative] (Liliiia` Sy`zdy`kova)// URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35199467&pos=39;32#pos=39;32 (Access:24.12.2021)
9. Kul`tura politcheskogo dialoga vlasti i obsh`estva [The culture of political dialogue

between government and society] L.V.Komarova. Communicology. Political communications and power. 2014: №3. T.5. P. 37

10. Kazhstanskaia' model obsh'estvennogo dialoga: analiz i perspektivy': monografiia' [Kazakhstanian model of public dialogue: analysis and perspectives: monograph edited by E.B. Sairov. – NHur-Sultan, 2020. – 244 p.

11. Konceptiia' «Sly'shash'ee gosudarstvo»: ot slov k deistviu' [The concept of a Listening state: from words to action]// URL:<https://strategy2050.kz/ru/news/kontseptsiiya-slyshashchee-gosudarstvo-ot-slov-k-deystviyu> (Access:26.12.2021)

12. ULTTYQ KENES: Hronika. Osobennosti. Resultaty' [ULTTYQ KENES: Chronicle. Peculiarities. Results]/ edited by Shaukenova Z.K. – Nur-Sultan: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2020. – 212 p

13. Pervoe zasedanie Nacional'nogo soveta obsh'estvennogo doveriia. Kak e'to by'lo [First meeting of the National Council of Public Trust. How was it]// URL:<https://informburo.kz/novosti/pervoe-zasedanie-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-tekstovaya-translyatsiya.html> (Access:13.01.2022)

14. Zasedanie NSOD. Kakie reformy zhdu stranu v blizhai'shee vremia' [Meeting of the National Council of Public Trust. What reforms await the country in the near future]// URL:<https://khabar.kz/ru/news/politika/item/136902-zasedanie-nsod-kakie-reformy-zhdut-stranu-v-blizhajshee-vremya> (Access:13.02.2022)

15. Vy'stuplenie Glavy' gosudarstva na VI zasedanii Nacional'nogo soveta obsh'estvennogo doveriia' [Speech by the Head of State K. Tokaev at the 6th meeting of the National Council of Public Trust]// URL:<https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-k-tokaeva-na-vi-zasedanii-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-16104216> (Access:15.01.2022)

16. Erlan Karin: Ul'ttyq Qurultay – novaia obshenacional'naia dialogovaya platforma [Erlan Karin: Ul'ttyq Qurultay – new dialogue platform]// URL:<https://inbusiness.kz/ru/news/erlan-karin-ul'ttyk-kuryltaj-novaya-obshenacionalnaya-dialogovaya-platforma> (Access:20.04.2022)

17. Skol'ko kazakhstancev kupili zhil'e na pensionny'e nakopleniia' bez ipoteki [How many Kazakhs bought housing for pension savings without a mortgage]// URL:<https://inbusiness.kz/ru/last/skolko-kazakhstancev-kupili-zhile-na-pensionnye-nakopleniya-bez-ipoteki> (Access:17.01.2022)

18. «Sly'shash'ee gosudarstvo» Tokaeva i ego politicheskie zakliucheniia' [«Listening State» of Tokaev and his political prisoners]// URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-political-prisoners-updated-list/30832201.html> (Access:17.01.2022)

19. Ob utverzhdenii Konceptii razvitiia' grazhdanskogo obsh'estva v Respublike Kazakhstan. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 27 avgusta 2020 goda № 390 [On approval of the Concept of Civil Society Development in the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 27, 2020 № 390]// URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000390> (Access:17.01.2022)

Светлана Кожирова¹, Айша Мұқашева²

*¹Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
саяси ғылымдардың докторы
(Астана, Қазақстан)
e-mail: sbako@mail.ru*

*²Назарбаев университеті, Мемлекеттік басқару магистрі
(Астана, Қазақстан)
e-mail: mukasheva.ad@gmail.com*

ҚЫТАЙ ЕҢБЕК КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанға Қытай жақтан қоныс аударуының, соның ішінде еңбек көші-қонуының үрдістері зерттелген. Қытайдың көші-қоны – Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі. Оған ресми биліктің көзқарасы оң болғанымен, қазақстандық қоғам бұған үреймен қарады. Бұл үрдістің демографиялық, экономикалық және әлеуметтік-саяси салдарына берілген қарама-қайшы бағалар зерттеушілердің үнемі назарында және қызу қоғамдық-саяси пікірталастардың нысанасына айналды.

Мақалада түрлі жылдары Қазақстанда жүргізілген сауалнамалар мен әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері жинақталған. Сол нәтижелердің негізінде Қытай еңбек көші-қонының алғы-шарттары, ағымы мен құрамы, сонымен қатар географиясына сараптама жасалынып, болашақта мүмкін салдары болжанған. Көші-қон үрдістерін талдау барысында М.Тодароның неоклассикалық экономикалық теориясы, О.Старк пен Э.Тейлордың миграцияның жаңа экономикалық теориясы, М.Пиордың қос еңбек нарығы теориясы және А.Паллонидің миграциялық желілер теориясы қарастырылды.

Жасалынған талдау Қытайдың Қазақстандағы демографиялық экспансиясы туралы кең тараған мәлімдемелердің негізсіз екенін айғақтайды. Дегенмен, Қытай экономикалық қатысуының, әсіресе Қазақстан экономикасының стратегиялық маңызды секторларында, бақылаусыз кеңеюі ҚХР-дан сыртқы заңды көші-қон ағынының жылдам және ауқымды ұлғаюына әкелуі мүмкін деп аталып өткен.

Түйін сөздер: *Қытай, ҚХР, Қазақстан, миграция, көші-қон, еңбек көші-қоны.*

Светлана Кожирова, Айша Мукашева
**ВЛИЯНИЕ КИТАЙСКОЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НА
КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ**

Аннотация. В статье рассматривается процесс миграции, в том числе трудовой миграции из Китая в Казахстан. Актуальность статьи заключается в том, что китайская миграция стала одним из важнейших факторов воздействия на социально-экономическое развитие Казахстана. Хотя и официальное отношение к миграционным потокам из Китая позитивное, в казахстанском обществе не снижается уровень основанных на угрозах для страны опасений, обусловленных расширением китайской миграции. Противоречивость оценок демографических, экономических и социально-политических последствий расширения китайского присутствия в стране постоянно находится в поле зрения исследователей и периодически становится предметом острых социально-политических дискуссий.

В статье обобщены результаты опросов и социологических исследований, проведенных в Казахстане в различные годы. На основе данных результатов анализируются предпосылки, состояние, состав и география трудовой миграции, а также прогнозируются возможные последствия. В ходе анализа были рассмотрены неоклассическая экономическая теория М. Тодаро, новая экономическая теория миграций О. Старка, Э. Тейлора, теория двойных рынков труда М. Пиора, теория миграционных сетей А. Паллони.

Анализ показывает, что широко распространенные заявления о демографической экспансии Китая в Казахстане необоснованны. Однако отмечено, что неконтролируемое расширение экономического присутствия Китая, особенно в стратегически важных отраслях экономики Казахстана, может привести к быстрому и масштабному увеличению потока легитимной иностранной миграции в страну.

Ключевые слова: *Китай, КНР, Казахстан, миграция, китайская миграция, трудовая миграция.*

Svetlana Kozhirova, Aisha Mukasheva
**THE LABOUR MIGRATION INFLUENCE ON KAZAKHSTAN-
CHINESE RELATIONS**

Abstract. The article considers the process of Chinese migration, namely labor migration to Kazakhstan. The relevance of the article lies in the fact that Chinese migration has become one of the most important factors influencing the socio-economic development of Kazakhstan. Although the official attitude towards migration flows from China is positive, the level of fears based on threats to the country caused by the expansion of Chinese migration does not decrease in Kazakhstani society. The contradictory assessments of the demographic, economic, and socio-political consequences of the expansion of the Chinese presence in the

country are constantly in the field of view of researchers and periodically become the subject of heated socio-political discussions.

The article summarizes the results of surveys and social research conducted in Kazakhstan in different years. Based on these results, the piece analyzes the preconditions, flow, geography, and composition of labor migration; and predicts the possible consequences in the future. During the analysis, the neoclassical economic theory of M. Todaro, the new economic theory of migration by O. Stark, E. Taylor, the theory of dual labor markets by M. Pior, and the theory of migration networks by A. Palloni were considered.

The analysis shows that widespread claims about Chinese demographic expansion in Kazakhstan are unfounded. However, it was noted that the uncontrolled expansion of China's economic presence, especially in strategically important sectors of Kazakhstan's economy, could lead to a rapid and large-scale increase in the flow of legitimate foreign migration from China.

Keywords: *China, Kazakhstan, migration, Chinese migration, labor migration*

Кіріспе

Тарихта Қазақстанға Қытай жақтан қоныс аударуының бірнеше толқыны белгілі. Ең ауқымдысы 1880 жылдардағы Ресей мен Цин империялары арасында Петербург келісімі жасалғаннан кейінгі кезеңге келеді. Бұл Қытайдан Қазақстанға көшіп келушілердің бірінші толқыны болып қарастырылады. Екінші толқын 1960 жылдардағы Қытай-Кеңес қатынастарының шиеленісу кезеңіне келеді. Жалпы КСРО мен ҚХР арасындағы шекаралас аймақтарда белсенді көші-қон үрдістері тұрақты жүретін. Дегенмен дәл сол жылдары саяси, экономикалық және жеке факторлар есесінен аймақта бірнеше ауқымды трансшекаралық қозғалыстар орын алды. Аталған екі ауқымды көші-қон толқыны нәтижесінде шекара аумағында ҚХР-дың бұрынғы азаматтары – негізінен этникалық қазақтар мен ұйғырлардан тұратын ерекше «анклавтар» қалыптасты.

1980 жылдардың аяғында Қытайдың Қазақстанға қоныс аударуының үшінші толқыны басталды. 1988 жылы кеңес-қытай шекарасынан өтуге визасыз тәртіп енгізілгеннен кейін, Қазақстанға қытайлық ұсақ саудагерлер мен кәсіпкерлердің ауқымды ағыны келді. Посткеңестік кеңістіктегі саудагер-мигранттардың алғашқы легі негізінен Қазақстанда туыстық байланыстары бар Шыңжаң қазақтары мен ұйғырларынан тұрды. Кейінірек олардың қатары ханьдықтардың өздерімен толықтырылды.

Қытайдың көші-қоны Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер ететін маңызды факторлардың біріне айналды. Екі ел кең және жан-жақты экономикалық ынтымақтастыққа мүдделі болды.

1990 жылдары Қытайда еңбек мигранттарының қозғалысына кедергі жасамау туралы ішкі пайдаланыс үшін нұсқаулықтар таратылды. Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік Кеңесінің «Халықты жұмыспен қамту және еңбек ресурстарын бөлу мәселесін одан әрі тұрақтандыру шаралары туралы» қаулысы Қытайдың халқы тығыз орналасқан аймақтарынан жұмыс

күшін аз қоныстанған ауыл шаруашылығы аудандарына (негізінен шекаралық) экспорттауды кеңейтуге бағытталған. Қытай билігі шығыс провинциялар тұрғындарын, негізінен хань халқын шекара жаққа көшуге ынталандырды [1].

Қазақстанның болашақ дамуы тұрғысынан Қытай азаматтарының елге көшіп келуіне, сондай-ақ Қытай ықпалы кеңеюінің демографиялық, экономикалық және әлеуметтік-саяси салдарына берілген қарама-қайшы бағалар зерттеушілердің үнемі назарында болып, қызу қоғамдық-саяси пікірталастардың нысанасына айналды. Қытай көші-қон ағынына ресми биліктің көзқарасы оң болғанымен, қазақстандық қоғам бұған үреймен қарады.

Зерттеу әдістері

Көші-қон үрдістерін талдау барысында, М.Тодароның [2] неоклассикалық экономикалық теориясын атап өткен жөн. Бұл теорияның негізінде «тарту-итеру» концепциясы мен көші-қонның макродеңгейдегі факторлары жатады.

Жұмыстары өзге теориялық тәсілдер аясында жүргізілген авторлардың ішінен О.Старк пен Э.Тейлорды (миграцияның жаңа экономикалық теориясы) [3]; М.Пиорды (қос еңбек нарығы теориясы) және А.Паллониді (миграциялық желілер теориясы) [4] атап өтуге болады.

Көші-қон мінез-құлқы мен бейімделу потенциалы макродеңгейде Д.Массейдің «көші-қон тізбегі» теориясының [5] негізінде, аймақтық бейімделу мүмкіндіктері деңгейінде – ассимиляция теориясы негізінде, ал жеке деңгейде – әлеуметтік мінез-құлық теориясы негізінде талданды. Ғылыми әдебиеттерде экономикалық көші-қонның бірнеше классификациясы сипатталады, олардың ішіндегі ең үздігі В.Бенингке тиесілі [6]. Ол экономикалық көші-қонның келесі түрін – мамандардың, техникалық және атқарушы жұмысшылардың, іскер адамдардың қозғалысын айқындайды. Жұмысшылардың бұл санаты әдетте ешқандай кедергісіз көшіп-қонып жүреді, өйткені ол әртүрлі елдердің еңбек нарығында сұранысқа ие. Олардың жаңа елде болу уақыты бірнеше айдан бірнеше жылдарға дейін созылуы мүмкін. Осы санаттағы жұмысшылардың көпшілігі өндірістік қажеттіліктерге байланысты жиі көшіп-қонуға мәжбүр.

Соңғы жылдары Қазақстандағы қытайлық көші-қон мәселесін Садовская Е. [7] зерттеуде. Оның айтуынша, Қытайдан Қазақстанға заңсыз көші-қонның деңгейі өте аз, өйткені ҚХР үкіметі қытайлық кәсіпкерлерді қабылдаушы елдердің заңнамасын қатан сақтауға бағыттайды. Шекараны заңсыз кесіп өтудің бір-екі жағдайы кездескен. Дегенмен жалпы Қытай еңбек мигранттарының ұлттық көші-қон және еңбек заңнамасын бұзу жағдайлары көбінесе Орталық Азия елдеріне тиесілі. Қытайлық зерттеуші Чжуаньсюнь Цяочу айтуынша, бүгінде Қытай Орталық Азиядағы көлік, коммуникация, энергетика (мұнай-газ, уран, көмір,) инфрақұрылымын дамытуда ірі қаржылық донорлар мен инвесторлардың біріне айналған. Қытай маңызды сауда-экономикалық серіктес және тұтыну тауарларының барлық дерлік ассортиментін жеткізуші болып табылады. 25 жыл бойғы сауда екі жақты шағын және жеке сауда бизнесінің, сонымен қатар Қытаймен шекаралас елдердегі миграцияның көзі

болды. Қытай, сонымен бірге, аймақта тапшы білікті жұмыс күшінің көзіне айналды. Бүгінгі күні бұл көші-қон екі ел арасындағы белсенді дамып келе жатқан сауда-экономикалық ынтымақтастық жағдайында үнемі нығайып келе жатқан айтарлықтай тұрақты тенденцияға айналды [8].

Талқылау

Қазіргі көші-қон үрдістері жаһанданудың ажырамас құрылымдық құрамдас бөлігіне айналууда. Еңбек көші-қонының жаһандануы қабылдаушы елдердегі еңбек нарығын сегменттеуге және негізінен мигранттар айналысатын жұмыс түрлерінің пайда болуына әкеледі. Халықаралық көші-қонның ауқымы мен географиясы кеңейді, дүние жүзінің барлық дерлік елдері әлемдік миграция орбитасына тартылды; жаһанданушы еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес көші-қон ағындарының құрылымы өзгерді. Дегенмен, дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, мигранттар үшін нақты еңбек түрлерінің қалыптасуы болашақта мигранттардың еңбегіне тәуелді экономиканың қалыптасуына әкеледі.

Көші-қон үрдістері қазіргі әлемнің әлеуметтік және саяси трансформациясында шешуші рөлдердің бірін атқарады. Өйткені олар интеграцияның нәтижесі ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы болашақ күрделі өзгерістердің алғышарты болып табылады. Атап айтқанда, олар әлеуметтік-саяси құрылымның қалыптасуына, экономикалық және саяси жағдайға, әлеуметтік даму факторларының таралуына, мемлекеттің саяси-құқықтық жүйесінің қалыптасуына әсер ете алады. Көші-қон үрдістері мен ұлттық қауіпсіздік арасындағы байланыс геосаяси аспектілермен, демографиялық және экономикалық қауіпсіздікке қауіп-қатерлермен анықталады. Сондықтан бақыланбайтын этникалық анклавтардың пайда болу фактісін, сондай-ақ келушілер мен қабылдаушы қоғам арасындағы қақтығыстардың шиеленісуін ескеру өте маңызды.

2004-2008 жылдары қытайлық мигранттар (Алматы мен Астанада 300 адам) арасында іріктелген сауалнама жүргізілді [9]. 2012-2014 жылдары социологиялық зерттеу жүргізілді [10]. 2021 жылы мақала авторлары қытайлық мигранттар арасында тағы бір сауалнама жүргізді. Бұл мақалада аталған үш сауалнаманың нәтижелері жинақталған.

Нәтижелер

Қазіргі Қытай халықаралық көші-қон үрдістерінің қарқынды дамып келе жатқан қатысушысы болып табылады. ҚХР халқы санының едәуір болуы халықтың жоғары тығыздығын тудыруымен қатар Қытай азаматтарының шетелге жаппай кетуіне объективті алғышарттарды құрайды. Ашық реформалар аясында шетелге шығу шектеулерінің біртіндеп алынып тасталуы елден тыс көші-қон үшін кең мүмкіндіктер ашты. Елдегі экономикалық қайта құрулар жағдайында халықтың ішкі және сыртқы қоныс аударуына әкелетін орасан зор миграциялық әлеует бар. Қытай билігі шығыс провинциялар тұрғындарын, негізінен хань халқын елдің шетіне көшуге ынталандыруда. Бұл үрдістер елден тыс көші-қон ағынымен қатар жүреді.

Көші-қонға әсер ететін факторлар кешенінің ішінде экономикалық факторлар негізгі болып табылады. Оларға ел экономикасының жалпы жағдайы, өмір сүру деңгейі, табыс пен жалақы, көлік және энергетикалық ресурстардың бағасы және т.б. жатады.

Қытай көші-қонының өзі де экономикалық сипатқа ие. 2011 және 2021 жылдарының зерттеу деректері «Қытай демографиялық экспансиясы» туралы мифтерді растамады. 1990 және 2000 жылдарының басында қытайлықтардың еңбек миграциясының негізгі қозғаушы күші – жұмыссыздық пен «артық жұмыс күшін» тарту қажеттілігі және көршілес Қазақстанда бос салалардың болуы. Бұл қытай еңбек миграциясына түрткі болып, қытайлықтар қызмет көрсету саласында (соның ішінде ҚХР-ға кіру құжаттарын ресімдеу және қытай фирмаларымен мәмілелер бойынша делдалдық қызметтер көрсету), көтерме саудада, сатып алу қызметтерінде басым кездесе бастады. 2000 жылдардың басындағы шетел капиталының қатысуымен құрылған кәсіпорындардың қызметін тіркеу және бақылау тәртібінің салыстырмалы түрде либералды түрі қытайлық еңбек мигранттарына бастапқы капиталды жинақтауға мүмкіндік берді.

Әлеуметтану зерттеулері Қазақстандағы қытайлықтардың басым көпшілігі уақытша мигранттар деген тұжырымды растайды. Қытай еңбек көші-қонының экономикалық құрылымының ерекшелігі – қытайлықтар қытайлық компанияларда, бірлескен кәсіпорындарда және экономиканың жеке секторында жұмысқа жұмылдырылды. Қытай азаматтарының Қазақстандағы негізгі жұмыспен қамтылу салалары – сауда, қызмет көрсету, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен құрылыс болып табылады.

Қазақстанда үш-бес жыл тұрақты тұратын қытайлық мигранттардың саны аз. Дегенмен, Қытай еңбек күшінің шоғырланған мекемелері мен экономикалық салалары салыстырмалы түрде тұрақты болып келеді. Қазақстанда жұмыс істейтін қытайлықтар ықшам қоныстануға және ұлттық бірегейлікті сақтауға ұмтылады. Қытайдың көші-қоны өзінің мәдени және білім деңгейі жағынан біркелкі емес.

Қытай бизнесін сыртта белсенді кеңейту аясында мұнай-газ секторында менеджерлер мен білікті жұмысшылардың саны артып келеді. Соңғы жылдары Қазақстанға келген қытайлық мигранттардың әлеуметтік-кәсіби құрамы біршама өзгерді. Онда жеке кәсібі немесе тұрақты жұмысы бар адамдар басым. Бұл Қытай көші-қонының негізгі себебі елдегі жұмыссыздық екендігі туралы мәліметтерді жоққа шығарады.

Қытайлықтардың жұмылдырылуы тек дәстүрлі «қытайлық» (сауда, тұрмыстық қызмет көрсету, қоғамдық тамақтандыру, қонақ үй бизнесі) салаларда ғана емес, азық-түлік өндірісінде, ойын бизнесінде, құрылыста, кірпіш өндірісінде айқындала бастады. ҚХР кәсіпкерлері Қазақстанда жылжымайтын мүлік сатып алып, онда өз кәсіпорындарын ұйымдастырып, қонақ үйлер мен химиялық тазалау орындарын ашу, ғимараттарды жалға беру ісіне қызығушылық танытуда. Ресми деректерге сәйкес, 2020 жылдың мамыр айына қарай, Қазақстанда 100% қытайлық қатысуымен 2674 компания және 822 бірлескен кәсіпорын тіркелген.

Деректер сараптамасы 2010-2015 жылдары Қытайдан еңбек көші-қонының көлемі жалпы өскенін көрсетеді. Бұл сауда қызметінің кеңеюі, мейрамхана бизнесінің дамуы, медициналық және білім беру қызметтері нарығының өсуі және Қазақстанның батыс аймақтарында (Атырау және Ақтөбе) жұмыс істейтін Қытай мұнай компанияларына қытайлық көші-қонның кеңеюінің есебінен болды.

Қазіргі күнде ҚХР өзінің күшейген экономикасының әлеуетін қолдану жолдарын іздеуде. Бүгінде қытайлықтарға келісім-шарт ақшасына жұмыс істеу тиімсіз. Қытайдың ірі құрылыс компаниялары қазірдің өзінде қос инвестор ретінде жұмыс істеп, салынып жатқан нысандарға өз жұмыс күшін, пайдасын және Қытай банктеріндегі ақшасын салып жатыр. Сонымен қатар мемлекет елден тыс жерде жұмыс жасап жатқан қытайлық құрылыс корпорацияларына несие және салық жеңілдіктері түрінде орасан зор мемлекеттік қолдау көрсетіп отыр.

2021 жылғы сәуірдегі жағдай бойынша Қазақстандағы барлық еңбек мигранттарының төрттен бір бөлігі Қытай азаматтарына тиесілі болды. Жергілікті атқарушы органдардың рұқсатымен Қазақстанда жұмыс істеп жатқан 14,8 мың шетелдік азаматтың 3,6 мыңы Қытай еңбек мигранттары [11], 1 490 – Түркия, 1 098 – Үндістан, 947 – Ұлыбритания және 1 369 – Өзбекстан азаматтары болды. Қазақстанға шетелдік жұмыс күшін тартатын қазіргі уақытта 1641 жұмыс беруші бар. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі ішкі еңбек нарығын қорғау мақсатында жыл сайын республикаға шетелдік мамандарды тартуға квота белгілейді. 2021 жылы квота жалпы жұмыс күшінің 0,31%-ын немесе 29,3 мың бірлікті құрады.

Қытайлық мигранттарға берілген жұмыс істеу рұқсаттарының санына сүйенсек, пандемияға дейінгі 5 жыл ішінде олар (2015 жылғы 17,5 мыңнан 2019 жылғы 5,3 мыңға дейін) үш есе кеміді. Ал пандемия кезінде тіпті 8 есе төмендеді (2021 ж. 1 тамызға қарай небәрі 2,2 мың рұқсат берілді).

Қытай көші-қоны құрылымының ерекшеліктерінің бірі – оның географиясы өте кең. 2000 жылдардың басында жүргізілген зерттеулер барысында Қытайдың облыс орталықтары мен қалалардың жергілікті тұрғындарының басым көпшілігі Алматы мен Астанада тұратыны анықталды. Қазақстанға мигранттар ҚХР-дің экономикалық дамыған аймақтарынан – Бейжің мен Шанхайдан, Қытайдың дәстүрлі көші-қон аймақтары Фудзян мен Гуандуннен, Қытайдың шығыс бөлігіндегі Цзянсу мен Аньхойден көп қоныс аударды. Сондай-ақ Қазақстаннан алшақ аймақтардан (Гуанчжоу, Далянь) көші-қон ағындары да айқындалды. Жақында жүргізілген сауалнамалар қазіргі уақытта көші-қон географиясының айтарлықтай өзгермегенін, бірақ Үрімжіден (ШҰАР) ханьдардың келуінің көбейгенін көрсетеді. Бір қала, уез, ауданнан келген жерлес топтардың арасында кәсіпкерлік саланың бөлінуі байқалады. Әсіресе, Қытайдың Гуанчжоу, Нантун (ҚХР Цзянсу провинциясындағы қала) қалалардан келген топтардың тығыз жерлестік байланыстары байқалады. Гуанчжоу тобы көкөністер мен жемістердің көтерме саудасына жұмылдырылса, Астанадағы құрылыс алаңдарында негізінен Цзянсу провинциясының, Нантун қаласынан келгендері басым болды. «Нантун» – дәстүрлі түрде құрылыста жұмыс істейтін

топтар деп саналады. Мұндай бірлестіктер қытайлықтарға өздерінің қызмет саласын басқаруында дәстүрлі әдістерді қолдануға мүмкіндік береді.

Көші-қонның ресми арнасы арқылы жылына Қазақстанға бірнеше жүзге жуық адам келеді. Бұл туыстарымен қосылу үшін немесе некеге тұру үшін ҚХР-дан келгендер (негізінен қазақтар). Қалғандары Қытай мемлекеттік органдардың рұқсатымен қысқа мерзімге және барлық қажетті төлемдерді төлеп келген еңбек миграциясының арнасы арқылы келгендер. Олар белгілі бір уақыттан кейін Қытайға оралады. Дегенмен мойындау керек, кейбір Қытай азаматтары алдымен елге турист ретінде келіп, содан кейін осы жерде жұмыс тауып, тұрақты тұруға қалады.

2010 жылдан бастап Қытай Қазақстандағы шетелдік жұмыс күшінің ең ірі көзіне айналды. Бұл негізінен «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» тас жолы (Қазақстандағы «Белдеу және жол» бастамасы (BRI) жобаларының бірі) инфрақұрылымның құрылысы, Қытайдың Қазақстанға тікелей инвестициялары және сауда-экономикалық айналымның қарқынды өсуі есебінен болды. Сондай-ақ қытайлық мамандар Бейнеу-Бозой-Шымкент газ құбырының екінші учаскесінің құрылысында (Қазақстандағы BRI жобаларының тағы бір түрі), Атырау мен Шымкенттегі екі мұнай өңдеу зауытының, Ақтөбе облысында газ өңдеу зауытының, Павлодар электролиз зауыты мен Ақтау пластмасса зауытының, Мойнақ су электр станциясының және т.б. мекемелердің қайта жөндеуі мен құрылысында жұмылдырылды.

Шетелдік жұмыс күшінің шоғырлануын компаниялар бойынша жеке қарастыратын болсақ, 2016-2017 жылдары «АГП» ЖШС тау-кен өнеркәсібін (188 адам), құрылыс саласындағы «НГСК Казстройсервис» АҚ (72 адам), өзге салаларда – «Бейнеу-Шымкент газ құбыры» ЖШС (74 адам), «Казферросталь» ЖШС (35 адам) секілді кәсіпорындарды атап өткен жөн.

Қазақстанның басқа аймақтарында қытайлық жұмысшыларды тартатын ірі компаниялар қатарынан келесілерді атап өтуге болады:

- Маңғыстау облысындағы «Sea Bu» «Инжинирингтік бұрғылау компаниясы» ЖШС (252 адам);
- «Sinorec Engineering (Group) Co., Ltd» қазақстандық филиалы (3,9 мың адам),
- Атырау облысындағы «Нефтестройсервис Ltd» ЖШС (1,2 мың адам);
- Қарағанды облысындағы «China Machinery Engineering Corporation» (85 адам);
- Жамбыл облысындағы «До Книсг» УКФ ЖШС (110 адам);
- «ПетроҚазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ (93 адам),
- Қызылорда облысындағы «China Triumph International Engineering» ЖШС филиалы (438 адам) [12].

Сонымен, ҚХР азаматтары Қазақстанның барлық дерлік аймақтарында, ең алдымен, Атырау, Ақтөбе, Маңғыстау батыс облыстардың мұнай-газ секторында; Шығыс Қазақстан мен Қызылордада, сондай-ақ Астана мен Алматы қалаларында шоғырланып, құрылыс, тау-кен және өңдеу өнеркәсібінде, қызмет көрсету салаларында жұмылдырылған. Қытайдан

келетін жұмыс күші, әдетте, қытайлық немесе бірлескен кәсіпорындарда жұмыс істейді. Кейде газ және мұнай құбырларын салуда алыс аудандарда вахталық әдіспен жұмыс істейді. Немесе қытай мейрамханалары мен медициналық орталықтары секілді белгілі бір ұлттық бизнесте жұмыс істейді, бұл мекемелерде көбінесе ҚХР азаматтарының өздері қызмет алуға келіп тұрады. Дегенмен, Қазақстандағы жұмыспен қамтылғандардың жалпы санында қытайлық жұмыс күшінің үлесі аз: 2020 жылы ол 0,1% құрады және Қазақстанның еңбек нарығына айтарлықтай әсер еткен жоқ.

«Белдеу және жол» бастамасы аясында мұнай-газ секторында менеджерлер мен білікті мамандар саны артып келеді. Қытай инвестициясы жұмыс орындарын ашуға әкелетін болса, онда мигранттар ағынының артуы әбден мүмкін. 2015-2021 жылдары аралығында жалпы сомасы 4 млрд. доллардан асатын 17 жоба іске қосылды, жалпы сомасы 5,3 млрд. доллар құрайтын 16 жоба жүзеге асырылуда, 23 жоба әзірленуде [10]. Бұл Қазақстандағы көші-қон үрдістерінің айрықша факторы болып табылады. Мәселен, Ресейде ҚХР еңбек мигранттарын тартудың негізгі себебі Қиыр Шығыстағы бос, тартымсыз жұмыс орындарының көптігі болса, Қазақстанда қытайлық мигранттардың көпшілігі өз еліне қатысты қызметпен айналысады. 2010-2020 жылдары Қытай азаматтарына жұмыс істеуге 98 846 рұқсат берілген, бұл осы кезеңде берілген шетелдік жұмыс квотасының 32 пайызын құрады. Алынған рұқсаттар бойынша Қытай көш бастап тұр. Түркия (15%) мен Үндістан (6%) берілген рұқсаттар саны бойынша екінші және үшінші орындарда. Қытай азаматтары мен басқа елдердің азаматтары арасындағы мұндай алшақтық «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автожолының салынуымен, сондай-ақ тікелей инвестициялар құрамында Қытай инвестициялардың зор үлесімен түсіндіріледі [13].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2020 жылғы 1 мамырдағы мәліметі бойынша елде ҚХР 100% шетелдік қатысуымен 2 674 заңды тұлға және Қазақстан мен Қытайдың бірлескен меншік нысанындағы 822 кәсіпорын тіркелген. Кәсіпорындардың 75%-ы Алматы және Нұр-Сұлтан қалаларында (тиісінше 61% және 14%), одан кейін кему ретімен Қытаймен шектесетін өңірлер – Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары және Шымкент қалаларында тіркелген. Ең аз өкілдік еліміздің солтүстік облыстарында байқалады.

2021 жылдың қараша айында құрылыс компаниясының басшысы, Нұр-Сұлтандағы рестораторлар, Қытай банкі, Алматыдағы Қытай коммерциялық және өнеркәсіптік банкінің қызметкерлері және медициналық орталықтардың иелері арасында сараптамалық сауалнама жүргізілді. Құрылыс компаниясының басшысы Қытайдағы жол құрылысымен айналысатын ірі компаниясымен серіктес екенін атап өтті. Олар Қазақстанға инвесторлар болып кірді, құрылысқа, қаржы құралдарына ақша салды. Кәсіпорында Қытай азаматтары ғана емес, қазақстандықтар да жұмыс істейді. Барлық қызметкерлердің жоғары білімі бар. Басшының екі жоғары білімі бар, қаржы магистрі болып табылады. Қызметкерлердің құрылыс, қаржы және т.б салалардағы жоғары білімі бар. Банк қызметкерлерінің Алматыда отбасымен бірге тұрып

жатқандарына үш жылдан асты, келісім-шарт мерзімі біткен соң олар еліне қайта оралады. Реставраторлар бес жылдан астам жұмыс істейді. Олардың көпшілігі Орталық Азияның басқа елдерінде жұмыс істеген және бұл елдерге қарағанда Қазақстандағы жұмыс істеу пен өмір сүру жағдайлары қолайлырақ деп атап өтті. Пандемияға дейін Қазақстандағы қытай мейрамханаларында көп жұмысшы қызмет етті. Олардың мақсаты елінде өз бизнесін дамыту үшін бастапқы капитал жинау болды. Медициналық орталықтарда Қытайдың орталық медициналық университеттерінде білім алған дәрігерлер жұмыс істейді. Олардың көпшілігі бір жылға келеді. Көптеген орталықтар лицензия алуда қиындықтарға тап болып, бірлескен кәсіпорындар ашуға көшті, мұндай орталықтар қызметкерлерінің жартысы қазақстандықтар.

01.08.2021 жағдай бойынша Қазақстанда ҚХР азаматтарына жұмыс істеуге 2 211 рұқсат берілді (1-кесте). Ең жоғары көрсеткіш 2015 жылына келді, 17 507-ге дейін жетіп, кейін біртіндеп төмендей бастады. Пандемияға дейін аралықта 2019 жылы үш есеге төмендеп, 5 347 санына дейін жетті [14].

1-кесте. 2014-2021 жж. ҚХР азаматтарына Қазақстанда жұмыс істеуге берілген рұқсаттар саны.

Облыстар	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ақмола облысы	11	338	143	19	3	3	3	2
Ақтобе облысы	1543	1185	1338	960	1073	1094	862	485
Алматы облысы	503	441	403	279	618	902	617	388
Атырау облысы	760	1434	2351	2060	634	404	200	85
Шығыс-Қазақстан облысы	168	1930	2014	59	193	226	196	185
Жамбыл облысы	523	432	223	196	307	519	439	160
Батыс-Қазақстан облысы	5	8	8	8	5	4	2	2
Қарағанды облысы	59	217	80	51	59	151	76	108
Қостанай облысы	1	3	7	2	1	0	4	8
Қызылорда облысы	118	115	211	698	902	263	262	85
Маңғыстау облысы	701	548	571	443	473	476	318	164
Павлодар облысы	2997	3450	1214	546	70	18	3	0
Солтүстік-Қазақстан облысы	0	0	0	0	0	6	4	3
Оңтүстік-Қазақстан облысы	828	1120	1347	2977	-	-	-	-
Түркістан облысы	-	-	-	-	848	62	32	22
Алматы қ.	725	756	902	796	659	699	574	388
Нұр-Сұлтан қ.	2918	5530	4114	1 555	241	139	82	87
Шымкент қ.					303	381	169	39
Республика бойынша	11 860	17 507	14 926	10 649	6 389	5 347	3 843	2211

Әлеуметтік зерттеулердің көрсетуі бойынша, Қазақстанда қытайлықтардың бірнеше топтары тұрады, соның ішінде:

1. Мемлекеттік ұйымдар мен мекемелердің өкілдері;
2. Мемлекеттік және мемлекеттік емес компаниялардың өкілдері мен қызметкерлері;

3. Еркін кәсіпкерлер;
4. Мердігерлік жұмысшылар;
5. Заңсыз мигранттардың да болуы мүмкін (олар туралы нақты ақпарат жоқ, дегенмен мұндай болжамның жасалуы әбден мүмкін).

Қорытынды

Қытай көші-қонының тенденциялары мен бағыттарының талдауын қорытындылап, келесіні атап өткен жөн:

- Қытайдың қатысуы кеңейген сайын Қытайдан заңды арналар арқылы көші-қон ағыны өседі;
- Қазақстандағы қытайлықтардың басым көпшілігі уақытша мигранттар;
- Қытай еңбек көші-қонының экономикалық құрылымының ерекшелігі қытайлықтардың қытайлық компанияларда, бірлескен кәсіпорындарда және экономиканың жеке секторында жұмысқа орналасуында;
- Қазақстандағы Қытай азаматтарының жұмыспен қамтылған негізгі салалар – өнеркәсіп пен құрылыс, сауда және қызмет көрсету.

Бұл талдау Қытайдың Қазақстандағы демографиялық экспансиясы туралы кең тараған мәлімдемелердің негізсіз екенін айғақтайды. Дегенмен, Қытай экономикалық қатысуының, әсіресе Қазақстан экономикасының стратегиялық маңызды секторларында, бақылаусыз кеңеюі ҚХР-дан сыртқы заңды көші-қон ағынының жылдам және ауқымды ұлғаюына әкелуі мүмкін. Көбінесе импорттаушы елдер шетелдік жұмыс күші уақытша феномен, иммигранттар келісім-шарт аяқталғаннан кейін өз елдеріне оралады деп сенеді. Алайда, көбінесе иммигранттардың басым көпшілігі сыртта қалып, жергілікті қоғамға біртіндеп сіңіп кетеді. П.Стокер атап өткендей, «еңбек көші-қон үрдісі өзіндік инерцияға бейім, көші-қон ағыны бір рет ашылса, оны жабу қиынға соғады» [15]. Осыған орай, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Көші-қон комитетіне мақалада көрсетілген деректерді назарға алып, Қытайдан келетін еңбек көші-қонының үрдістерін мұқият қадағалап, дағдылы түрде мониторинг жасау ұсынылады.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Шығыстану институтының «Шығыс елдердегі ынтымақтастықты дамыту және аймақтық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру жағдайындағы Қазақстанның сыртқы саясаты» бағдарламасы аясында дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гельбрас В.Г. Миграция китайского крестьянства. // Вопросы экономики. – 2005. – №7. – С. 91 – 105.
2. Todaro M. Internal Migration in Developing Countries. A Review of Theory, Evidence, Methodology and Research Priorities. Geneva. International Labor. 1976. Office.

3. Stark O., Taylor E. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation. //The Economic Journal. 1991. 101:163-78.
4. Palloni A. Social capital and International migration: test using information on family networks. //The American Journal of Sociology. – Chicago, 2001. – March. – 106 – p. 162-198.
5. Massey D. A Synthetic Theory of International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. Population and Development Review. 1988. 14:383-414.
6. Bohning W. Employing foreign workers. – Geneva, ILO, 1996.
7. Садовская Е. Аналитический доклад: Инициатива Китая «Пояс и Путь» и ее влияние на миграционные потоки и политику в Центральной Азии. URL: <https://bit.ly/3CQkdAo> (қаралған күні: 12.02.2022);
8. Инициатива Китая «Пояс и путь» и ее влияние на трудовую миграцию в Казахстане // Миграция как ресурс социально-экономического и демографического развития: сб. ст. Сер. «Демография. Социология. Экономика»/ под ред.: Рязанцева С.В., Храмовой М.Н., А.С. Максимовой. М., 2019. С. 201-207.
9. Цяочу Чжуньсунь. Трудовая миграция из Китая в Казахстан. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/268871/1/307-312.pdf> (қаралған күні: 15.03.2022);
10. Кожирова С. Миграция из Китая в Казахстан: история и современность. – Алматы, 2017. 302 с.
11. Болдурукова Н. Влияние китайской миграции на казахстанское общество: социально-политический аспект. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD), Астана. 2016.
12. В Казахстане подсчитали трудовых мигрантов из Китая. Курсив. URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-04/v-kazakhstan-podschitali-trudovykh-migrantov-iz-kitaya> (қаралған күні: 01.03.2022);
13. Анализ экономической стратегии и внешней политики Китая в Казахстане. Нур-Султан, 2020.
14. Разрешение на привлечение иностранной рабочей силы. Казахинвест. URL: https://invest.gov.kz/invest-guide/doing-business/labor-laws-and-foreign-labor-force/index.php?sphrase_id=24720 (қаралған күні: 01.03.2022);
15. Стокер П. Работа иностранцев: Обзор международной рабочей силы. - М.: Академия, 1995. - 348 с.

REFERENCES:

1. Gel'bras V.G. Migracija kitajskogo krest'janstva [Migration of the Chinese peasantry]. // Voprosy jekonomiki. – 2005. – №7. – p. 91 – 105.
2. Todaro M. Internal Migration in Developing Countries. A Review of Theory, Evidence, Methodology and Research Priorities. Geneva. International Labor. 1976. Office.
3. Stark O., Taylor E. Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation. //The Economic Journal. 1991. 101:163-78.
4. Palloni A. Social capital and International migration: test using information on family networks. //The American Journal of Sociology. – Chicago, 2001. – March. – 106 – p. 162-198.
5. Massey D. A Synthetic Theory of International Migration and Economic Development in Comparative Perspective. Population and Development Review. 1988. 14:383-414.
6. Bohning W. Employing foreign workers. – Geneva, ILO, 1996.
7. Sadovskaja E. Analiticheskij doklad: Inicijativa Kitaja «Pojas i Put'» i ee vlijanie na migracionnye potoki i politiku v Central'noj Azii [Analytical report: China's Belt and Road Initiative and its impact on migration flows and policies in Central Asia]. URL: <https://bit.ly/3CQkdAo> (date accessed: 12.02.2022);
8. Inicijativa Kitaja «Pojas i put'» i ee vlijanie na trudovuju migraciju v Kazahstane [China's Belt and Road Initiative and its impact on labor migration in Kazakhstan]. // Migracija kak resurs social'no-jekonomicheskogo i demograficheskogo razvitija: sb. st. Ser. «Demografija. Sociologija. Jekonomika»/ pod red.: Rjazanceva S.V., Hramovoj M.N., A.S. Maksimovoj. M., 2019. p. 201-207.
9. Cjaochu Chzhuan'sun'. Trudovaja migracija iz Kitaja v Kazahstan [Labor migration from China to Kazakhstan]. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/268871/1/307-312.pdf> (date accessed:15.03.2022);
10. Kozhirova C. Migracija iz Kitaja v Kazahstan: istorija i sovremennost' [Migration from China to Kazakhstan: history and modernity]. – Almaty, 2017. P. 302.
11. Boldurukova N. Vlijanie kitajskoj migracii na kazahstanskoe obshhestvo: social'no-politicheskij aspekt. Dissertacija na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) [The impact of Chinese migration on Kazakh society: socio-political aspect. Thesis for the degree of Doctor

of Philosophy (PhD)], Astana. 2016.

12. V Kazahstane podschitali trudovykh migrantov iz Kitaja [Kazakhstan has counted labor migrants from China.]. Kursiv. (21.04.2021). URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-04/v-kazahstane-podschitali-trudovykh-migrantov-iz-kitaya> (date accessed: 01.03.2022);

13. Analiz jekonomicheskoy strategii i vneshnej politiki Kitaja v Kazahstane [Analysis of economic strategy and foreign policy of China in Kazakhstan], - Nur-Sultan, 2020.

14. Razreshenie na privlechenie inostrannoj rabochej sily [Permission to attract foreign labor], - Kazahinvest. URL: https://invest.gov.kz/invest-guide/doing-business/labor-laws-and-foreign-labor-force/index.php?sphrase_id=24720 (date accessed: 01.03.2022);

15. Stoker P. Rabota inostrancev: Obzor mezhdunarodnoj rabochej sily [Employment by foreigners: An overview of the international workforce]. - M.: Akademija, 1995. – p. 348

Бибигуль Бюлегенова¹, Айгүл Әміржанова², Жанерке Ералина³

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің
доценті, саяси ғылымдарының кандидаты,
e-mail: bibigul_bb@mail.ru*

*^{2,3}Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Саясаттану кафедрасының докторанты,
e-mail: aigul_2010nur@mail.ru², zhanerkeyeralina@gmail.com³
(Астана, Қазақстан)*

ӘКІМДЕР САЙЛАУЫ – 2021: ҚОҒАМНЫҢ ДЕМОКРАТИЯЛАНУЫ ЖОЛЫНДАҒЫ ЖАҢА КОММУНИКАТИВТІ ТРЕНДТЕР

Аңдатпа. Сайлау институты Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бері өкілді билікті қалыптастырушы демократияның басты белгісі мен принципі ретінде қызмет атқарып келеді. Сайлау институтының жетілдірілуі осы жылдарға дейінгі реформалар арқылы жүзеге асуда. Жоғары билік органдарымен қатар, 2021 жылы ауылдық округтардың әкімдерін де сайлау арқылы таңдау мүмкіндігіне халықтың ие болғаны белгілі. Осы мақалада үміткерлердің саяси партиялар арқылы тіркелуімен қатар өзін-өзі ұсыну арқылы ауылдық әкімдік лауазымына сайлануы осы сайлау нақанындағы жаңа коммуникативті тренд ретінде қарастырылады. Сайлау заңнамасына «барлығына қарсы» бағананың енгізілуі жаңа өзгеріс ретінде қарастырылады.

Орталық сайлау комиссиясы және мемлекеттік статистика агенттігінің мәліметтері, сонымен бірге интернет ақпарат көздеріне мониторинг жүргізу арқылы 2021 жылғы әкімдер сайлауына талдау жүргізіліп, ғылыми қорытынды алынды. Зерттеу негізінде алынған қорытындыға байланысты ауыл әкімдерін сайлау өзекті болғандықтан, оны жетілдіру, ұйымдастыру барысында әртүрлі саяси-коммуникативті технологияларды демократияның басты принципі ретінде қолдану аясын кеңейту ұсынылды.

Түйін сөздер: *Сайлау, коммуникативті тренд, демократия, саяси-коммуникативті технологиялар, статистика*

Бибигуль Бюлегенова, Айгүл Амиржанова, Жанерке Ералина ВЫБОРЫ АКИМОВ – 2021: НОВЫЕ КОММУНИКАТИВНЫЕ ТРЕНДЫ НА ПУТИ К ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. Институт выборов с момента обретения Казахстаном независимости служит главным признаком и принципом демократии, формирующей представительную власть. Совершенствование института выборов до сих пор происходит благодаря реформам. Как известно, наряду

с высшими органами власти, в 2021 году население получило возможность выбирать акимов сельских округов путем выборов. В этой статье избрание кандидатов на должность сельской администрации путем самовыдвижения наряду с регистрацией через политические партии рассматривается как новый коммуникативный тренд в этой избирательной кампании. Введение графы «Против всех» в избирательное законодательство рассматривается как новое изменение. Проведен анализ и получено научное заключение выборов акимов 2021 года по данным Центральной избирательной комиссии и Агентства государственной статистики, а также мониторингу интернет-источников информации. В связи с выводами, полученными на основе исследования, было предложено расширить сферу применения различных политико-коммуникативных технологий в качестве главного принципа демократии, поскольку выборы сельских акимов были актуальны.

Ключевые слова: *Выборы, коммуникативные тренды, демократия, политико-коммуникативные технологии, статистика*

Bibigul Bulegenova, Aigul Amirzhanova, Zhanerke Yeralina
ELECTIONS OF AKIMOV-2021: NEW COMMUNICATION TRENDS
ON THE WAY TO THE DEMOCRATIZATION OF SOCIETY

Abstract. Since Kazakhstan gained independence, the institution of elections has been the main feature and principle of democracy, which forms representative power. Improving the institution of elections is still taking place thanks to reforms. As you know, along with the highest authorities, in 2021, the population got the opportunity to elect akims of rural districts through elections. In this article, the election of candidates for the position of the village administration through self-nomination, along with registration through political parties, is considered as a new communication trend in this election campaign. The introduction of the column "Against all" in the electoral legislation is considered as a new change. An analysis was carried out and a scientific conclusion was obtained for the elections of akims in 2021 according to the data of the Central Election Commission and the State Statistics Agency, as well as monitoring of Internet sources of information. In connection with the conclusions obtained on the basis of the study, it was proposed to expand the scope of various political and communication technologies as the main principle of democracy, since the elections of rural akims were relevant.

Keywords: *Elections, communication trends, democracy, political and communication technologies, statistics*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының демократиялану процесі тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуы жолында жыл санап жетілдіріліп келеді. Мемлекеттің алдында өкілді билік институттарын сайлау арқылы қалыптастыру

өзінің даму жолын реформалар арқылы жүзеге асыру мәселелері тұр. Сайлаулардың өкілді билікті қалыптастырушы институт ретіндегі бірден-бір принципі оның әділ, ашық өткізілуінде. Осы талаптардың жүзеге асырылуы үшін Қазақстан Республикасы сайлау институтының заңнамалық-құқықтық негізін қалыптастырды. Оны жетілдіруде реформалар жүзеге асырылды. Осы процестің демократиялық стандарттарға сай әділ ұйымдастырылуы осы кезеңдегі сайлау барысындағы қолданылатын коммуникативтік технологияларға байланысты. Еліміздегі өткізілген алғашқы сайлаулардан бастап, бүгінгі күнге дейін технологияларда жетілдіріліп келеді. Осы ғылыми мақалада қарастырылатын мәселе Қазақстанның жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің демократиялық талаптарға сәйкес құрылуы мен дамуын жетілдірілу мақсатында өткізіліп отырған жергілікті ауылдық әкімдерді сайлау мәселелері мен осы сайлаудағы жаңа коммуникативті трендер жайлы талдау жасау.

Ауылдық әкімдерді сайлау барысындағы үміткерлер құрамы үлесі, аймақтар бойынша ерекшеліктері талданды. Осы уақытқа дейінгі өткізілген әкімдер сайлауынан артықшылықтары, ұйымдастырушылық жағынан жаңа коммуникативті трендтер талданды.

Талқылау және нәтижелер

2021 жылы 25 шілдеде ауылдық деңгейдегі әкімдер сайлауы өтті. Қазақстанның 14 облысында 1 845 сайлау учаскесінде сайлаушылар жалпы тіркелген 2 172 үміткерден төрт жылдық өкілеттік мерзімі аяқталған 730 әкімнің орнына облыстық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер және ауылдық округтер әкімдерінің басшыларын сайлады.

Алғаш өткізілген ауыл әкімдерін сайлау тура сайлау құқығы негізінде жүзеге асты. Аталған сайлау құқығы азаматтарға тікелей өздері қалаған кандидатты таңдауларына мүмкіндік бергендіктен демократиялық талаптардың орындалуына мүмкіндік беретін бірден-бір сайлау құқығы ретінде қарастыруға болады. Бұл процесте электоратпен жұмыс істеуде үміткерлерде тікелей коммуникативті технологияларды пайдалану мүмкіндігіне ие болады.

Алғашқы әкімдер сайлауы тұңғыш Президенттің 1998 жылы ұсынысымен жүзеге асты. 1999 жылы көктемде Алматы облысының Шамалған ауылының әкімін сайлау жүзеге асты. Осы үрдіс жалғасы 2001 жылы 20-қарашада 28 ауылдық жерлердегі әкімдерді сайлау ретінде өтті. Конституциялық заңға сәйкес, 2001 жылы 23 маусымда қабылданған «Ауыл округтарының, ауылдардың, поселкілердің әкімдерін сайлау туралы» ҚР Президентінің жарлығының негізінде өткізілді. Әкім лауазымына 72 кандидат ұсынылып, 30 мыңнан астам сайлаушылар дауыс беруге қатысты. Сайлау қорытындылары бойынша әкім болып 24 ер адам мен 4 әйел адам сайланды [1]. Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту туралы қабылданған заңның нәтижесінде аудандық маңызы бар қалалар, ауылдық және кенттік округтер әкімдерін сайлауда мәслихаттардың рөлі артты. Ауыл әкімі жанама дауыс беру арқылы аудан әкімінің ұсынуымен мәслихат депутаттарының келісімімен 4 жылға сайланатын. Яғни, жанама дауыс беру құқығы арқылы жүзеге асырылатын.

Қазіргі жаһандық ақпараттық даму қазақстандықтардың әлемдік деңгейдегі процестерді қабылдаулары мен жағдайды талдай алуларына байланысты жаңа коммуникациялық трендтерді игергендіктерін көрсетіп отыр. Яғни, жаһандық дамуға байланысты елдің демократиялық процестерге модернизациялануы күннен-күнге артып отыр. Сондықтан, бүгінгі таңда жергілікті өзін-өзі басқару органдарының сайланбалығы нағыз уақыты пісіп жетілген қажеттілік. Оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына Жолдауында ауыл әкімдерінің тікелей сайлауын өткізу туралы бастама көтеруін айтуға болады [2]. Президенттің пікіріне сүйенетін болсақ, тура сайлаулар еліміздегі саяси модернизацияның жаңа кезеңі болуы тиіс. Сайлау процесі әрқашан сайлау технологияларымен қатар жүреді. Сайлау процесіндегі жүргізілген технологиялардың ашықтығы процестің демократиялылығын көрсетеді. Егер халық тікелей сайлайтын болса, өздері өмір сүріп отырған аймақтық шаруашылық, тұрмыстық, саяси, әкімшілік ерекшеліктеріне байланысты мәселелерге байланысты ұсынылған үміткерлердің бағдарламаларына байланысты таңдай алады. Өз кезегінде электоратпен осы коммуникациялық байланысты орната алу үміткерлердің саяси білімдері мен тәжірибелеріне байланысты.

2021 жылғы 24 мамырдағы заңнамалық құжаттарға енгізілген өзгерістер 5 маусымда күшіне еніп, сайлау 25 шілдеге тағайындалды. Заңнамаға түзетулер аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер және ауылдық округтер әкімдерін тікелей сайлауды енгізу мен барлық деңгейдегі сайлау бюллетеньдеріне «Барлығына қарсы» деген бағанды енгізумен ерекшеленеді [3]. Сондықтан, соңғы әкімдер сайлауындағы жаңа тренд ретінде осы өзгерістерді атай аламыз.

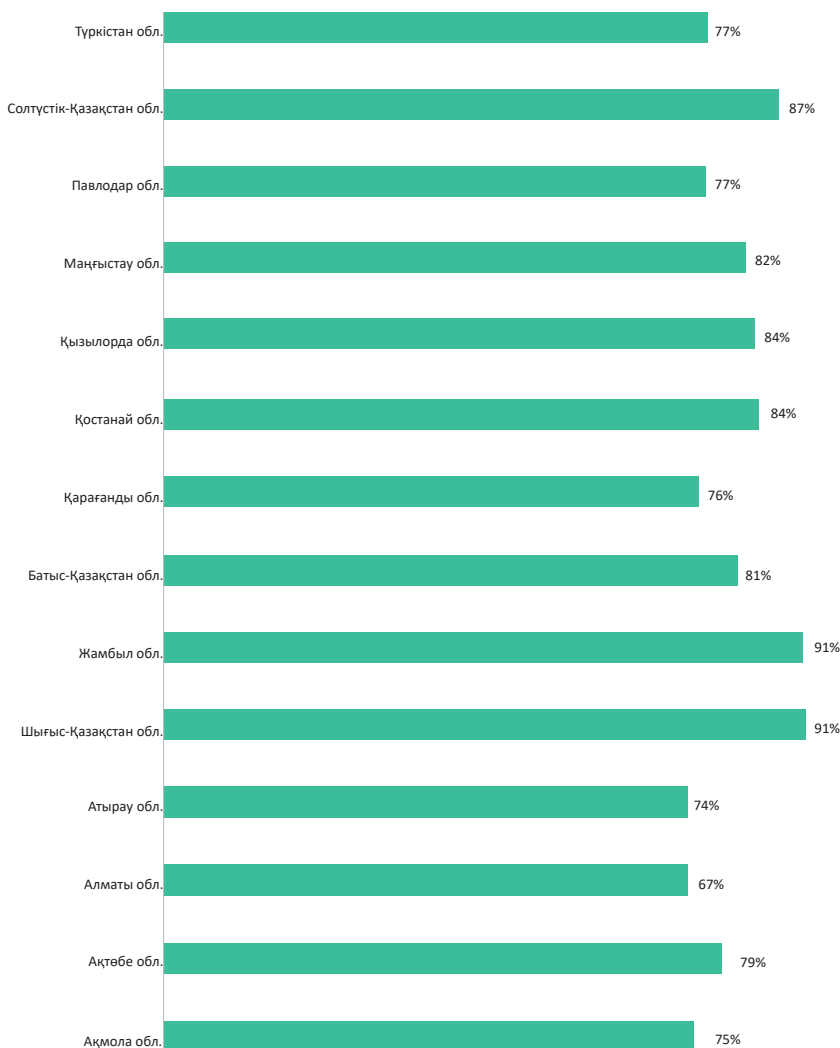
Ауыл әкімдеріне үміткерлер саяси партиялар тізімі арқылы, сонымен бірге өзін-өзі ұсыну арқылы жүзеге асырылады. Егер, тіркеу мерзімі аяқталатын күні үміткерлер саны екіден кем болса, аудан әкімі үміткерлерді ұсына алады.

Осы жолғы сайлаудың ерекшелігі олардың бір уақытта болмауында. Яғни, ауыл әкімдерінің мерзімдерінің аяқталуына байланысты сайлаулар ұйымдастырылып отырады. Сонымен бірге, сайлауға электораттың қатысуы мен таңдауының өзіндік ерекшелігі болды. Осы тұста коммуникативті технологияның қызметі пандемия жағдайында арта түсті. Өйткені, әлем бойынша өршіп тұрған коронавирус COVID-19 инфекциясы халықтың тығыз топтаспауын талап етті. Үміткерлер бұрынғыдай электоратпен бетпе-бет кездесіп, үгіт-насихат жүргізе алмағандықтан, ақпараттық технологияны әсіресе интернет желісі арқылы кездесулер ұйымдастыруға мәжбүр болды. Сондықтан, осы сайлаудың жаңа технологиялық тренді ретінде үміткер мен электорат арасындағы видео кездесулерді айтуға болады. Осы тұрғыда Еуразиялық интеграция институтының сарапшысы, саясаттанушы Қазбек Майгелдинов: «Интернетке қолжетімді кез келген тұрғын партия жетекшісімен, кандидатпен тікелей байланысқа шығуға мүмкіндігі бар. Бұл саяси процесс қазірдің өзінде жергілікті деңгейде, өте белсенді жағдайда жүріп жатыр» –

деген пікір білдірді [4]. Демек, жергілікті тұрғындардың болып жатқан саяси науқанға бей-жай қарамайтынын байқауға болады.

Егер, сайлау науқанында коммуникативті технологиялардың әралуандығы жүзеге асатын болса, электораттың сайлауға келу көрсеткіші де жоғары болмақ.

1-сурет. 2021 жылғы әкімдер сайлауына облыстар бойынша қатысу деңгейі.

Жоғарыдағы диаграммадан анықталғандай, ең жоғарғы қатысу 90,9% Шығыс-Қазақстан облысында байқалса, екінші орында Жамбыл облысы халқының 90,7% – сайлауға қатысып, жергілікті елдімекенді басқару үшін

болып жатқан әкімдер сайлауына барған. Келесі кезекте Солтүстік-Қазақстан облысы – 87,1%, Қостанай облысы – 84,4%, Қызылорда облысы – 83,6%, Маңғыстау облысы – 82,4%, Батыс-Қазақстан облысы – 81,4% сияқты Қазақстанның аймақтары 80 пайыздан артық қатысып салыстырмалы түрде жоғары көрсеткішті еңсерді. Бұл аймақтарға қарағанда жергілікті әкімдерді сайлауға 70 пайыздан жоғары көрсеткішпен бірнеше облыстың тұрғындары сайлауға келді. Атап айтатын болсақ, Ақтөбе облысының электораты – 79%, Түркістан облысы сайлаушылары – 77,1%, Павлодар облысы – 76,9%, Қарағанды облысы – 75,8%, Ақмола облысы – 75,5%, Атырау облысы – 74,4% пайызды құраса, ең төменгі қатысуды Алматы облысы құраған. Алматы облысының электораты ауылдық округтердегі әкімдерді сайлауға небәрі 66,5% қатысқан. Жоғарыдағы кесте Қазақстанның аймақтарының әкімдер сайлауына қатысуындағы белсенділігін көрсетеді. Ең белсенді қатысқан Шығыс-Қазақстан облысы болса, ең төменгі қатысуды Алматы облысының электоратының сайлауға келіп дауыс берулерінен байқаймыз.

Қатысу жалпы халықтың қоғамдағы саяси оқиғаларға белсенділігін, саяси мәдениетінің көрсеткішін, яғни саяси сауаттылығын аңғартады.

Қазақстан Республикасының «Казахстанская правда» ресми жалпыұлттық газеті мәліметіне сүйеніп 2021 жылғы 21 шілдедегі әкімдер сайлауының қорытындысын талдауға болады.

***1-кесте. 2021 жылғы әкімдер сайлауының қорытындысы.
Үміткерлер үлесі бойынша.***

№	Әкімдерді сайлау облыстар бойынша/Облыстар атауы	Сайланған әкімдер саны	Нұр-Отан	Ақ жол	ҚХП	Басқа партиялар	Өзін-өзі ұсынғандар
1	Ақмола облысы	95	76	5	6	-	4
2	Ақтөбе облысы	35	28	1	1	2	2
3	Алматы облысы	71	57	-	-	3	11
4	Атырау облысы	18	15	-	-	1	2
5	Шығыс-Қазақстан обл	77	60	1	1	13	2
6	Жамбыл облысы	38	31	1	1	2	3
7	Батыс-Қазақстан обл	31	22	-	-	2	7
8	Қарағанды облысы	75	56	1	-	4	14
9	Қостанай облысы	65	52	2	-	4	7
10	Қызылорда облысы	40	30	-	1	4	5
11	Маңғыстау облысы	10	10	-	-	-	-
12	Павлодар облысы	44	34	1	-	3	6
13	Солтүстік-Қазақстан обл	71	57	2	4	5	3
14	Түркістан облысы	60	41	-	-	2	17

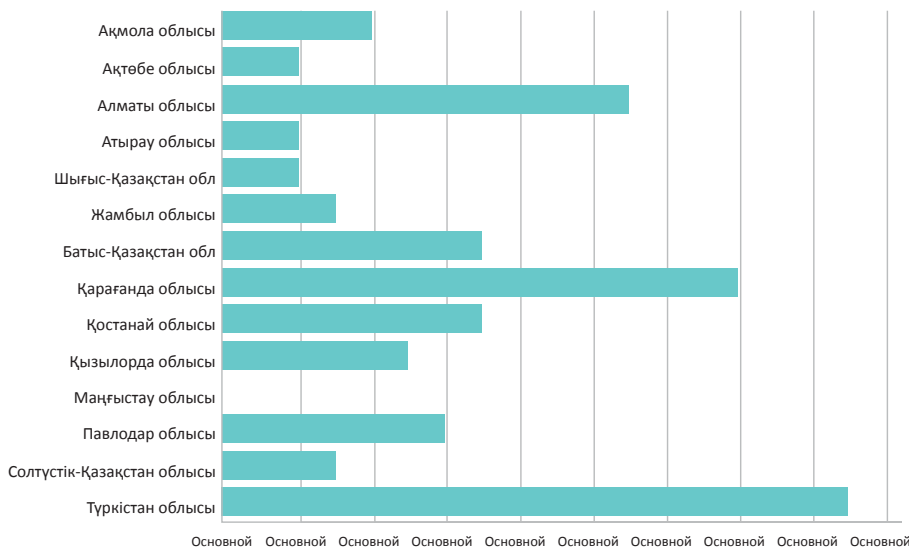
Кестеде 2021жылғы әкімдер сайлауының қорытындысы үміткерлер үлесі бойынша берілген. Лауазымдық мерзімі аяқталған жергілікті ауылдық пункттерде әкімдерді сайлау санына байланысты үміткерлер құрамының үлесі

анықталған. Сайлау жүргізілген елді мекендердің саны бойынша Ақмола облысы алдыңғы қатарда. 95 ауыл әкімі сайланған. Оның 76-сы Нұр-Отан партиясынан, Ақ-жол – 5, ҚХП – 6, өзін-өзі ұсынғандар – 4. Сайланғандар құрамының басым көпшілігі Нұр-Отан партиясынан болып отыр. Келесі сайлау бойынша көп сайлау ұйымдастырылған облыс Шығыс Қазақстан облысы. Елді мекендерде сайланған әкімдердің 60-ы Нұр-Отан партиясынан, Ақмола облысына қарағанда басқа партиялар үлесі жоғары. Атап айтатын болсақ, басқа партиялар үлесі – 13, Ақ-жол – 1, ҚХП – 1, өзін-өзі ұсынғандар – 2. Бұдан нені көреміз. Сайлау барысында науқанға тіркелген үміткерлердің құрамының саналуандығы пікірлердің көптігін яғни, плюрализм принципіні көрсетеді. Плюрализм демократияның басты белгісі болып табылады. Алматы облысында жағдай өзгешерек. Сайланғандардың 57-і мемлекеттік қызметкерлер, ал 39-ы бұрынғы әкімдер. Аталған облыста өзін-өзі ұсынғандар – 11, басқа партия өкілдері – 3. Атырау, Маңғыстау облыстарындағы жағдай ұқсас. Маңғыстау облысында 10 орынға да Нұр-Отан партиясынан тіркелген үміткерлер сайланды. Ал, Атырау облысында осы жағдайға ұқсас 18 орынның 15-і Нұр-Отан партиясынан болса, өзін-өзі ұсынғандар – 2, басқа партиялардан – 1. Яғни, жалпы алғанда аталған облыстарда Нұр-Отан партиясы басым орынды алып отыр. Қалған облыстарда да сайланған орындардың басым көпшілігі осы Нұр-Отан партиясының өкілдері. Сонымен бірге осы сайлаудың басты тренді өзін-өзі ұсынған үміткерлердің орын алу ерекшелігі. Ең басым өзін-өзі ұсыну арқылы орын алған Түркістан облысы бойынша – 17 адам, Қарағанды облысы бойынша – 14 үміткер сайланды. Ал, Маңғыстау және Алматы облыстарында өзін-өзі ұсыну арқылы әкім лауазымына сайланған үміткер жоқ. 2021 жылғы әкімдер сайлауы көрсеткендей, Қазақстан Республикасының ауылдық аймақтағы әкімдерді сайлау уақыты жеткен және қажетті жағдай. Өйткені, өзінің ауылдық аймағының тұрмыстық, әлеуметтік-шаруашылық жағдайының ерекшелігін білетін үміткерлерді халықтың өздері, тікелей сайлауы елдің дамуы үшін тиімді. Көптеген жергілікті жерлердегі туындаған мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Себебі, халықтың өздері таңдап, қажетті үміткерді сайлауы жергілікті жердегі билік пен халықтың арасындағы коммуникацияны күшейтеді.

Өзін-өзі ұсынудың қоғамның демократиялану жағдайындағы модернизациялық процестерге ұмтылуында тиімді жақтары бар. Атап айтатын болсақ, жергілікті әкімдік лауазымға ұмтылушы үміткер өзінің бағдарламасын сайлаушыларға ұсыну арқылы жаңа идея ұсына алады. Үміткер жергілікті жерге яғни, ауылға тың идеялар әкелу арқылы, ауылды көркейту, дамыту сияқты шараларды жүзеге асыра алады. Соңғы әкімдер сайлауында коммуникативтік трендтер ретінде интернет форумдар, платформалар арқылы сайлаушылармен кездесулер ұйымдастыру орын алды. Әсіресе, Zoom платформасы жақсы пайдаланылды. Әлемдік пандемия жағдайында халықтың денсаулығын қорғау мақсатында үміткерлер тікелей емес, Zoom платформасында кездесулер жасалып, сұрақ-жауаптар ұйымдастырылды. Осы тұста өзін-өзі ұсынатын үміткерлерге зор мүмкіндік туды. Қазақстан

Республикасының дерлік барлық облыстарында өзін-өзі ұсынған кандидаттар жеңіске жетіп жатты. Төмендегі кестеде өзін-өзі ұсынған кандидаттардың әкімдер лауазымына жету қорытындысы көрсеткіші беріледі.

2-сурет. 2021 жылғы әкімдер сайлауының қорытындысы. Өзін-өзі ұсынған үміткерлер үлесі бойынша (адам санына).

Жоғарыдағы суретке назар аударатын болсақ, өзін-өзі ұсынғандардың ішінде ең жоғары көрсеткіш Түркістан облысында өзін-өзі ұсынғандардың 17-сі жеңіске жеткен. Екінші орында Қарағанды облысы – 14, Алматы – 11 үміткер әкім лауазымына сайланған. Қостанай және Батыс-Қазақстан облыстарында 7 үміткерден жеңіске жеткен. Ақтөбе, Атырау, Шығыс-Қазақстан облыстарында 2 үміткерден ауыл әкімі лауазымына сайланған. Өзін-өзі ұсынудың осы 2021 жылы ауылдық әкімдерді сайлауда жүзеге асырылуын осы сайлаудағы жаңа тренд ретінде қарастыруға болады.

Жалпы тіркелеген үміткерлердің 61%-ы өзін-өзі ұсынғандар. Демек, азаматтардың бәсең сайлау құқығына ұмтылуы олардың сайлану құқығын пайдаланулары демек, саяси белсенділіктерінің артуына әкеледі. Жалпы тіркелген үміткерлердің елу пайыздан астамы өзін-өзі ұсынған үміткерлер болуы еліміздегі алғаш рет болып отырған құбылыс. Сондықтан бұл құбылысты 2021 жылғы ауыл әкімдерін сайлаудағы жаңа тренд ретінде ерекше айтуға болады.

Осы сайлаудағы басты тренд, ол сайлау процесіне ҚР Президентінің ұсынысымен енгізілген өзгеріс – бюллетеньдерге «барлығына қарсы» бағанын енгізу. Бұл туралы ҚР Президентінің саяси мәселелер жөніндегі көмекшісі Ерлан Қарин Қасым-Жомарт Тоқаевтың тағы бір бастамасы республикада

өтетін ауыл әкімдерінің сайлауында нәтиже беретінін айтты. Бюллетеньдерде «барлығына қарсы» деген баған болады. Е.Кариннің пікірінше «Мемлекет басшысы бұл норманы заңнамаға енгізу қажеттігін алғаш рет ағымдағы жылдың 15 қаңтарында VII шақырылымдағы парламенттің бірінші сессиясының ашылуында мәлімдегенін еске салды» [5]. «Содан кейін тиісті заң жобасы әзірленді. Ал 24 мамырда мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға және «Кейбір заңнамалық актілерге сайлау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қосымша заңға қол қойды. Осылайша, мемлекет басшысының бұл маңызды бастамасы алты айдың ішінде сапалы түрде жүзеге асты», - деді Ерлан Қарин [6]. Аталған өзгерістер негізінде қазақстандық сайлаушыларға ұсынылған таңдаудың маңызды бір түрі ретінде қарастырылады. Егер сайлаушы өзінің қалаған үміткері тізімде болмаса сайлауға бармауы мүмкін ал, «барлығына қарсы» бағанасы сайлаушының өзінің барлық үміткерлердің ішінде ешкімді қаламайтынын білдіру үшін де сайлауға баруға мүмкіндік береді. Демек, азаматтардың саяси қатысу мәдениетін жетілдірудің, сайлауға қатысуды арттырудың жолы ретінде қарастыруға болады.

2021 жылы өткізілген ауыл әкімдерін сайлаудың сәтті өтуі, елді басқаруды ұйымдастырудың тиімді жолы болды. Сондықтан, ауыл әкімдерін сайлауды жалғастыру көзделіп отыр. Ары қарайғы әкімдердің тікелей сайлауы олардың өкілеттіктерінің аяқталу мерзіміне қарай 2022 – 2025 жылдары арасында өтеді деп жоспарлануда. Сонымен, 2022 жылы – 352, 2023 жылы – 499, 2024 жылы – 585, 2025 жылы – 72 ауыл әкімі сайланатын болады. Ауыл әкімдерінің сайлауын өткізуге бюджеттен барлығы 17,6 млрд. Оның ішінде биылғы сайлауға 4,8 миллиард теңге жұмсалды [7].

Демек, ауылдық аймақтарда өзін-өзі басқару институты ретінде әкімдерді сайлауды жалғастыру қажеттілігі бүгінгі күннің талабы екені анықталды.

Қорытынды

Зерттеудің нәтижесі көрсетіп отырғандай, Қазақстан Республикасы өзінің демократиялық даму жолында жергілікті өзін-өзі басқару органдарын халықтың өкілдерін сайлау арқылы құру бүгінгі күннің талабы және қажеттілік ретінде қарастыруға болады. Қазіргі жаһандық дамуда ақпараттық технологияның жыл санап дамуы қоғамда коммуникативті технологиялардың демократиялық сайлауларды ұйымдастырудағы рөлін күшейтіп отыр. Қоғамдағы адамдардың ақпараттық сауаттылығы артқан сайын мемлекет әрқашан халықтың талаптарына дайын болу керек. Осы тұрғыда коммуникацияның рөлі уақыт талабына сай өзекті. Зерттеудің қолданбалы бөліміндегі талдаулардың нәтижесіне сүйене отырып, қорытынды алынды. Демек,

Біріншіден, қоғамның демократиялануы жағдайындағы модернизациялану процесі ауыл әкімдерінің сайланбалылығын дамытудың қажеттілігін анықтады.

Екіншіден, саяси ғылым тұрғысынан ауыл әкімдерін сайлауды зерттеудің өзектілігіне байланысты зерттеу жұмыстарын күшейту қажеттілігі ұсынылады.

Үшіншіден, әкімдерді сайлау барысында, саяси партиялардан және өзі-өзі ұсыну жолымен сайланатындықтан коммуникативті технологиялардың қолданылыс аясы демократиялық инструмент ретінде кеңейтілуі қажет деп саналады.

Ауыл әкімдерін сайлау қазақстандық демократиялық институтты жетілдірудің басты принципі және жергілікті жерлерде орын алатын әртүрлі мәселелерді шешудің жолы ретінде жалғастырылуы қажет институт.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында сайлау институтының қалыптасуы мен даму эволюциясы (1991-2009). Монография. – Нұр-Сұлтан, 2020.
2. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // URL:https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (қаралған мерзімі: 21.09.2022)
3. Выборы акимов: история и современность. Портал «История Казахстана» // URL:<https://e-history.kz/ru/news/show/32779/> (қаралған мерзімі: 15.08.2022)
4. Выборы-2021: тренды регионального развития // URL:<https://24.kz/ru/news/policy/item/447067-vybory-2021-trendy-regionalnogo-razvitiya-> (қаралған мерзімі: 07.03.2022)
5. Новая графа в избирательных бюллетенях станет очередным шагом в расширении избирательных прав граждан // URL:<https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklyuchat-v-byulleteni-na-vyborakh-selskikh-akimov.html> (қаралған мерзімі: 16.03.2022)
6. Действующие акимы не должны участвовать в выборах сельских акимов, считают в НПК // URL: <https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklyuchat-v-byulleteni-na-vyborakh-selskikh-akimov.html> (қаралған мерзімі: 15.07.2022) (қаралған мерзімі: 15.08.2022)
7. Первые выборы сельских акимов в Казахстане: 61% желающих – самовыдвиженцы // – URL:<https://ru.sputnik.kz/regions/20210725/17676143/Pryamyevybory-selskikh-akimov-vpervye-.html> (қаралған мерзімі: 10.09.2022)

REFERENCES:

1. Kazakhstan Respublikasynda sajlau institutyнын qalyptasuy men damu evolyuciyasy [Formation and evolution of the electoral institution in the Republic of Kazakhstan (1991-2009)]. Monograph. - Nur-Sultan, 2020.].
2. Zhana zhagdajdagy Kazakhstan: is-kimyl kezeni. Memleket bashysy Qasym-Jomart Tokaevtyн Qazaqstan halkuna Joldaуy [Kazakhstan in the new situation: the period of action. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. URL:https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (Acceded date: 21.09.2022)
3. Vybory akimov: istoria i sovremennost. Portal «Istoriya Kazakhstana» [Elections of akims: history and modernity. Portal "History of Kazakhstan"]. URL:<https://e-history.kz/ru/news/show/32779/> (Acceded date: 15.08.2022)
4. Vybory-2021: trendy regionalnogo razvitiya [Elections-2021: the trend of regional development]. URL: <https://24.kz/ru/news/policy/item/447067-vybory-2021-trendy-regionalnogo-razvitiya> (Acceded date: 07.03.2022)
5. Novaya grafa v izbiratelnyh byulleteniah stanet ocherednym shagom v rasshirenii izbiratelnyh prav grazhdan [The new column in the ballot papers will be the next step in expanding the voting rights of citizens]. URL:<https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklyuchat-v-byulleteni-na-vyborakh-selskikh-akimov.html> (Acceded date: 16.03.2022)
6. Dejstvuyushhie akimy ne dolzhny uchastvovat` v vborah selskikh akimov, schitayut v NPK [Acting akims should not participate in the elections of rural akims, according to the PPK]. <https://ru.sputnik.kz/society/20210629/17471938/Grafu-protiv-vsekh-vklyuchat-v-byulleteni-na-vyborakh-selskikh-akimov.html> (Acceded date: 15.08.2022)
7. Pervyye vybor` selskikh akimov v Kazakhstane: 61% zhelayushih – samovydvizheny [The first election of rural akims in Kazakhstan: 61% of candidates are self-nominated]. URL:<https://ru.sputnik.kz/regions/20210725/17676143/Pryamyevybory-selskikh-akimov-vpervye-.html> (Acceded date: 10.09.2022)

Мұрат Насимов

*Қызылорда «Болашақ» университетінің профессоры,
«Болашақ» ҒЗИ директоры, саяси ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің
қауымдастырылған профессоры
(Қызылорда, Қазақстан)
e-mail: nasimov_m@mail.ru*

ЖАҒЫМПАЗДЫҚТЫҢ САЯСИ СИПАТТАМАЛАРЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қоғамда жағымпаздық пен мадақтау саясаттағы негізгі құралдар деген пікір қалыптасқан. Жағымпаздықтың синонимдес ұғымдарының көптігіне байланысты оны зерттеу де күрделі. Мәселен, ағылшын тіліндегі «adulation», «bootlicking», «flattery», «grovelling», «sycophancy», «toadying», «truckling» түсініктерін синонимдер ретінде пайдаланып жатады. Берілген мақалада жағымпаздықтың саяси сипаттамаларын айқындау үшін «flattery» синонимін пайдаландық. Зерттеу жұмысының мақсатына жағымпаздық белгілері бар әрекеттердің саяси сипаттамаларын ұсыну жатады. Бұл мақсат саясаттағы жағымпаздықтың құрылымдық ерекшеліктерін айқындау қажеттілігінен туындады. Мақсатқа жету үшін «Скопус» базасында әлеуметтік ғылымдар саласы бойынша осы уақытқа дейін индекстелген мақалалар қаралып, табылған 166 мақала сарапталды. Нәтижесінде саяси ғылымдарға қатысы бар деп тапқан 24 әдебиетке ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: жарамсақтық, мадақтау, билік, жағымпаздық әдістері, жағымпаздық белгілері.

Мурат Насимов

АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОДХАЛИМСТВА

Аннотация. В обществе сложилось мнение, что подхалимство и лесть являются основными инструментами в политике. Из-за большого количества синонимичных понятий подхалимства, его изучение также является сложным. К примеру, английские понятия такие как «adulation», «bootlicking», «flattery», «grovelling», «sycophancy», «toadying», «truckling» используются как синонимы. В данной статье мы использовали синоним «flattery» для определения политических характеристик подхалимства. Целью исследовательской работы является представление политических характеристик действий с признаками подхалимства. Эта цель была продиктована необходимостью выявить

структурные особенности подхалимства в политике. Для достижения цели на базе «Скопус» были рассмотрены индексированные до настоящего времени статьи в области социальных наук и проанализировано 166 найденных статей. В результате особое внимание было уделено 24 литературам, которые имеют отношение к политическим наукам.

Ключевые слова: *угодничество, восхваление, власть, методы подхалимства, знаки подхалимства.*

Murat Nassimov

ANALYSIS OF THE POLITICAL CHARACTERISTICS OF FLATTERY

Abstract. There is an opinion in society that flattery and sycophancy are the main tools in politics. Due to the large number of synonymous concepts of flattery, its study is also difficult. For example, English terms such as “adulation”, “bootlicking”, “flattery”, “grovelling”, “sycophancy”, “toadying”, “truckling” are used interchangeably. In this article, we have used the synonym “flattery” to define the political characteristics of flattery. The purpose of the research work is to present the political characteristics of actions with signs of flattery. This purpose was dictated by the need to identify the structural features of flattery in politics. To achieve the purpose, reviewed indexed Scopus articles in the social science to date and analyzed found 166 articles. As a result, special attention was paid to 24 literatures that are related to the political sciences.

Keywords: *subservience, glorification, authority, methods of flattery, signs of flattery.*

Kіpіcne

Қоғамдағы жағымпаздық пен мадақтауға байланысты теріс қалыптасқан көзқарастарға сәйкес зерттеліп отырған мәселенің маңыздылығы мен өзектілігі жоғары деп ойлаймыз. Бүгінде көпшілік арасында жағымпаздықты саясатта қолдануға болатын негізгі құралдардың бірі деген ойдың барын баршамыз білеміз. Жағымпаздыққа бұрыннан қоғам мүшелері негативті қарағанмен, оның белгілерін күнделікті кездестіріп жүргеніміз анық.

Америкалық ғалым W.G. Regierдің 2007 жылы жарық көрген «In praise of flattery» атты еңбегінің жағымпаздықты зерттеудегі рөлі зор. Бұл еңбегінде ғалым жағымпаздыққа қатысты көзқарастарды жиынтықтап, жүйелейді [1]: «Гоббс мұны құрметті міндет деп санады, ал Мередит (викториандық дәуірдің ағылшын жазушысы) оны «өнердің ең жақсысы» деп атады. Ескендір Зұлқарнайын империялық саясат ретінде қолданды; Цезарь мен Клеопатра жағымпаздыққа шебер болды; Наполеон оны «кәмпит» сияқты жұтып қойды. Бірақ, жағымпаздықтың ықпалды жаулары да бар. Цицерон жағымпаздықты «көргенсіздіктің қызметшісі» деп атаса, Тацит оны умен салыстырды. Уиллис Гот Режье (кітап авторы) жағымпаздықты оттегі сияқты жанғыш элемент ретінде қарастырады. Режье саясат, романтика және дін саласындағы ең жоғары

элеуметтік топтардың, Византия мен Қытай сарайларынан Парижге, Римге және Вашингтонға дейін жағымпаздыққа қатысты жиналған жүздеген тарихи мысалдарын таныстырады. Жағымпаздық ұнамды болуы үшін ойнақылық пен креативтілік қажет, сондықтан осы қажеттілікті Режье өз кітабында барынша тиімді пайдаланады. Өршіл жағымпаздар тіпті Құдайға жағымпаздануға тырысады, Режье бұған үреймен қарайды. «Уа, маған жағымпаздан, өйткені махаббат мақтауды жақсы көреді» – Шекспир. «Бүкіл әлем мен ондағы істерді жағымпаздық пен парадокс билейді; бірі жалған құдайларды жасайды, ал екіншісі оларды қолдайды» – Сэр Роджер Л’Эстрейндж (ағылшын памфлетисті). «Әділ мадақ – бұл жай ғана міндет, ал жағымпаздық – сыйлық» – Сэмюэл Джонсон (ағылшын әдебиет сыншысы). «Осы ұйымдаспаған қоғамда жалғыз нақты күш халықтың құмарлығына тиесілі, билікті жағымпаздана білетін партия иеленеді» – Ипполит Тэн (француз философы)».

Француз философы М. Фуко риторика мен жағымпаздықты салыстыру арқылы риторикалық паррезияда жарамсақтық белгілерінің жоқтығын айтады [2]. Паррезия немесе ашық сөйлеу әдетте афиналық демократиямен тығыз байланысты тәжірибе ретінде түсініледі. Бірақ демократиялық емес режимдерде паррезияны қолдануға болады. Паррезия демократиялық елдерде де, автократияларда да пайдалы болуы мүмкін, бұл жағымпаздық риторикасына қарсылықтың ықтимал әрекеті ретінде қызмет етеді [3]. Кез келген әдеби шығармадағы (мысалы, ода) немесе сөйлеудегі мадақтау болып табылатын «Панегирик» (латынша *panegyrikus* – жалпыхалықтық салтанатты жиындағы мақтау сөздер, мадақтау) Антика заманында тренд болды десек, XIX ғасырдан бастап негізсіз мақтау ретінде бағаланады. Плинийдің «Панегирик» еңбегіндегі сөйлеу стратегиялары императорларға жағымпаздандудың үлгісін көрсеткен [4]. Ежелгі Грецияның ақыны Пиндар сицилиялық тирандарға мадақтау одаларын көп жазғандардың бірі. Көне деректерде ақын клиенттерінің тапсырысы мен ақшалай төлемдері бойынша міндетін орындаған, шын мәнінде бұл іскерлік қарым-қатынас болғандығы жазылады [5]. Әл-Ғазали жағымпаздықты бостандыққа төнетін ерекше қауіп ретінде анықтап, оның үстемдігіне қарсы ойларын өз доктриналарында жазған [6]. Автор бұл ойын Әл-Ғазалидің үстемдікке қарсы мұсылмандық қауымның есеп берушілік құбылысы ретінде түсіндірген. Демек, жағымпаздық кез келген адамның бостандығына кедергілер келтіреді.

Жалпы жағымпаздықта әдепсіздік пен ізетсіздіктің белгілері бар және оның түпкілікті негізгі екі мақсатына жатады: өзін-өзі кемсіту және өзгені мадақтау [7]. Жағымпаздық барысында кейде адам өзін кемсітіп жатқанын түсіне бермейді. Өзін кемсітушілік оның іс-әрекеттеріне дұрыс баға берілмеуінен орын алуы мүмкін. Жағымпаздық әрекеттерге өз дағдылары мен қабілетін бағалай алмаған адамдар барады деп ойлаймыз. Бұл ақырында өзіне деген сенімсіздікті ұдайы жадысында сақтап отыратын, өзін-өзі төмен бағалайтын, басқалардың жеке басынан артықшылығын танытатын өзін кем сезінуге әкеледі.

Саяси коммуникациялар саласында саяси оппоненттерге сөзбен шабуыл жасаудың салдары бұрыннан зерттеліп келеді. Алайда, мұндай қарсыластарға жағымпаздықтың әсері аз түсіндіріледі. Саяси оппонентті мадақтау аудиторияда жағымды эмоциялар тудыратынын, бұл өз кезегінде кандидатқа сенімділікке оң әсер ететінін және оған дауыс беру ықтималдығы артатындығы экспериментпен дәлелденген. Керісінше, қарсыласқа жасалған шабуылдар жиіркенушілік тудырған және бұл оның сенімділік деңгейіне теріс әсер етіп, дауыс беру ықтималдығын төмендеткен [8].

Отандық ғылымда, әсіресе саяси ғылымдарда жағымпаздықты кешенді зерттеген еңбектер жоқ деп айтуымызға болады. Жағымпаздық туралы пікірлерді тек отандық бұқаралық ақпарат құралдарынан көруге (*Қараңыз*: «Отвратительное подхалимство». Карьерный рост после хвалебных од [Электронды ресурс] // URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IVvRligG1q0/> (қаралған күні: 05.09.2021); Помогает ли подхалимство казахстанским чиновникам? Электронды ресурс] // URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VaoA2sPUFPs> (қаралған күні: 01.02.2022)) және оқуға (*Қараңыз*: Тусупбекова Л. В обществе воцарились произвол и подхалимство – сенатор [Электронды ресурс] // URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/v-obshchestve-votsarilis-proizvol-i-podhalimstvo--senator> (қаралған күні: 01.02.2022); Подхалимы не мы [Электронды ресурс] // URL: <https://zonakz.net/2004/06/01/подхалимы-не-мы/> (қаралған күні: 05.09.2021)) болады. Елімізде жағымпаздық пен жарамсақтықты билік атрибуттарының бірі ретінде санайтындар кездеседі. Әркім өзінің басшысына деген шексіз құрметін терең және өте әсерлі түрде білдіруді өзінің міндеті деп санайды (*Қараңыз*: Байжунусов Э. Подхалимство и лесть – один из атрибутов власти, мы это видим ежечасно [Электронды ресурс] // URL: <https://tengrinews.kz/opinion/podhalimstvo-lest-odin-atributov-vlasti-eto-vidim-ejchasno-930/> (қаралған күні: 29.11.2021)). Расында да басшыға құрмет қызмет бабына сай «мәжбүрлі» түрде болмауы керек. Қызметкерлер құрметін әрбір басшы өз тәжірибесі мен идеялары арқылы иеленгенін дұрыс көреміз.

Халық арасында жағымпаздыққа қатысты теріс көзқарастардың қалыптасуы және бұқаралық ақпарат құралдарында, оның ішінде әлеуметтік желілердегі жарияланымдардың көптігі мәселенің өзекті екенін байқатып отыр. Жағымпаздық түсінігінің қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі синонимдес ұғымдарының көптігі зерттеу жұмыстарын жүргізуге күрделілік туындатып отыр. Сондықтан жағымпаздықтың саяси сипаттамаларын анықтау мақсатында «flattery» ұғымын пайдалануды басты мақсат ретінде қойып отырмыз. Ұғымды пайдалану барысында ең алдымен саяси өмірдегі жағымпаздықтың құрылымдық ерекшеліктерін айқындау міндетін шештік. «Flattery» ұғымы арқылы жағымпаздықтың табиғатын айқындауға ұмтылған, «Скопус» базасында индекстелген зерттеулер жағымпаздықтың саяси сипаттамаларын айқындау міндетін жүзеге асыра алды.

Зерттеу әдістері

Бұл мақаланың мақсатына жағымпаздық түсінігінің ғылыми зерттеулердегі саяси сипаттамаларын талдау арқылы нәтижелерін жүйелеу жатады. Шолу үшін «Flattery» кілт сөзін таңдау арқылы ғылыми жарияланымдарға сараптама жүргізілді. Басты әдіс ретінде ғылыми әдебиеттерді шолу негізіндегі жүйелік талдау қолданылды. Мәліметтерді өңдеу «Скопус» базасында жүргізілді. Нәтижесінде 24 әдебиетке ерекше назар аударылды. Мәселені зерттеу барысында салыстырмалы, тарихи, құрылымдық-функционалды және институционалдық тәсілдердің әдістері маңызды орын алады.

Зерттеу нәтижелері

Классикалық риторика жағымпаздыққа кеңес береді; қазіргі кеңесшілердің бұл пікірге сенімдері аз. С. De Haan, B. Andeweg, W. Blokzijl [9] «SEFI 2005 Annual Conference: Engineering Education at the Cross-Roads of Civilizations» ғылыми конференциясындағы баяндамасында «Қазіргі заманда сөйлеу барысында жағымпаздық әдістерін қолдану тиімді ме, әлде кері әсер ете ме?» деген сауалға жауап іздейді. Эксперименттік зерттеулер көрсеткендей, сөйлеушінің өз аудиториясын тілектес ету үшін қолданылған жағымпаздану әрекеті сәтті болмады. Жағымпаздық этикасы жағымды жаққа ауыспайды және ұсынылған материалды бағалау оң бағытта өзгермейді. Сөйлеушінің шынайылығы жағымды болып көрінгенімен, мадақтау мен жағымпаздықты шамадан тыс пайдалану тыңдаушыларды алаңдатқан. Сондықтан жағымпаздық әдістерін қолдануда абай болу керек секілді.

Жағымпаздық классикалық Афинадан бастап XVIII ғасырдағы Америка ойшылдарын қызықтырғанымен, жиі назардан тыс қалып отырған саяси құбылыс. Үгіт-насихаттық және стратегиялық жағымпаздық ажыратылған «Flattery and the history of political thought: That glib and oily art» [10] атты еңбекте саяси ойлар тарихындағы бірқатар мәтіндердің жаңа түсіндірмелері ұсынылады. Цицерон, Плиний, Кастильоне, Макиавелли, Гоббс, Мандевиль, Смит және федералистік/антифедералистік пікірталастар талқыланған еңбекте риторика, республикашылдық және демократиялық теория туралы қазіргі заманғы саяси ойларын байытуға септігін тигізеді. Сондықтан жағымпаздық пен саяси ойдың тарихы сарапталған жұмыста жағымпаздықтың саяси теорияға тарихи маңыздылығын және өзектілігін көрсетеді.

Паррезия туралы жоғарыда атап өткеніміздей, Аристофанның «Рыцарлары» еңбегінде паррезияны ашу түрінде пайдаланудың қауіптілігін Клеонның (өз заманының радикалды демократияның жетекшісі) орынбасары болған Педрагонның қарт кісі Демостың Афинадағы шаруашылығын қиратудан көруге болады. Осы ахуалда Педрагонның паррезиясы мен еркін бостандыққа шақыруы қоғамда хаос тудырып, ойларының өміршеңдігіне қауіп төндіретін жағымпаздықтың деструктивті түріне айналады. E. Markovits [11] өз зерттеуінде демократиялық Афинадағы паррезия мәселесі мен Клеонның бұл мәселелерді қалай сипаттайтынын талқылайды. Аристофанның «Рыцарларын» қарастыру барысында ол драматургтің зерттеулері мен реакциясын дәйектейді.

Аристофан қарт Демостын бейнесін қаланың құлдырауының метафорасы ретінде пайдаланады, бұл оның демосты сынауға да, қолдауға да мүмкіндік береді. Бұл тұста Аристофан кәрілікке де өзінің алаңдаушылығын білдіретін секілді. Оның демофилияның «жеңгетайлыққа» апаратын бұзық логикасы, оның қоғамға деген теріс пиғылын анықтауы қызығушылық тудырады. Бұдан шығатын қорытынды, паррезия ашық сөйлеу үлгісі болса да, тапсырыс арқылы жағымпаздық жасауға болады деуімізге болады.

Мин империясы (1368-1644) кезіндегі барлық таптар өз қалаларындағы бюрократиялық кадрларды таңдауда және мемлекеттік саясатты белгілеуде теориялық тұрғыдан дауыс құқығын иеленбеді. Халық заңды саяси дауысты алуға талаптану жолында «Аспан мандаты» (билеуші династияны легитимдендіру көзі ретінде пайдаланылатын дәстүрлі қытай саяси мәдениетінің негізгі тұжырымдамаларының бірі) ортодоксалды идеологиясының динамикалық шиеленістерін пайдаланған. Мысал ретінде S. Schneewind [12] қызметі өсіп, басқа лауазымдарға ауысқан үздік магистраттар мен префекттерге алғыс білдіру үшін салынған ғибадатханалар кейін қажетті қызметі үшін шенеуніктерге жасалған жағымпаздық деп күдіктенгенін айтады. Осындай жемқор дворяндық тармақты айыптауды алдын алу үшін ғибадатханаларға арналған стелаларда жергілікті қарапайым халықтың дауыстары бірікті деген тұжырым қалыптасқан. Бұл автократия мен таптық езгіде өмір сүріп жатқан қарапайым халықтың саясат пен саяси қызметкерлерге ықпалын стелаларды орнату арқылы империялық басқарудың үстемдігін көрсетеді. Осы кезеңде жағымпаздықты жоққа шығару үшін ғибадатханалардағы жазбаларды пайдалану негізінде халықтың саяси қатысуын заңдастыра алды деуімізге болады.

A. Llosasanzтің [13] зерттеу жұмысында танымал люциандық мысал мен Мигель де Сервантестің (1547-1616) «Эль-Колокио-де-лос-Перрос» шығармасындағы өсекші ит тақырыбы арасындағы байланыс айқындалады. Мысалда сатира мен келемеждің құдайы Момус иттерге адалдық пен жадыны, ал жыланға жағымпаздық пен қулықты бергендігі баяндалады. Автор Момус мысалында Сервантес шығармасындағы иттердің әр адамның жүрегіндегі шынайы және жасырын ниеттерді аша алатындығын дәйектейді. Сервантес өсекпен айналысатын Берганца (иттің аты) мысалында өтірік пен алдауды әшкерелейді. Бұл шығарма адамның алдамшы саяси табиғатын көрсете алды деп ойлаймыз.

D.J. Kapust [14] өз мақаласында Т. Гоббстың (1588-1679) монархияны қорғауын жағымпаздық мәселесі тұрғысынан қарастырады. Бұл ретте ол Гоббс зерттеулеріндегі республикашылдыққа қатынасы мен оның риторикаға қатынасы екі негізгі мәселесін қозғайды. Монархтың жағымпаздыққа бейімділігіне негізделген монархияның сынына тап болған тұста Гоббс монархияны оның унитарлық табиғатының артықшылықтарына назар аудара отырып, қорғайды. Гоббстың айтуынша, монархтардың ізгілігіне жағымпаздыққа қарсы тірек ретінде қараудың орнына, монархтың өзгешелігі кеңістік пен жағымпаздық мүмкіндіктерін азайтады.

Испандық алтын ғасырдың ақыны әрі прозашысы Франсиско Гомес де Кеведоның (1580-1645) саяси алаңдаушылығы абсолютизм дәуіріндегі патша сарайларындағы әлеуметтік-мәдени құбылысқа айналған фаворитизммен байланысты болды. Алғашқы шығармасы болып табылатын «Discurso de las privanzas» еңбегінде ол министрдің өзін ұстаудың моделін ұсынады. Ал «Cómo ha de ser el privado» пьесасында корольдік фаворитизмге ерекше мән берген. S. Fernández Mosquera-ның [15] пікіріне сәйкес, бірінші еңбек теориялық трактат болса, пьесада жағымпаздықтың белгілері бар. Пьеса өзінің екі ұштылығына байланысты қоғамдағы қажетті нәтижесіне жете алмаған және көпшілік фаворитизм мадақталған деп айып тақты. Демек, қоғам мүшелері кез келген әдеби шығармадан жағымпаздық үлгілерін табуы мүмкін деуімізге негіз бар. Расында Кеведо патша мен оның министрлеріне фаворитизмнің бұрыстығын түсіндіру арқылы қоғамдық өмірге ықпал етуге қатысқысы келген секілді.

Француз жазушысы Мадлен де Скюдеридің (1607-1701) «Conversations» (Әңгімелесулер) (1680–1692) шығармалар жинағындағы тұжырымдар бір қарағанда корольді жақтаушыларға жағымпазданатын секілді. Дегенмен, мүқият зерделеу барысында халықтың «үміт көкжиегі» оқырманды жанама түрде мәдени кеңістіктің жаңа түріне енгуге дайындайды. Негізі шығармалар жинағының мақсаты екі жақты: патшаның жанындағылардың өзін-өзі жаңартуға деген ұмтылысына сендіру және осы өзін-өзі жаңарту жалғыз даму кеңістігі екендігін түсіндіру [16]. Бұл тағы да шығармашылық жұмыстар арқылы жағымпаздықты дамытуға немесе тоқтатуға ықпал жасауға болатындығын көрсетеді.

Испан ақыны және жазушысы Энрике Лопес Аларкон (1881?-1963) өткен ғасырдың 40-жылдары саяси ұстанымдарына байланысты Доминикан Республикасында қысқа қуғында болады. Осы қуғындағы жылдары ол бірнеше өлеңдерін жазып, Испанияда республикалық саясатты ұстанғандығына қарамастан, генерал Рафаэль Л. Трухильоның (Доминикандық мемлекет және саясат қайраткері, 1930 жылдан 1961 жылға дейінгі елдің іс жүзіндегі билеушісі) қайраткерлігіне құрмет көрсетіп, сол арқылы жаңа тұрғылықты жеріндегі режимнің қолдауына қол жеткізді. Бұл мадақтау өлеңдерінің табиғаты бізге диктатордың Доминикан азаматтарына ғана емес, Еуропадағы соғыстардан құтылу үшін Кариб теңізі жағалауына келген шетелдіктерге қатысты жүргізген бақылау саясатын түсінуге көмектеседі. Бұл антифашистік босқындардың Франсиско Франко, Адольф Гитлер немесе Бенито Муссолини секілді тирандық басқарудағы елде болуы оларға экономикалық және моральдық көмек алуға мүмкіндік беретін мақтау сөздерінің арқасында мүмкін болды [17]. Бұл шығармашылық өкілдерінің мемлекет басшыларын өз әдеби еңбектері арқылы манипуляциялай алады деген сөз.

M. Violi [18] Италияны еркін саяси институттардың елі деп бағалағанымен, Сильвио Берлускониді жағымпаз жеңіл мінезді әйелдер елін құрды деп сынайды. Violi классикалық республикалық еркіндік тұжырымдамасына сүйене отырып, халық езгіге ұшырамаса да, тәуелді болуы мүмкін екенін

көрсетеді. Бұл тәуелділікке үкімет пен бұқаралық ақпарат құралдарын толық бақылау негізінде өз еркінше жүргізген билік пен үлкен байлық апарарды. Билік заңды негізде жұмыс жасап, адамның негізгі құқықтарын сақтаса да, халықты тәуелді ретінде ұстау туралы ойлар пікірталас туындатуы мүмкін. Бірақ қоғам мүшелері саяси элита жетегінде заңға бағыну мен азаматтық міндеттерін орындаудан бас тартуы ықтималдығын ұмытпаған жөн. Virolidің италяндық қоғамда қалыптасқан (1) жарамсақтық; (2) ықпалды адамдарға соқыр адалдық; (3) өтірік айтуға бейімділік; (4) бет-әлпетке бар ынтасын салу; (5) имитация (имитацияны ең шынайы жағымпаздықтан да әлдеқайда жаманырақ деген пікірдегі (қараңыз: Snodgrass J.G. Imitation is far more than the sincerest of flattery: The mimetic power of spirit possession in Rajasthan, India // Cultural Anthropology, 2002. - №17(1). - P. 32-64. doi: 10.1525/can.2002.17.1.32) және имитацияны жағымпаздықтың ең жақсы түрі деп атаған еңбектер де бар (қараңыз: Winn N. In search of Europe's internal and external borders: Politics, security, identity and the European Union // Perspectives on European Politics and Society, 2000. - №1(1). - P. 19-48. doi: 10.1080/1570585008458742); (6) сайқымазақтық; (7) көнгіштік және (8) бағыныштылық жағымпаздыққа тән белгілер деп ойлаймыз. Бұл ерекшеліктер саясаткерлердің ғана емес, қарапайым басшы азаматтардың арасында да байқалатын менмендікпен қатар жүреді.

J. Yangтың [19] пайымдауынша, субъектінің қалыптасуындағы және Қытайдың саяси экономикасындағы өзгерістер жұмыс орнындағы жағымпаздық тәжірибесін талдауға итермелеген. Жағымпаздық бағынушының ризашылық, қорғауға немесе басқа да артықшылықтарға ие болу үшін басшыларына бағытталатын, олардың ойы бойынша кез келген игі іс-әрекетті білдіретін қимыл. Жарамсақтық немесе жағынушылықты білдіретін жағымпаздық социалистік жұмыс орнында бос әрекет ретінде бағаланады. Жағымпаздық әрекетке адамдар жан-жақты автократиялық жүйенің шамалас емес күшіне қатысты өз ұстанымының белгісіздігінен, өмір сүріп отырған қоғамда аман қалу үшін барады. Неолибералдық экономикалық қайта құрылымдау нәтижесінде пайда болған социалистік жұмыс бірліктері жүйесінің біртіндеп ыдырауы жағымпаздық тәжірибесін төмендететін сияқты. Демек, жағымпаздық неолибералдық экономика ұстанымдарына қарсы. Мадақтаудың стратегиялық түрі ретінде жағымпаздық шенділерді дәріптеу арқылы әлеуметтік иерархия мен бюрократиялық билікті күшейтеді; жағымпаздық Қытайдағы «еркіндік» және «өзін-өзі жігерлендіру» секілді неолибералдық тіректердің кейбірімен үндесетін жеке мүдделерді дамытады.

Әлеуметтік капиталды құрудың және қолдаудың негізгі құралы болып табылатын жағымпаздық жарамсақтыққа бейімделген адам капиталы мен әлеуметтік қоғамға зиян келтіретін мінез-құлық тудыруы мүмкін [20]. Жағымпаздық немесе пікірмен талассыз келісу секілді жарамсақтықтың белгілері объектіге жағымды әсер тудыруы мүмкін болса да, объектіге жағымсыз ықпал етуі де болжанады. Яғни, жағымпаздық өз кезегінде тұлғааралық қарым-қатынастарға зиян келтіруі мүмкін. Демек, басшыға

жағымпаздана білген адам оның лауазымын бағалайды және ол қызметтен кетсе жағымпаздық белгілері сақталатындықта кепілдік жоқ.

Жағымпаздық адам санасы мен эмоцияларына әсер етуді басқарудың түрі және тұлғааралық қарым-қатынаста сендіру құралы екенін ескерген N. Savazza және M. Guidetti [21] кездесу кезінде аудиторияны мадақтайтын жалған саяси кандидаттың әсерін эксперимент ретінде зерттеген. Жағымпаздық қатысушылар жататын әлеуметтік категорияға (тікелей жағымпаздық) немесе өзге әлеуметтік категорияға (бақыланатын жағымпаздық) бағытталған. Көпшілік алдында жағымпаздық сипаты бар сөздерге (бақылау жағдайымен салыстырғанда) мақтауға масаттанған аудитория мүшелері, бақылаушылар да оң бағасын берген. Авторлардың пайымдауынша, жағымпаздықтың әсері сөздердің дәлдігі, сөйлеушінің жасырын істеріне күдікпен қарау және аудиториямен сәйкестендіру деңгейімен сәйкес келмеген. Бұл аудиторияға арналған қошеметке жағымпаздануға көндіккен мүшелер категориясының өзара жауап беруі, ал бақылаушылардың дереккөздер қатынасына рекурсивті түрде жеткізетіндігін білдіреді.

R. Danziger [22] жағымпаздықты тиімді және тиімсіз әлеуметтік мінез-құлық арасында сөйлеу мәнерінің стратегиялық элементін алға шығаратын әлеуметтік құбылыс ретінде баға береді. Маркетинг пен әлеуметтік психологияда жағымпаздық зерттелгенімен, прагматикалық әдебиеттер бұл құбылыстың өзара байланыстар кезіндегі сыпайылық стратегиясын бағалауды түсіндіру процесіне қатысушыларды ақпараттандыра алатын мүмкіндігіне қарамастан мән бермеді. Зерттеулерге қатысқан азаматтар пікірлерінің нәтижелеріне қарағанда, өзара байланыстар шеңберінде жағымпаздықтың 3 негізгі қызметі бар деп болжауға болады және оны вербалды әрекеттер арасынан тануға болады (№1-кесте):

№1-кесте. Өзара байланыстар шеңберіндегі жағымпаздықтың 3 негізгі қызметі.

№	Қызметі	Сипаттамасы	Мысал
1	Транзакциялық	Жағымпаздық мақтаушының қалауын қанағаттандыруға бағытталады. Мұнда жағымпаздық тауарларды сатуға ынталандырған маркетингтік зерттеулерде қолданылады. Қызметтің жағымды әсері адамның бір қимыл жасауына итермелеу немесе өтінішімен келісу үшін қолданылады.	25 жастағы әйел қызмет алу бойынша бірінші кездесуінде нұсқаушы оған құрметпен қарағаннан қосымша он екі кездесу сатып алғанын айтады. Қаржылық операциядан кейін нұсқаушы құрмет көрсетуін қойды және әйел оның манипуляциялағанын кеш түсінді. Бұл сайлау науқаны кезіндегі уәделерге ұқсайтын секілді.
2	Өзін-өзі жарнамалау	Әлеуметтік психология мен ұйымдастырушылық әлеуметтануда жағымпаздықтың негізгі түрткісі ретінде талқыланады және адамның ұнату сезімін тудырудың түпкілікті мақсатын көздеу арқылы имиджді басқарады.	44 жастағы әйелдің айтуынша, баласының балабақшадағы тәрбиешісі ата-анасымен WhatsApp арқылы кез келген қатынасты әрқашан жағымпаздықпен бастап, жақсы әсер қалдыруға тырысады. Әлеуметтік желілердегі әрбір атқарған жұмысын көрсетіп отыратын шенеуніктің өзін-өзі жарнамалауына ұқсайды.

№	Қызметі	Сипаттамасы	Мысал
3	Реляциялық	Жағымпаздық қарым-қатынасты орнату мен жақсарту немесе бұзылған қарым-қатынасты түзету үшін қолданылады. Стратегия ретіндегі реляциялық қызмет ынтымақтастыққа бағытталған.	34 жастағы ер адам өзін «жақсы сезіну үшін» көңілі түскен құрбысын мақтағанын айтады. 21 жастағы әйел құрбысы оның көмегін бағалайтынына көз жеткізгісі келгенде, тексерулер шектен шығып кеткенін айтады.

Бұл қызметтер бір-бірін толықтырып отырады. Мәселен, басшының ықпалына ие болуға бағытталған жағымпаздық, саяси қызметтегі жоғарылау секілді белгілі бір табысқа әкелуі мүмкін деп айтуға болады. Дегенмен, бұл сипаттамаларды жарамсақтықтың негативті жағы ретінде қабылдауымызға болады.

R. Danzigerдің [23] кезекті зерттеулерінде көрсетілгендей, жеке басқа табынушылық саяси легитимдікті сақтаудың стратегиясы болып табылады. Саяси көшбасшыға шамадан тыс жағымпаздану салдарынан легитимдеудің демократиялық әдістері болмаған жағдайда көшбасшының орыны осылайша бекітіледі. Демократиялық көшбасшыларға үйреншікті қоғамдық жағымпаздық ғалымдардың назарын аудармаса да, авторитарлық қоғамдағы белгілері демократиялық процестерге қауіп төндіруі мүмкін. R. Danziger саяси жағымпаздықты тек өзін-өзі жарнамалаудың құралы ғана емес, эпидейктикалық риториканы манипуляциялық және антидемократиялық қолдану ретінде түсіндіреді. Аристотельдың «Риторикасында» кездесетін эпидейктикалық риторика немесе эпидейктикалық шешендік өнер біреуді немесе бір нәрсені мадақтайтын немесе айыптайтын сөз немесе жазба саналады. Сонымен қатар, R. Danziger пікірінше, жағымпаздық шешімдерді кеңесе отырып қабылдау мен есеп беруге міндеттілікке және пікірлер немесе мүдделердегі айырмашылықтарды ұжымдық және бейтарап саяси тәжірибеге біріктіру процесіне кедергі келтіреді. Айналасын жағымпаздармен толтырған көшбасшылар өз пікірлері мен әрекеттерін сол көшбасшыға ұнайтын құбылысқа сәйкестендіреді.

Сыртқы келбетке арналған қошемет жағымпаздықтың белгісі екендігі белгілі. Израильдік және германдық ғалымдар сыртқы келбетті мадақтаудың когнитивті қабілетке ықпалын зерттеді. Мәселен, зерттеуге қатысқан 88 израильдік университет студенттеріне құзыреттіліктеріне емес, сыртқы келбеті үшін қошемет жасалған және мақтау алмаған бақылау тобындағы әйелдерге қарағанда математикалық қабілеттерін нашар көрсеткен. Сыртқы келбетін мадақтау қатысушылардың көңіл-күйінің жақсаруына әкелгенімен, әйелдер мен ерлердің математикалық көрсеткіштерін төмендетті [24]. Бұл қарапайым мысал кез келген жағымпаздықтың құрбаны саяси тұрғыдан манипуляцияланатындығын көрсетеді және ілгері жылжу болмайтындығын дәлелдейді.

Қорытынды

Қоғамымызда жағымпаздықтың болуы ащы шындық. Жоғарыдағы тұжырымдарды қарап отырсақ, жағымпаздыққа байланысты түрлі көзқарастар

қалыптасқан. Тіпті танымал философтар арасында жағымпаздықты қорғағандар бар екендігін байқадық. Сондықтан алдағы уақытта қазақ ойшылдарының пікірлерін де сараптаған жөн деп ойлаймыз.

Әрине, паррезияны ашық сөйлеу, сөйлеудегі турашылдық пен шынайылық деп бағалағанымызбен, мұнда демофилияның белгілері бар. Көптеген батыстық ғылыми еңбектерде демофилияны халыққа деген сүйіспеншілік деп көрсетіледі. Бірақ, осы халыққа деген сүйіспеншілікте демагогтық әрекеттер болуы ықтимал.

Жағымпаздық біреуді (мәселен, басшыны) манипуляциялаудың жолы. Кез келген жарамсақтық пен мадақ білдіру адамның дамуына кедергілер келтіреді. Жалпы осы жағымпаздық саяси мәдениетте көптеген қиындықтар әкеледі. Жағымпаздық кесірінен қоғам мен мемлекеттік саясаттағы психологиялық ахуал нашарлайды, жүйедегі қабілетті және еңбекқор мемлекеттік қызметшілер бағаланбайды, саяси көшбасшылар өзін-өзі сынау қабілетін толығымен жоғалтады.

Имитация, оның ішінде саяси имитация қоғам өмірінің барлық саласын қамтып отырғаны даусыз. Жалпы саяси имитацияны қолдайтындар да, қарсылар да кездесетіндігін байқадық. Дегенмен, көптеген еңбектерде имитацияны жағымпаздықтың ең жоғарғы түрі ретінде бағаланатындығы толғандырып отыр. КСРО құлағаннан кейінгі тәуелсіздік алған елдерде нарықтық реформалар саяси өзгерістерге әкелгенін білеміз және мемлекеттер Батыс құндылықтарына еліктей бастады. Елімізде саяси модернизация процесі жалғасады және бұл Жаңа Қазақстан үшін жаңа саяси реформалар әкелуі тиіс деп ойлаймыз. Бұл тұста осы бағыттағы қимылдар саяси имитацияға айналмаса дейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Regier W.G. (2007). In praise of flattery. - University of Nebraska Press, 2007. – 189 p.
2. Walzer A.E. Parrësia, Foucault, and the Classical Rhetorical Tradition // Rhetoric Society Quarterly, 2013. - №43(1). - P. 1-21. doi: 10.1080/02773945.2012.740130
3. Landauer M. Parrhesia and the demos tyrannos: Frank speech, flattery and accountability in democratic Athens // History of Political Thought, 2012. - №33(2). - P. 185-208.
4. Gibson B. Managing the past: Plinian strategies in the panegyrici latini // Arethusa, 2013. - №46(2). - P. 217-240. doi: 10.1353/are.2013.0011
5. Maehler H. Pindar und die Tyrannen // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 2011. - №51(1). - P. 1-7. doi: 10.1556/aant.51.2011.1.1
6. Decosimo D. An umma of accountability Al-Ghaza "li" against domination // Soundings, 2015. - №98(3). - P. 260-288. doi: 10.5325/soundings.98.3.0260
7. Holgado E.C. Non-verbal expressions as performative statements: Prepositional constructions and emphatic appeals // Circulo de Linguistica Aplicada a la Comunicacion, 2016. - №66. - P. 3-22. doi: 10.5209/CLAC.52767
8. Cavazza N. The tone dilemma: Comparing the effects of flattery and verbal aggression in a political speech // Journal of Language and Social Psychology, 2017. - №36(5). - P. 585-598. doi: 10.1177/0261927X17698186
9. De Haan C., Andeweg B., Blokzijl W. You're the best: Ingratiation techniques in informative presentations // SEFI 2005 Annual Conference: Engineering Education at the Cross-Roads of Civilizations, 2005. Ankara, 7-10 September. – 112883. – P. 207–213.
10. Kapust D.J. (2018). Flattery and the history of political thought: That glib and oily art. - Cambridge University Press, 2018. – 230 p.
11. Markovits E. As if we were codgers: Flattery, parrhêsia and old man demos in Aristophanes' Knights // Polis, 2012. - №29(1). – P. 108–129. doi: 10.1163/20512996-90000198

12. Schneewind S. Beyond flattery: Legitimizing political participation in a Ming living shrine // *Journal of Asian Studies*, 2013. - №72(2). - P. 345-366. doi: 10.1017/S0021911812002203
13. Llosasanz A. About dogs, wolves, snakes and roses: Berganza and the maske of memory of momus // *Anales Cervantinos*, 2012. - №44. - P. 159-172. doi: 10.3989/anacervantinos.2012.008
14. Kapust D.J. The problem of flattery and Hobbes's institutional defense of monarchy // *Journal of Politics*, 2011. - №73(3). - P. 680-691. doi: 10.1017/S0022381611000387
15. Fernández Mosquera S. Quevedo and his contribution: From *Discurso de las privanzas to Como ha de ser el privado* // *Bulletin of Spanish Studies*, 2013. - №90(4-5). - P. 551-576. doi: 10.1080/14753820.2013.802566
16. Burch L. A modest proposal: Reframing the frontispieces of Madeleine de Scudéry's conversations (1680-1692) // *Seventeenth-Century French Studies*, 2012. - №34(1). - P. 52-67. doi: 10.1179/0265106812Z.0000000005
17. Cañete Quesada C. The rhetorics of flattery in the literature of Spanish exiles in the Dominican Republic: The case of Enrique Lopez Alarcon // *Hispanic Review*, 2012. - №80(1). - P. 127-146. doi: 10.1353/hir.2012.0004
18. Viroli M. (2011). *The liberty of servants: Berlusconi's Italy*. - Princeton University Press, 2011. - 178 p.
19. Yang J. The politics of Pai Ma Pi: Flattery as empty signifiers and social control in a Chinese workplace // *Social Semiotics*, 2014. - №24(1). - P. 1-18. doi: 10.1080/10350330.2012.752159
20. Keeves G.D., Westphal J.D., McDonald M.L. Those closest wield the sharpest knife: How ingratiation leads to resentment and social undermining of the CEO // *Administrative Science Quarterly*, 2017. - №62(3). - P. 484-523. doi: 10.1177/0001839216686053
21. Cavazza N., Guidetti M. Captatio Benevolentiae: Potential risks and benefits of flattering the audience in a public political speech // *Journal of Language and Social Psychology*, 2018. - №37(6). - P. 706-720. doi: 10.1177/0261927X18800132
22. Danziger R. The pragmatics of flattery: The strategic use of solidarity-oriented actions // *Journal of Pragmatics*, 2020. - №170. - P. 413-425. doi: 10.1016/j.pragma.2020.09.027
23. Danziger R. The democratic king: The role of ritualized flattery in political discourse // *Discourse and Society*, 2021. - №32(6). - P. 645-665. doi: 10.1177/09579265211023224
24. Kahalon R., Shnabel N., Becker J.C. "Don't bother your pretty little head": Appearance compliments lead to improved mood but impaired cognitive performance // *Psychology of Women Quarterly*, 2018. - №42(2). - P. 136-150. doi: 10.1177/0361684318758596

Майра Дюсембекова¹, Еркебұлан Амантаев², Толобек Абдырахманов³

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің
профессоры, саяси ғылымдарының кандидаты,
e-mail: maira.eni@mail.ru,*

*²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Саясаттану
кафедрасының докторанты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: work1292@mail.ru*

*³Қырғыз Ұлттық Университетінің ректоры,
Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым
академиясының корреспондент-мүшесі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Бішкек, Қырғызстан)
e-mail: uiu212@mail.ru*

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ

Аннотация. Цифрландыру – сандық технологияларды өмірдің әртүрлі салаларына, тікелей білім беру саласына енгізу, цифрландыру цифрлық технологияларды, электронды оқыту жүйелерін пайдалануды, оқу процесін цифрлық форматқа көшіруді көздейді. Қазақстанның білім беру саласын цифрландыру салыстырмалы түрде жақында басталды, бірақ жаһандық пандемия және онымен байланысты қашықтықтан білім беруге шұғыл көшу білім беру жүйесін цифрлық трансформациялау процесін едәуір жеделдетті. Бұл мақала пандемияның Қазақстандағы білім беруді цифрландыру процесіне әсерін зерттеуге арналған, онда онлайн-оқытуға көшу кезінде қазақстандық білім беру тап болған проблемаларға және оларды шешу үшін мемлекет пен бизнес-орта қабылдаған шұғыл шараларға талдау жасалған.

Қазіргі әлемді интернетсіз және сандық құрылғыларсыз елестету мүмкін емес, цифрландыру – өмірдің барлық салаларын қамтитын және жылдан жылға қарқын алып келе жатқан жаһандық тренд. Қазіргі әлемде цифрландыру елдің экономикалық, саяси, әлеуметтік, ғылыми әл-ауқатының негізін құрайды, сондықтан білім беруді цифрландыру әрбір елдің дамуындағы басымдықтардың бірі болып табылады. Қазақстандағы білім беруді цифрлық трансформациялау саясатының проблемасы осы зерттеуде өзекті және зерттеуді қажет ететін ретінде қарастырылады. Бұл мақаланың мақсаты – пандемияның қазақстандық білім беруді цифрлық трансформациялау үдерісіне әсерін зерттеу және жаһандық сын-қатерлер жағдайында Қазақстан Республикасындағы білім беруді цифрландырудың мемлекеттік саясатын талдау.

Бұл мақалада Қазақстандағы білім беруді цифрлық трансформациялау саясаты мәселесі өзекті және зерттеуді қажет етеді. Қазіргі әлемде цифрландыру елдің экономикалық, саяси, әлеуметтік, ғылыми әл-ауқатының негізін құрайды, сондықтан білім беруді цифрландыру әр елдің дамуындағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақстан қазіргі әлемнің субъектісі ретінде қуатты жаһандық ақпараттық ағындар мен дамыған ақпараттық жүйелердің ортасында бола отырып, қоғам өмірінің барлық салаларын, оның ішінде білім беру жүйесін цифрландыру процестерінен тыс қала алмайды, ал білім беруді уақтылы цифрлық трансформациялау – ел экономикасын дамытудың, оның бәсекеге қабілеттілігі мен адами әлеуетін арттырудың алғы шарты. Covid-19-ның таралуы және карантиннің кеңінен енгізілуі, мектептердің жабылуы және қашықтықтан оқытуға көшу білім беруді цифрландыру процесіне әсер етпеуі мүмкін емес еді, сондықтан қазіргі уақытта білім беру секторы алдында тұрған мәселелерді анықтау өте маңызды.

***Түйін сөздер:** Қазақстан, электрондық платформалар, білімді цифрландыру, трансформация, пандемия, қашықтықтан оқыту.*

Майра Дюсембекова, Еркебулан Амантаев, Толобек Абдырахманов ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотация. Цифровизация – это внедрение цифровых технологий в разные сферы жизни, непосредственно в сфере образования цифровизация предполагает использование цифровых технологий, электронные системы обучения, перевод образовательного процесса в цифровой формат.

Цифровизация образовательной сферы Казахстана началась сравнительно недавно, но глобальная пандемия и связанный с ней переход на дистанционное образование значительно ускорили процесс цифровой трансформации системы образования. В статье приведён анализ проблем, с которыми казахстанскому образованию пришлось столкнуться при переходе на онлайн-обучение, и экстренных мер, принятых государством и бизнес-средой для их решения. На основе материалов глубинного интервью с экспертами образовательной сферы был проведён анализ влияния пандемии на процесс цифровой трансформации образовательной сферы и перспектив развития образования в изменившихся условиях, а также определены ключевые направления для дальнейшего улучшения качества цифрового образования. Современный мир невозможно представить без Интернета и цифровых устройств, цифровизация – глобальный тренд, который охватывает все сферы жизни и из года в год набирает обороты.

Процесс цифровизации в образовательной сфере был запущен в стране ещё до начала пандемии, а глобальный кризис, связанный с распространением

Covid-19, значительно ускорил этот процесс ввиду экстренного перехода образования на онлайн формат. Вместе с тем, были выявлены проблемы, с которыми столкнулась казахстанская система образования и которые требовали срочного решения.

Целью данной статьи является изучение влияния пандемии на процесс цифровой трансформации казахстанского образования и анализ государственной политики цифровизации образования РК в контексте глобальных вызовов.

Проблема политики цифровой трансформации образования Казахстана в данной статье рассматривается как актуальная и требующая изучения. В современном мире цифровизация составляет основу экономического, политического, социального, научного благосостояния страны, поэтому цифровизация образования является одним из приоритетов в развитии каждой страны.

***Ключевые слова:** Казахстан, электронные платформы, цифровизация образования, трансформация, пандемия, дистанционное обучение.*

Maira Dyussebekova, Yerkebulan Amantayev, Tolobek Abdyrakhmanov STATE POLICY ON THE DIGITAL TRANSFORMATION OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN A PANDEMIC

Annotation. Digitalization is the introduction of digital technologies in various areas of life, directly in the field of education, digitalization involves the use of digital technologies, electronic learning systems, and the transfer of the educational process to a digital format.

The digitalization of the educational sphere in Kazakhstan began relatively recently, but the global pandemic and the associated transition to distance education have significantly accelerated the process of digital transformation of the education system. The article provides an analysis of the problems that Kazakhstani education had to face in the transition to online learning, and emergency measures taken by the state and the business environment to solve them. Based on the materials of in-depth interviews with experts in the educational field, an analysis was made of the impact of the pandemic on the process of digital transformation of the educational sector and the prospects for the development of education in the changed conditions, and key areas for further improving the quality of digital education were identified. The modern world cannot be imagined without the Internet and digital devices; digitalization is a global trend that covers all areas of life and is gaining momentum from year to year.

The process of digitalization in the educational sphere was launched in the country even before the start of the pandemic, and the global crisis associated with the spread of Covid-19 significantly accelerated this process due to the urgent transition of education to an online format. At the same time, problems were identified that the Kazakh education system faced and that required urgent solutions.

The purpose of this article is to study the impact of the pandemic on the process of digital transformation of Kazakhstani education and to analyze the state policy of digitalization of education in the Republic of Kazakhstan in the context of global challenges.

The problem of the policy of digital transformation of education in Kazakhstan in this article is considered as relevant and requiring study. In the modern world, digitalization forms the basis of the economic, political, social, scientific well-being of the country, therefore, the digitalization of education is one of the priorities in the development of each country.

Keywords: *Kazakhstan, electronic platforms, digitalization of education, transformation, pandemic, distance learning.*

Кіріспе

Білім беруді цифрландыру – экономиканы, әлеуметтік саланы, бизнесті және басқа да салаларды түбегейлі өзгертетін заманауи цифрлық технологияларды пайдалана отырып, білім беру қызметін кешенді түрде қайта қарау [1]. Кейбір зерттеушілер білім беруді цифрландыруды дәстүрлі білім беруден цифрлық оқытуға көшу ретінде қарастыру керек, бұл ретте білім беру процесін ұйымдастыру мен жүзеге асыруға қатысты барлық аспектілерде цифрлық технологияларды кешенді пайдалануға баса назар аудару керек деп санайды [2].

Қазақстанда 2017 жылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды, ол қоғам өмірінің барлық салаларын қамтиды және білім беру сияқты маңызды салаға әсер етеді [3]. Онда адами капиталды дамыту ерекше бағыт ретінде көрсетіліп, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру басты міндеттердің бірі болып табылады. Бағдарламада «білім беруді цифрландыру» терминіне анықтама берілмейді, бірақ ондағы айтылған міндеттер Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасының жобасында өз жалғасын тапты, онда барлық міндеттер нақты көрсетілген. Саланы цифрландыру [4]. Бекітілген «Білімді ұлт» Ұлттық жобасы [5] де негізгі міндеттердің қатарында цифрлық экономика үшін адами капиталды дамыту болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, Статистика комитетінің мәліметтері, білім берудің мемлекеттік бағдарламалары мен тұжырымдамалары талданды.

Талқылау

16 жылдың 2020 наурызында елде коронавирустың таралуына байланысты төтенше жағдай енгізілді. Қазақстанда коронавирустық шектеулер Орталық Азия, ЕАЭО, сондай-ақ Еуропаның кейбір елдеріне қарағанда мектептерге көбірек әсер етті. ҚР-дағы мектептер 11 ай және 3 аптаға жабылды [6].

Кезең-кезеңімен оқушылардың бір бөлігі (бастауыш және бітіру сыныптары) онлайн және аралас оқытуға көшті.

Пандемия бірінші кезекте, әсіресе Қазақстан өңірлерінде мектептерді Интернетке қосу проблемасын анықтады. Бұл мәселені шешу үшін ЮНИСЕФ GIGA жаһандық бастамасын іске асыру туралы шешім қабылдады, оның мақсаты – әлемдегі әрбір мектепті интернетке қосу. Қазақстанның цифрлық даму министрлігі, ЮНИСЕФ және Халықаралық Электр байланысы одағы 2021 жылғы 22 мамырда меморандумға қол қойды [7]. Бірлескен жаһандық бастаманың мақсаты – білім беру саласында қала мен ауыл арасындағы цифрлық алшақтықты қысқарту.

Пандемияға дейін білім беруді ғылыми негізде цифрландырумен небәрі үш ЖОО – Erasmus+ [8] бағдарламасының «жаңа технологияларды қолдана отырып, Орталық Азиядағы жоғары білімді жаңғырту» (HiEdTec) ауқымды Еуразиялық жобасына қатысатын Инновациялық Еуразия университеті, Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Алматы технологиялық университеті айналысқанын атап өткен жөн.

2017 жылдан бастап көптеген қазақстандық мектептер цифрлық білім беру ресурстарына (СБР) қосылды, олардың базасына 40 000 бейне және интерактивті сабақтар кірді. Сол кезде барлық мектептер Интернетке қол жеткізумен қамтамасыз етілмегенін ескере отырып, СДМ мектептердің арнайы серверлерінде орналастырылды [9]. Ең көп қатысқан және қаралған сабақтардың қатарына тілдік және техникалық пәндер кірді. Қашықтан оқыту форматына көшкенге дейін Қазақстанда соның арқасында ауыр рюкзактар мәселесін шешуге болатын электронды оқулықтарға көшу мәселесі белсенді талқыланған еді. Пандемия процесті жеделдетті, Президенттің тапсырмасы бойынша Қазақстанда 12 мыңнан астам бейнесабақтар, 3,8 мыңнан астам оқулықтардан тұратын электрондық каталог құрылды. Цифрланған оқулықтар БҒМ сайтында орналастырылды [10].

Сондай-ақ, Қазақстанда «цифрлық білім беру» жобасы іске қосылды, оның мақсаты ел халқының цифрлық сауаттылығын арттыру болып табылады [12]. Жобаны іске асыру нәтижесінде 2025 жылға қарай халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі кемінде 87%-ды құрауы тиіс. ХДО-ға «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының іс-шаралар кешенін өзектендіру және байланыс операторларымен бірлесіп, отандық МДМ-ға лимитсіз қолжетімділікті қамтамасыз ету тапсырылды.

Мектептерде қашықтықтан білім беруге көшудің басында үйде онлайн-оқытуды жүзеге асыруға арналған жабдықтардың болмауы проблемасы анықталды, кейбір балаларда ноутбуктер, компьютерлер мен планшеттер болмады. Осыған байланысты мемлекеттік мектептер үшін жедел түрде ноутбуктер мен планшеттер сатып ала бастады. Бірақ кейбір аймақтарда оқушылардың ата-аналарының наразылығын тудырған сатып алынған жабдықтың сапасына қатысты мәселе анықталды. Мемлекеттік мекемелер сатып алатын компьютерлерге қойылатын ең төменгі талаптар туралы білім

министрі бұйрық шығарды. Осылайша, Қазақстанда алғаш рет цифрлық оқу жабдығына қойылатын техникалық талаптар нормативтік түрде бекітілді [13].

Білім беру саласындағы өзгерістер және Министрліктің 2020 жылғы қызметінің қорытындылары туралы мәселені қараған ҚР БҒМ кеңейтілген алқасында Министрлік қызметкерлері Қазақстанда Ұлттық бірыңғай тестілеудің электрондық сертификаты және Грант беру туралы электрондық куәлік енгізілгенін мәлімдеді. Жоғары оқу орындарына түсу үшін тестілеу, магистратура және PhD-докторантураға қабылдау да электрондық форматқа көшті [14].

Пандемия кезінде Қазақстанда мектеп оқушыларының 76%-ы және колледждер мен университеттердің 100%-ы үшін қашықтықтан оқыту ұйымдастырылды. Айта кету керек, мектептерде кезекші сыныптар жұмыс істеді, онда ата-аналардың қалауы бойынша балалар офлайн форматта оқыды.

Білім беруді цифрландыру білім беру саласына байланысты ұйымдастырушылық сәттерге айтарлықтай әсер етті – бұл балабақшаларға онлайн кезек, мектептерге, колледждерге және жоғары оқу орындарына қабылдау. Алматы қаласында балабақшаларға электронды кезек *balabaqsha.open-almaty.kz* ол 2018 жылдан бері жұмыс істейді, жүйені басқа аймақтарда пандемия кезінде қолдана бастады. 2020 жылы мектепке дейінгі білім беру саласында мемлекеттік қызмет көрсету ережелері [12] әзірленіп, қабылданды, мектепке дейінгі мекемелерге жолдама беру бойынша қызмет барлық өңірлерде автоматтандырылды, бұл сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмауға мүмкіндік берді.

ҚР БҒМ Ақпараттық-талдау орталығы дайындаған «ҚР Білім беру жүйесінің жай-күйі мен дамуы туралы Ұлттық баяндаманың» [15] мәліметтеріне сәйкес, пандемия кезінде Қашықтықтан оқытудың басты құралы смартфондар болды. Сауалнама нәтижелері бойынша 2019–2020 оқу жылының IV тоқсанында білім алушылардың 92%-ы смартфонды оқыту құралы ретінде пайдаланды. Смартфон арқылы қосылудың ыңғайлылығына қарамастан бұл құрылғы жаттығуда ең тиімді емес екенін атап өткен жөн. Оқу мақсаттары үшін негізінен Zoom қосымшасы арқылы қосылған кезде қиындықтар болған бейнеконференцияға көп трафик жұмсамай қосылуға мүмкіндік беретін WhatsApp мессенджері қолданылды.

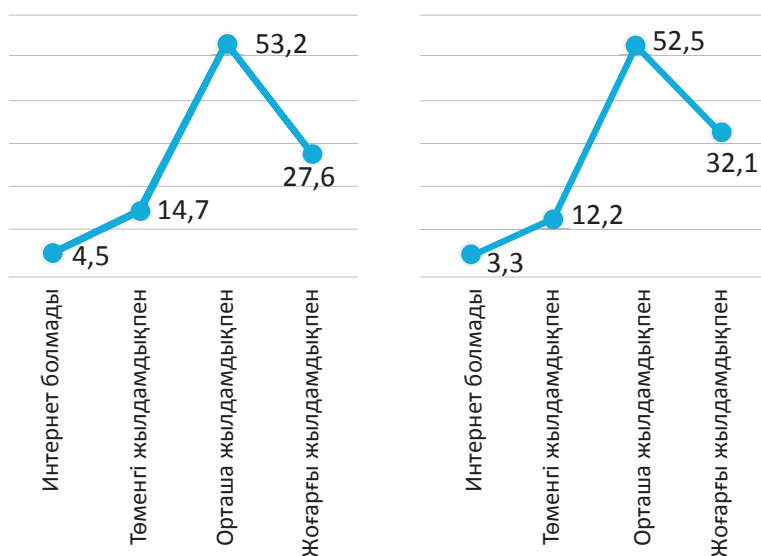
Сондай-ақ, баяндамада сұралғандардың жартысында компьютерлер мен ноутбуктердің болуына қарамастан, цифрлық құрылғыларды барлығы бірдей үздіксіз пайдалана алмайтындығы айтылған. 2019–2020 оқу жылының IV тоқсанында білім алушылардың тек 54,1%-ы үй компьютерінің немесе ноутбуктің болуын атап өтті, 12,5%-ы мектеп планшетімен қамтамасыз етілді. 2020–2021 оқу жылының I тоқсанында мектептен компьютерлер/ноутбуктер мен планшеттер ұсынылғанына қарамастан, осы цифрлық құрылғыларды меңгерген білім алушылардың үлесі тиісінше 1,8%-ға және 1,2%-ға ғана ұлғайды. Компьютері бар адамдардың 57,2%-ы құрылғыны басқа отбасы мүшелерімен, атап айтқанда інілерімен, ата-аналарымен бөліскендерін атап өтті [15].

БҒМ Ақпараттық-талдау орталығы сауалнама жүргізді, онда сұралғандардың көпшілігі интернетке қолжетімділіктің бар екенін атап өтті. Алайда педагогтар мен білім алушылардың Интернеттің төмен жылдамдығы онлайн-сабаққа қосылуға басты кедергі болды. Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, 2019–2020 оқу жылының IV тоқсанында үй интернетіне қосылудың жоғары жылдамдығы сұралғандардың 27,6%-ында байқалды, ал басым бөлігі (53,2%) орташа жылдамдықты, 19,2% интернетке қосылудың төмен жылдамдығын немесе мүлдем жоқтығын атап өтті.

Бірақ келесі жылдың бірінші тоқсанында жағдай өзгерді және интернеттің жылдамдығы жақсарды, оны біз диаграммадан көре аламыз.

1-сурет Білім алушылардың интернетке қолжетімділігі

2019-2020 оқу жылының IV тоқсаны

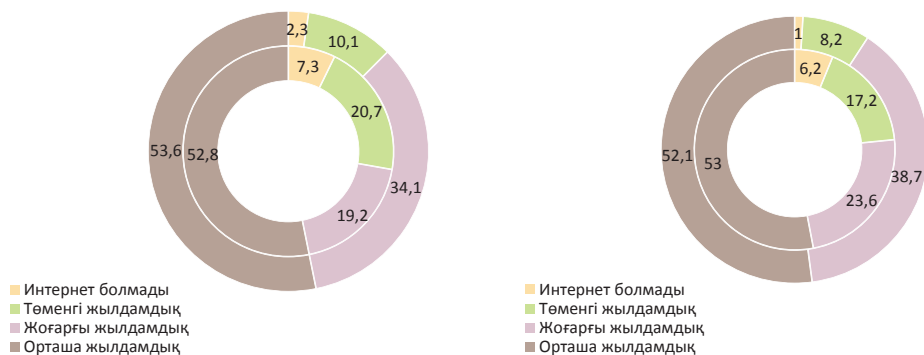

Дереккөз: Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндама (15)

Сондай-ақ баяндамада қала мен ауыл арасында интернетке қолжетімділіктің біркелкі еместігі атап өтілді. Орташа жылдамдықтағы интернетке қосылу қалалық және ауылдық жерлерде бірдей деңгейде, оны жоғары және төмен жылдамдықпен қосылу туралы айту мүмкін емес. 2019-2020 оқу жылының төртінші тоқсанындағы жағдай бойынша қаладағы оқушылардың 34,1 пайызы жоғары жылдамдықпен интернетке қол жеткізген болса, ауылдағы 19,2 пайыз. Төмен жылдамдық қаладағы 10

2 сурет Қазақстан Республикасы Білім алушыларының интернетке қолжетімділігі «Қала/ауыл» контекстінде, %

2019-2020 оқу жылының IV тоқсаны

Дереккөз: Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндама (15)

Есептен көріп отырғанымыздай, цифрлық құрылғылар мен интернетке қолжетімділіктің шектеулілігі ауылдардағы білім беру сапасын айтарлықтай төмендетті. Атап айтқанда, Интернетке, смартфонға немесе WhatsApp қосымшасына қол жеткізе алмаған ауылдық елді мекендердегі білім алушыларға оқыту материалдары мен үй тапсырмалары әдеттегі поштамен жіберілді. Материалдарды үйлерге таратып, содан кейін бір аптадан кейін үй жұмыстарын жинап алатын бір адам немесе мұғалім тағайындалды. Егер қаладағы білім алушылар әртүрлі цифрлық құрылғыларды пайдалана отырып, сондай-ақ әртүрлі бейнероликтерге, білім беру платформаларына және виртуалды сыныптарға қол жеткізе алғанын ескеретін болсақ, ауылдағы оқушылардың қолайсыз жағдайы анық көзге түсті. Онлайн-оқытуға толық көшу қашықтықтан оқытуға дейін ауылдарда білім беру сапасы қалаларға қарағанда біршама төмен болғанын назарға ала отырып, алшақтықты одан әрі ұлғайтқанын атап өткен жөн.

Пандемия кезінде білім алушыларға үздіксіз білім алуға теледидар арқылы сабақтарды көрсету, түсіндіру жақсы көмектесті. Ұзақтығы 7-15 минут созылған 2000-нан астам бейнеролик түсірілді. Сабақтар «Балапан» және «Ел арна» арналарында арнайы кесте бойынша көрсетілді. Сабақтардың трансляциясы білім алушылардың көпшілігінің білім алуға қолжетімділігін қамтамасыз етуге көмектесті.

ҚР БҒМ мәліметтері бойынша, Қазақстанның 71 жоғары оқу орнында пандемияға дейін қашықтықтан білім беру енгізілгендіктен оларда дайындық жақсы болды. Онлайн-оқыту және университеттерде жұмыс істеу үшін Skype, Zoom, Teams, Google Hangouts сияқты әмбебап бағдарламалар, сондай-ақ Platonus, Moodle, Univer институционалдық шешімдері және т.б. пайдаланылды.

Қашықтықтан оқытуда жоғары оқу орындары кестеге, сабақтарға, бағалар мен басқа да материалдарға қолжетімділікті қамтамасыз ететін онлайн-платформаларды пайдаланды. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Moodle платформасымен біріктірілген «Универ 2.0» атты жеке платформасын әзірледі. Платформа курстарды қалыптастыруға, дәрістер өткізуге, студенттерге тапсырмалар тағайындауға және олардың орындалуын бақылауға мүмкіндік берді. Басқа университеттер Platonus жүйесін пайдаланды, бірақ көптеген пайдаланушылар бағдарламаны бір уақытта қолданған кезде жүйенің қайта жүктелуіне байланысты техникалық ақаулар болды.

Көптеген колледждер үздіксіз оқытуды қамтамасыз ету үшін е-колледж, «Platonus», «Сова» сияқты автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді, сондай-ақ Moodle, Google Classroom және т.б. платформаларды пайдаланды. Колледж оқытушыларың практикалық сабақтарды видеоға жазып, Youtube каналына орналастыру басымырақ болды.

Bilim Land ұсынған «Online мектеп» пандемия кезінде ең көп кіретін сайт болды. Аталған жобаны дамытуға Назарбаев Зияткерлік мектептерінің 500 педагогы және «Bilim Land» 400 маманы ықпал етті. Олар барлық пәндер бойынша барлық 11 сынып оқушыларына қазақ және орыс тілдерінде 20 мыңнан астам оқыту сабақтарын және 550 мың интерактивті тапсырмаларды әзірледі. Өзірленген тапсырмаларда барлық қиындық деңгейлері ескеріле отырып, жүйе әрбір білім алушыға бейімделді. Пандемия кезінде сайт қызметтеріне 4000-ға жуық мектеп жазылып, тіркелген болатын. Бастапқыда сайттың іске қосылуымен болған кемшіліктер кері байланыс нәтижесінде барлығы ескеріліп, түзетілді. Педагогтардан тұратын қолдау қызметі жұмыс жасай отырып, қандай да бір тапсырмалар мен материалдар түсініксіз болса соларға көмек көрсетіп отырды.

Қорытынды

Жалпы, бейінді министрліктің есебінің деректерін талдай отырып, біз білім беру жүйесі негізінен қашықтықтан оқыту форматына көшуге дайын болды деген қорытындыға келдік. Пандемия кезінде қазақстандық білім берудің алдында тұрған проблемаларға қарамастан, тұтастай алғанда, білім беру жүйесінде айтарлықтай цифрлық трансформация орын алды, бірінші кезекте, ол қоғам санасында орын алды, ал бұл білім беру процесін одан әрі жетілдіру үшін жақсы негіз береді. Мемлекет қашықтықтан білім беруге мәжбүрлі көшу кезінде қалыптасқан білім беру саласындағы жағдайды жақсартуға тиіс бірқатар қажетті шараларды қабылдады. Білім беру саласын цифрландыру процесін жеделдетуде жеке сектор, білім беру бизнесі мен IT-компаниялардың өкілдері маңызды рөл атқарды. Бүкіл әлемдегі сияқты, елде де мемлекеттік және кәсіпкерлік сектор шоғырланды. Біз Қазақстанда білім беруді цифрландыру процесі пандемияға дейін басталғанын, ал Covid-19 таралуына байланысты жаһандық дағдарыс білім берудің онлайн-форматқа шұғыл көшуіне байланысты оны едәуір жеделдеткенін анықтадық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гладиллина И.П., Ермакова И.Г. Цифровая трансформация образования: зарубежный и отечественный опыт // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-obrazovaniya-zarubezhnyy-i-otechestvennyy-opyt/viewer> (қаралған мерзімі: 05.05.2022).
2. Стариченко Б.Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-obrazovaniya-illyuzii-i-ozhidaniya>
3. Государственная программа «Цифровой Казахстан». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (қаралған мерзімі: 11.05.2022)
4. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2025 года // URL:<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12629438> (қаралған мерзімі: 05.05.2022)
5. Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация». // URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726#z5> (қаралған мерзімі: 22.06.2022)
6. 11 месяцев онлайн-обучения: школьники в Казахстане учились на «удаленке» дольше, чем в Европе и ЕАЭС. // URL:<http://ranking.kz/ru/a/inforovody/11-mesyacev-onlajn-obucheniya-shkolniki-v-kazahstane-uchilis-na-udalenyke-dolshe-chem-v-evrope-i-eaes> (қаралған мерзімі: 17.05.2022)
7. Энтони Лидгейт. Проект GIGA в списке решений, которые спасут человечество // URL:<https://www.unicef.org/kazakhstan/Новостные-заметки/проект-giga-в-списке-решений-которые-спасут-человечество> (қаралған мерзімі: 10.05.2022)
8. Эпидемия форсировала цифровизацию образования // URL:<https://ineu.edu.kz/novosti-i-sobytiya/598-jepidemija-forsirovala-cifrovizaciju-obrazovaniya.html> (қаралған мерзімі: 05.05.2022)
9. Нурғалиева Н.М. Цифровизация в системе школьного образования // URL:<http://www.kisi.kz/index.php/ru/69-stati/nurgalieva-madina-maratovna/152-tsifrovizatsiya-v-kazahstane> (қаралған мерзімі: 25.06.2022)
10. Все учебники переведены в электронный формат в Казахстане // URL:<https://www.egemen.kz/article/274189-vse-uchebniki-perevedeny-v-elektronnyy-format-v-kazahstane> (қаралған мерзімі: 25.06.2022)
11. В Казахстане стартовал глобальный проект «Цифровое образование» // URL:<https://sng.today/astana/13602-v-kazahstane-startoval-globalnyj-proekt-cifrovoe-obrazovanie.html>(қаралған мерзімі: 05.05.2022)
12. Правила оказания государственных услуг в сфере дошкольного образования // URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020883> (қаралған мерзімі: 17.05.2022)
13. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 2 марта 2020 года № 79 Об определении минимальных требований к программно-аппаратному комплексу и прикладному программному обеспечению, используемых в организациях образования // URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33043063 (қаралған мерзімі: 12.06.2022)
14. Расширенная коллегия МОН РК: об изменениях в сфере образования и итогах деятельности министерства // URL:<https://primeminister.kz/ru/news/rasshirennaia-kollegiya-mon-rk-ob-izmeneniyah-v-sfere-obrazovaniya-i-itogah-deyatelnosti-ministerstva-1625649> (қаралған мерзімі: 05.05.2022)
15. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования РК. По итогам 2020 года. С.3.
16. В Казахстане стартовал глобальный проект «Цифровое образование» // URL:<https://sng.today/astana/13602-v-kazahstane-startoval-globalnyj-proekt-cifrovoe-obrazovanie.html> (қаралған мерзімі: 30.05.2022)

REFERENCES:

1. Gladilina I.P., Yermakova I.G. Tsifrovaya transformatsiya obrazovaniya: zarubezhnyy i otechestvennyy opyt. [Digital transformation of education: foreign and domestic experience.]. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-obrazovaniya-zarubezhnyy-i-otechestvennyy-opyt/viewer> (Accessed: 05.05.2022).
2. Starichenko B.Ye. Tsifrovizatsiya obrazovaniya: illyuzii i ozhidaniya. [Digitalization of education: illusions and expectations.]. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-obrazovaniya-illyuzii-i-ozhidaniya> (Accessed: 11.05.2022)
3. Gosudarstvennaya programma «Tsifrovoy Kazakhstan». [State program "Digital Kazakhstan".]. URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (Accessed: 11.05.2022)
4. Kontseptsiya razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan do 2025 goda. [The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan until 2025.]. URL:<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12629438> (Accessed: 05.05.2022)
5. Natsional'nyy proyekt «Kachestvennoye obrazovaniye «Obrazovannaya natsiya». [National project "Quality Education" Educated Nation".] URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/>

P2100000726#z5 (Accessed: 22.06.2022)

6. 11 mesyatshev onlayn-obucheniya: shkol'niki v Kazakhstane uchilis' na «udalenne» dol'she, chem v Yevrope i YEAES. [11 months of online learning: schoolchildren in Kazakhstan studied remotely longer than in Europe and the EAEU.] URL:<http://ranking.kz/ru/a/infopovody/11-mesyacev-onlajn-obucheniya-shkolniki-v-kazakhstane-uchilis-na-udalonye-dolshe-chem-v-evrope-i-eaes> (Accessed: 17.05.2022)
7. Entoni Lidgeyt. Proyekt GIGA v spiske resheniy, kotoryye spasut chelovechestvo. [Anthony Lydgate. The GIGA project is on the list of solutions that will save humanity.] URL:<https://www.unicef.org/kazakhstan/Novostnyye-zametki/proyekt-giga-v-spiske-resheniy-kotoryye-spasut-chelovechestvo> (Accessed: 10.05.2022)
8. Epidemiya forsirovala tsifrovizatsiyu obrazovaniya. [The epidemic has accelerated the digitalization of education.] URL:<https://ineu.edu.kz/novosti-i-sobytiya/598-jepidemija-forirovala-cifrovizaciju-obrazovanija.html> (Accessed: 05.05.2022)
9. Nurgaliyeva N.M. Tsifrovizatsiya v sisteme shkol'nogo obrazovaniya. [Nurgaliyeva N.M. Digitalization in the system of school education.] URL:<http://www.kisi.kz/index.php/ru/69-stati/nurgaliyeva-madina-maratovna/152-tsifrovizatsiya-v-> (Accessed: 05.05.2022)
10. Vse uchebniki perevedeny v elektronnyy format v Kazakhstane. [All textbooks have been translated into electronic format in Kazakhstan] URL:<https://www.egemen.kz/article/274189-vse-uchebniki-perevedeny-v-elektronnyy-format-v-kazakhstane> (Accessed: 25.06.2022)
11. V Kazakhstane startoval global'nyy proyekt «Tsifrovoye obrazovaniye». The global project "Digital Education" has started in Kazakhstan.] URL:<https://sng.today/astana/13602-v-kazakhstane-startoval-globalnyj-proekt-cifrovoe-obrazovanie.html> (Accessed: 05.05.2022)
12. Pravila okazaniya gosudarstvennykh uslug v sfere doshkol'nogo obrazovaniya. [Rules for the provision of public services in the field of preschool education.] URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020883> (қаралған мерзімі: 17.05.2022)
13. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 2 marta 2020 goda № 79 Ob opredelenii minimal'nykh trebovaniy k programmno-apparatnomu kompleksu i prikladnomu programmnomu obespecheniyu, ispol'zuyemykh v organizatsiyakh obrazovaniya. [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated March 2, 2020 No. 79 On determining the minimum requirements for the hardware and software system and application software used in educational organizations.] URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33043063 (Accessed: 12.06.2022)
14. Rasshirennaya kollegiya MON RK: ob izmeneniyakh v sfere obrazovaniya i itogakh deyatelnosti ministerstva. Istochnik: [Expanded Board of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan: on changes in the field of education and the results of the activities of the ministry. Source:] URL:<https://primeminister.kz/ru/news/rasshirennaya-kollegiya-mon-rk-ob-izmeneniyah-v-sfere-obrazovaniya-i-itogah-deyatelnosti-ministerstva-1625649> (Accessed: 05.05.2022)
15. Natsional'nyy doklad o sostoyanii i razvitii sistemy obrazovaniya RK. Po itogam 2020 goda. S.3. [National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan. At the end of 2020. C.3.]
16. V Kazakhstane startoval global'nyy proyekt «Tsifrovoye obrazovaniye». [The global project "Digital Education" has started in Kazakhstan.]

Мейрам Сарыбаев¹, Ермек Чукубаев², Арсен Малтабаров³

*¹Сәтбаев Университеті, Қоғамдық пәндер кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, PhD,
(Алматы қ., Қазақстан)
e-mail: smeiram81@gmail.com,*

*²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ХҚ және
ӘЭ кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
e-mail: Ertek.Chukubayev@kaznu.kz*

*³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
ХҚ және ӘЭ кафедрасының докторанты,
(Алматы қ., Қазақстан)
e-mail: maltabarov.arsen1@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЛОГИСТИКА САЛАСЫН ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты көлік-логистика саласын цифрландыру дәрежесін белгілеу, оның Орталық Азия аймағындағы (ОАА) жай-күйін анықтау болып табылады. Жұмыстың мақсатына сүйене отырып, авторлар көлік логистикасында заманауи технологияларды енгізу және қолдану деңгейіне талдау жасау міндетін қойды. Сонымен қатар, мақалада Қазақстанның және ОАА басқа елдерінің көлік-логистика саласының бәсекеге қабілеттілігі мәселесі қарастырылады. Атап айтқанда, статистикалық деректер мен халықаралық ұйымдардың индекстерін пайдалану арқылы аймақ нарығындағы логистикалық қызметтердің тиімділігі мәселесі қозғалады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы технологиялық дайындықтың, инновацияның дамуы мен логистиканың тиімділігі арасындағы өзара байланысына баға берілді. Авторлар тауарлар қозғалысының және кірістердің өсуіне ықпал ететін негізгі мәселелер мен даму перспективаларын анықтады.

Түйін сөздер: *цифрландыру, индустрия 4.0, цифрлық экономика, цифрлық үкімет, цифрлық трансформация, аймақ, деректер базасы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.*

Мейрам Сарыбаев, Ермек Чукубаев, Арсен Малтабаров
РОЛЬ КАЗАХСТАНА В ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ
ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ
РЕГИОНЕ

Аннотация. Целью данного исследования является установление степени цифровизации транспортно-логистической отрасли, определение ее состояния в регионе ЦА. Исходя из цели работы авторами была поставлена задача провести анализ степени внедрения и использования современных технологий в транспортной логистике. Кроме того, в статье рассматривается проблема конкурентоспособности транспортно-логистической отрасли Казахстана и других стран ЦАР. В частности, с помощью использования статистических данных и индексов международных организаций затрагивается вопрос эффективности логистических услуг на рынке региона. В результате исследования дана оценка взаимосвязи между технологической готовностью, развитием инновации и эффективностью логистики в Казахстане. Авторами выявлены основные проблемы и перспективы развития, которые могут способствовать увеличению объемов движения товаров и росту доходов.

Ключевые слова: *цифровизация, индустрия 4.0, цифровая экономика, цифровое правительство, цифровая трансформация, регион, база данных, информационно-коммуникационные технологии.*

Meiram Sarybayev, Ermek Chukubayev, Arsen Maltabarov
ROLE OF KAZAKHSTAN IN THE DIGITAL TRANSFORMATION OF
THE LOGISTICS INDUSTRY IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Abstract. The purpose of this study is to establish the degree of digitalization of the transport and logistics industry, to determine its state in the Central Asian region. Based on the purpose of the work, the authors set the task to analyze the degree of implementation and use of modern technologies in transport logistics. In addition, the article deals with the problem of competitiveness of the transport and logistics industry of Kazakhstan and other Central Asian countries. In particular, through the use of statistical data and indices of international organizations, the issue of the effectiveness of logistics services in the market of the region is addressed. As a result of the study, the relationship between technological readiness, innovation development and logistics efficiency in Kazakhstan is assessed. The authors have identified the main problems and development prospects that can contribute to an increase in the volume of movement of goods and income growth.

Keywords: *digitalization, industry 4.0, digital economy, digital government, digital transformation, region, database, information and communication technologies.*

Кіріспе

Соңғы онжылдықтардың үрдістері озық көлік-логистикалық компаниялар қызметінің орта мерзімді перспективаға арналған негізгі бағыттарының бірі цифрлық технологияларды енгізу болып табылатынын көрсетіп отыр. Жалпы, бүгінгі таңда экономиканы цифрландыру мен блокчейн-жүйелерді дамыту тақырыбы өте өзекті және үлкен қызығушылық тудыруда. Бұл, ең алдымен, әлемдік нарық тауар қозғалысының көлемін, оның ішінде логистиканы цифрландыру есебінен ұдайы ұлғаюына мүдделі болуымен байланысты.

Жүк тасымалдарын цифрландыру бүкіл әлемдегі салалық БАҚ-тағы ең танымал тақырыптардың біріне айналуда. Осыған орай, дамыған және дамушы елдердің үкіметтері осы нарықтың барлық стейкхолдерлері тарапынан технологияларды дамытуды қолдауға көбірек қызығушылық танытуда. Мұндай қызығушылық саланы цифрландыру барлық қатысушыларға пайда әкелетіндігін түсінуге негізделгендігі анық. Сондықтан, осының салдарынан көптеген елдер логистикалық секторды дамытудың жан-жақты ұлттық стратегияларын әзірлеуге үлкен көңіл бөле бастады.

Сөзсіз, бүгінгі күні логистикалық процестерді цифрландыру Орталық Азия аймақ елдерінде орналасқан компаниялар өмірінің барлық аспектілеріне де әсер етеді. «KAZLOGISTICS» корпоративтік қорының, ЕҚДБ, ЕЭК, Дүниежүзілік Банктің (ДБ) зерттеулері көрсетіп отырғандай, қазіргі уақытта Орталық Азия арқылы өтетін көлік дәліздері шегінде аймақ елдері тасымалдау процесін қамтамасыз етуге ғана мүдделі, дәліздер мен логистикалық көрсетілетін қызметтердің әлеуеті толық пайдаланылмай отыр. Мысалы, логистикалық қызметтерді автоматтандыру деңгейі төмен. Осыған байланысты, өзінің көлік желілерін белсенді дамытушы дамыған елдердегі ұқсас процестермен салыстыруға келмейтін, ОА аймағындағы көлік инфрақұрылымын цифрландырудың ауқымы мен даму қарқынын зерделеу қызықты болар еді.

Сонымен қатар Қазақстанда және жалпы ОА аймағында логистиканың тиімділігіне цифрландырудың әсері туралы білім деңгейі көбірек зерттеуді талап етеді. Мәселен, тасымалдаушылар, жүк жөнелтушілер арасындағы өзара іс-қимыл үшін цифрлық арналардың болуы, жүк тасымалдарына сұранысты болжау мүмкіндігі туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Нақты осы факт біз жүргізген зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Мақала авторлары цифрландыру процесінің 4.0 дәуірінде ОАА елдерінің көлік логистикасына қаншалықты енгенін тексеруге әрекет жасады. Соңында, қазіргі таңда ОА аймағында, атап айтқанда Қазақстанда, «цифрландыруды дамыту перспективалары қандай?» – деген сұраққа жауап беру маңызды.

Зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері

Бұл зерттеуде өзекті трендтер тізбесі дайындалған статистикалық, сондай-ақ, анықтамалық деректер жиынтығы ұсынылған. Зерттеу аясында жүргізілген талдау көлік логистикасы саласын цифрландыру дәрежесін өлшеуді көздегенін атап өткен жөн. Жалпы, қазіргі уақытта көлік қызметтері саласындағы

цифрландыру деңгейін дәл өлшеуге мүмкіндік беретін статистикалық бағалау әдістемесі жоқ екенін атап өту қажет.

Осыған байланысты цифрландырудың логистика саласына әсері мәселесін зерттеу шеңберінде Ұлттық статистикалық деректер мен Дүниежүзілік Банктің (ДБ) индексі талданды. Сонымен, зерттеу барысында біз логистикадағы үрдістерді айқындауға оның тиімділік индексі ең қолайлы екенін анықтадық. Осылайша, авторлар Қазақстанның көлік-логистикалық кешенінің даму ерекшеліктерін айқындауға, ОАА-ның басқа елдеріндегі және Қазақстанның логистикасындағы цифрлық технологиялардың даму перспективалары туралы түсінік беруге мүмкіндік берген SWOT-талдау әдісін де қолданды.

Зерттеу нәтижелері

Бүгінгі таңда әлемдік көшбасшылар логистикалық саланы цифрландыру – бұл компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі мәселесі екенін жиі мәлімдейді. Көптеген ірі логистикалық компаниялар өздерінің АТ жүйелерін құруда; стартаптар логистика саласындағы түбегейлі өзгерістерге байыпты қарайды. Инвесторларға келетін болсақ, олар бұл үрдісті миллиондаған долларлық венчурлық капиталмен қолдайды. Әлемде онлайн-сағып алудың бұрын-соңды болмаған өсуі байқалады, бұл салыстырмалы түрде аз уақыт ішінде бүкіл логистика саласын цифрлық түрлендіруге әкелді. Amazon және Alibaba сияқты электрондық коммерцияның ықпалды көшбасшылардың арқасында әлемдегі жетекші логистикалық компаниялар тезірек, тиімді және жан-жақты болуға мәжбүр болды. Осылайша, Infolio Research деректері бойынша логистикадағы жасанды интеллект нарығы 2023 жылға дейін орта есеппен 43%-ға өсіп, нарықтық құны 6,5 млрд долларға жетеді [1].

Шын мәнінде, әлемде экономика салаларын цифрлық трансформациялаудың жаппай процесі байқалады. Оның ішінде цифрлық технологияларды интеграциялау есебінен логистикалық саланың барлық аспектілерінде цифрлық трансформация жүріп жатыр. Нәтижесінде, логистикалық саладағы шетелдік кәсіпорындардың жұмысы және клиенттерге қызмет көрсету тәсілі түрөзгеруде.

Әлем елдерінің логистика саласын цифрландыру ісінде бүгінде салыстырмалы талдаудың интерактивті құралдары белсенді пайдаланылуда. Олар үкіметтерге проблемаларды, сонымен қатар, сауда логистикасы саласындағы қызметінде кездесетін мүмкіндіктерді анықтауға көмектеседі. Салыстырмалы талдаудың осындай интерактивті құралы LPI болып табылады, ол 160 ел бойынша талдау жүргізуге мүмкіндік береді [2].

2018 жылы осы индексті зерттеу кезеңінде 6000-ға жуық елдік бағалау кам-тылды (Дүниежүзілік банк академиялық және халықаралық ұйымдармен, сондай-ақ жеке компаниялармен және халықаралық логистикамен айналысатын жеке тұлғалармен серіктестікте дайындайды), бұл салыстырмалы талдау үшін ыңғайлы. Бұдан басқа, осы индексті қолданудың оң факторы осы индекстің елдегі алты компоненттің (мысалы, көлік операторлары, кеден брокерлері

жұмыстарының тиімділігі) негізінде елдің осы саласының тиімділігін қабылдауды көрсететіндігі болып табылады.

Сонымен, бұл көрсеткіш елдердің логистика саласында кездесетін мәселелері мен мүмкіндіктерін анықтауға көмектеседі. Осылайша, ОАА-да цифрландыру дәрежесін анықтау үшін біз бірінші кезекте логистика тиімділігінің индексі (LPI) талдадық. Сондай-ақ, бұл индексте ұпайлар 1-ден 5-ке дейін өзгеретінін, жоғары балл енгізудің жоғары дәрежесін білдіретінін атап өту керек.

LPI индексі үлкен сенімге ие. Мысалы, Индонезияда бұл индекс ресми түрде сауда министрлігінің қызметін бағалау үшін қолданылады. Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастық ұйымы (АРЕС) жеткізу тізбегінің байланысын жақсарту бастамасының әсерін өлшеу үшін LPI қолданады. ЕО комиссиясы көлік көрсеткіштерін есептеуде және ЕО кеден қызметтерінің жұмысын бағалауда LPI қолданады. Бүгінгі таңда Дүниежүзілік Банктің агрегирленген LPI ең соңғы төрт LPI басылымын біріктіретіндігін (LPI 2012, 2014, 2016 және 2018 жж.) айта кету керек және төменде 2021 жылдың желтоқсан айында ДБ сайтында бар соңғы бағалар ұсынылған [3].

Төмендегі суретте әлем елдерінің, атап айтқанда, ОАА елдерінің логистикасының тиімділігін көрсетуге мүмкіндік беретін «жалпы көріністі» елестету үшін алты компонент бойынша балдар көрсетілген.

1- кесте. Әлемдік көшбасшылар мен ОАА елдері арасындағы 2007 ж. және 2018 ж. логистика тиімділігінің индексі бойынша саланың даму серпіні.

Елдер	2018 ж. LPI бағасы	2007 ж. LPI бағасы	серпін	2007-2018 жылдардағы агрегирленген көрсеткіш (жиынтық LPI)			
				Кеден	Халық-аралық тасымалдар	Логистикалық құзыреттілік	Қадағалау
LPI индексі бойынша көшбасшы елдер							
Германия	4,20	4,10	2,4	4.09	3.83	4.26	4.22
Нидерланды	4,02	4,18	-3,8	3.97	3.76	4.12	4.08
Швеция	3,90	4,08	-4,4	3.95	3.88	4.04	4.02
Бельгия	4,04	3,89	3,8	3.74	3.97	4.10	4.11
Сингапур	4,00	4,19	-4,5	4.00	3.72	4.08	4.05
Біріккен Корольдік	3,99	3,99	0	3.85	3.69	4.04	4.10
Жапония	4,03	4,02	0,2	3.91	3.61	4.03	4.03
Австрия	4,03	4,06	-0,7	3.71	3.78	4.04	4.13
Гонконг, Қытай	3,92	4,00	-2	3.85	3.85	3.94	3.95
Америка Құрама Штаттары	3,89	3,84	1,3	3.76	3.54	3.93	4.13

Елдер	2018 ж. LPI бағасы	2007 ж. LPI бағасы	серпін	2007-2018 жылдардағы агрегирленген көрсеткіш (жиынтық LPI)			
				Кеден	Халық-аралық тасымалдар	Логистикалық құзыреттілік	Қадағалау
LPI индексі бойынша көшбасшы елдер							
ОАА елдері							
Қазақстан	2,81	2,12	32,5	2.57	2.73	2.60	2.81
Өзбекстан	2,58	2,16	19,4	2.13	2.38	2.49	2.54
Қырғызстан	2,55	2,35	8,5	2.38	2.20	2.21	2.49
Түрікменстан	2,41	2,49 (2010 ж.)	-3,2	2.25	2.36	2.20	2.32
Тәжікстан	2,34	1,93	21,2	2.02	2.32	2.29	2.26

**Ескерту - автормен [4] дереккөз негізінде жасаған*

2018 жылы әлемдегі ең жоғары нәтиже 4,20 баллы бар Германия, ал әлемдегі ең төмен нәтиже 1,6 баллы бар Шығыс Тимор болды. 2007 жылдан бастап 2018 жылға дейінгі кезеңде ДБ деректерін талдау (160 ел бойынша салыстыру) осы көрсеткіш бойынша он көшбасшы елдің арасында олардың алтауы Еуропада орналасқанын көрсетеді. Олардың ішінде Азия елдерінің үшеуі: Жапония, Сингапур, Гонконг, олар дәстүрлі түрде жеткізілім тізбегі саласында басым болған және технологиялық дамыған Америка Құрама Штаттары бар.

Талдау көрсеткендей, дамыған елдердің тауарларды тиімді жылжыту және өндірушілер мен тұтынушыларды халықаралық нарықтармен байланыстыру қабілеті тез жақсаруда. Жалпы, цифрландыру дәрежесі бойынша көшбасшы елдер мен ОА аймағы елдерінің көрсеткіштері арасындағы алшақтық ауқымы қандай екенін анықтау керек деп есептейміз.

ДБ индексінің деректері 2012 жылдан бастап 2018 жылға дейінгі кезеңге дейін Орталық Азияның барлық дерлік елдері сектордың орташа даму деңгейінде болғанын көрсетеді. ДБ деректерін талдау барысында негізгі экономикалық көрсеткіштер мен саланың даму қарқыны бойынша басқаларына қатысты аймақтағы жетекші елдер Өзбекстан мен Қазақстан болып табылатыны анықталды. «Логистика тиімділігі: логистикалық қызметтердің біліктілігі мен сапасы» индексі Қазақстанда 2018 жылы 2,81, Өзбекстанда 2,58 құрады.

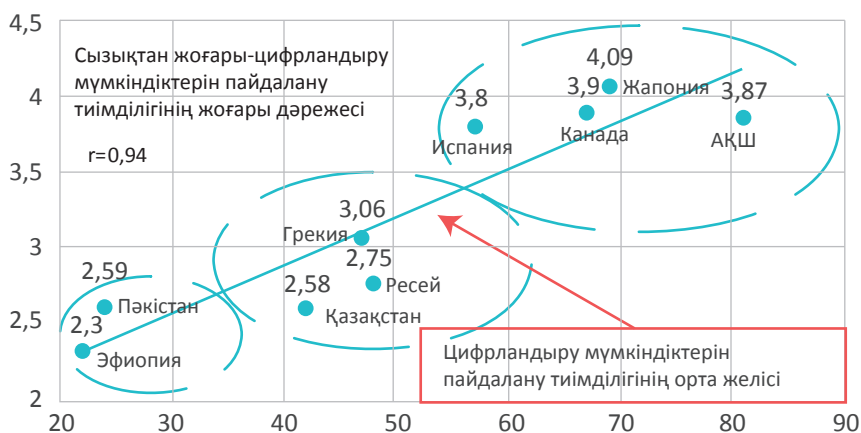
Бұл ретте осы көрсеткіш бойынша ДБ бірінші есебі жарияланған сәтте Қазақстан сенімді бірінші орынға ие болғаны ескерілетін жайт. Бұл, ең алдымен, кедендік бақылауды қоса алғанда, шекаралық бақылау органдарының ресімдеу процесі тиімділігінің көрсеткішіне (яғни жылдамдық, қарапайымдылық және болжамдылық) қатысты. Осы көрсеткіш бойынша Қазақстан аймақта ең жоғары көрсеткішке ие (2,57). Ұқсас үрдіс келесі көрсеткіштер бойынша байқалады: жеткізуді ұйымдастырудың қарапайымдылығы (2,73),

логистикалық қызметтердің құзыреттілігі мен сапасы (2,60), жөнелтімдерді бақылау және бақылау мүмкіндігі (2,81).

Сондай-ақ, Қырғызстан ОА аймағындағы барлық елдер арасында жаһандық инновациялық индекс рейтингісінде 117-ден (2013 ж.) 2021 жылы 94-ке дейін көтеріліп, 129 елдің ішінде Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстанды басып озғанына назар аударуға болады [5].

Алайда, ДБ логистикасының тиімділік индексінің көрсеткіші логистикалық саланың даму дәрежесін ғана көрсететіндіктен, цифрландыру деңгейі мен логистикалық процестердің дамуы арасында байланыс бар-жоғын түсіну маңызды екенін атап өткен жөн. Экономиканы цифрландырудың салаға жанама әсерін болдырмау үшін біз цифрландыру деңгейі мен логистикалық процестерді дамыту арасындағы корреляция дәрежесін анықтадық. Яғни, цифрлық экономика мен халықаралық логистиканың дамуы арасындағы өзара тәуелділікті анықтауға әрекет жасалды.

Осы зерттеуде қолданылатын екінші көрсеткіш «цифрлық экономикаға трансформация – GCI» (қытайлық Huawei компаниясына тиесілі) АКТ-ға инвестициялар, АКТ жетілуі, экономиканы цифрландыру, кең жолақты интернетке қолжетімділік, бұлтты технологиялардың, заттар интернетінің, жасанды интеллекттің дамуы және т.б. сияқты параметрлер бойынша 79 елдің бағалауы негізінде қолданылғанын атап өткен жөн.

2-сурет. Халықаралық жүк тасымалдарын жүзеге асыру кезіндегі логистика тиімділігінің желілік өзара іс-қимылға тәуелділігі

*Ескерту - автор [3], [6] дереккөздер негізінде жасаған

Сонымен, ұсынылған шашырау диаграммасы (жоғарыдағы сурет) цифрлық экономика мен халықаралық жүк тасымалдарының дамуы арасында желілік өзара іс-қимыл индекстерін регрессиялық талдау және

логистика тиімділігі негізінде өзара тәуелділіктің болуын дәйектейді. Көріп отырғандай, LPI көрсеткіштері мен цифрлық экономикаға трансформация индексі – GCI арасында күшті оң корреляция бар ($r=0,94$). Мұндай корреляция ОАА елдерінің көлік-логистикалық қызметтерді цифрландыру саласындағы бәсекелестік позициясына баға бере алатынын атап өту маңызды.

Көрсеткіштер арасында Қазақстанның негізгі бәсекелестері мен серіктестері бар, цифрлық экономиканы дамыту бойынша LPI индексінің көшбасшы мен аутсайдер елдер тобы үшін есептелген. Диаграммадағы тренд сызығы елдер мен халықаралық сауда деңгейіндегі логистика саласы өзара тәуелді екендігін ғана емес, сонымен қатар елдердің цифрландыру саласындағы стратегиялары логистикалық инфрақұрылымды басқаруға тікелей әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар, бірқатар қазақстандық авторлар [7] елдегі логистикалық шығындарды төмендету инфрақұрылым салу және өндірушілердің тауарларды жеткізудің ұтымды бағыттарын таңдауы есебінен мүмкін болатынын атап өткен жөн. Бұл факт логистикалық саланың цифрлық трансформация процесіне қатты әсер ететіндігі сөзсіз.

Жоғарыда келтірілген диаграммадан халықаралық жүк тасымалдарын жүзеге асыру кезіндегі логистика тиімділігінің желілік өзара іс-қимылға тікелей тәуелділігі көрінеді (мысалы, АҚШ, Ресей, Канада, Жапония, Испания және т.б.). Логистика саласын дамытуда жоғары деңгейлі елдердің цифрландыру дәрежесі бойынша алғашқы 10 рейтингтік орынды иеленгені де расталуда.

ОАА елдерінің «логистикалық қызметтердің біліктілігі мен сапасы» көрсеткішінің оң серпіні бойынша үкіметтердің цифрландыру бойынша бағдарламаларды енгізуі тауарлар қозғалысын жақсартып, сол арқылы тиісті рейтингті көтере алды. Мұны соңғы онжылдықта аймақтың халықаралық цифрландыруды белсенді дамыту аренасына айналғаны дәлелдейді. «Цифрлық Жібек жолы» (DSR) жобасы шеңберінде 2017 жылдан бастап Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда және инвестициялық байланыстар BRI [7] аясында күшейтілді. Бұл өз кезегінде Орталық Азияның барлық бес елінде цифрлық даму стратегиясының DSR-мен тұрақты келісілуіне әкелді.

Ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның болуын және қазақстандық кәсіпорындардың цифрландыруға дайындығын айқындау басқа елдермен салыстырғанда халықаралық жүк тасымалдарын қамтамасыз ететін Қазақстандағы цифрлық инфрақұрылымның орташа деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Халықаралық жүк тасымалдары мен желілік өзара іс-қимылды жүзеге асыру кезінде логистика тиімділігі рейтингінде Қазақстанның ілгерілеуінің маңызды факторларының бірі «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы шеңберінде логистикалық процестерді цифрландыру болғанын атап өту маңызды деп санаймыз. Бастапқыда бұл бағдарлама цифрлық технологияларды енгізу арқылы жаңа экономиканы дамыту үшін негіздер құруға бағытталған болса да, мультимодальды тасымалдау саласында нақты нәтижелерге қол жеткізілді.

Осылайша, транзиттік контейнерлік тасымалдарды дамыту есебінен бүгінгі күні электрондық алмасу үшін бірыңғай алаң құрылды.

Ресми деректерге сәйкес оның 1700-ден астам клиенттері бар [8], бұдан басқа «Қорғас-Шығыс қақпасы» АЭА-да процестердің автоматтандырылған жүйесі енгізілді. Жобаны іске асыру БӨП арқылы көлік құралдарының жүруін 10 минуттан 30 секундқа дейін, ал қатысушылардың тіркелу кезіндегі шығындарын 2 000 €-дан 200 €-ға дейін қысқартты [9]. Ақырында, цифрландыру сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасау тәуекелдерін төмендетуге көмектесті.

Жалпы, Қырғызстанда жүзеге асырылып жатқан «Таза Коом» бағдарламасы (2017 жылдан бастап) және Тәжікстанның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ұлттық даму стратегиясы оң үрдіске ықпал етуі мүмкін [10]. Түркіменстанда Қырғызстан мен Тәжікстанға қарағанда цифрландыру деңгейі аймақтың барлық елдері арасында ең төменгі деңгейде болды. Түркіменстан қалған аймақ елдерінің үлгісі бойынша 2019-2025 жылдарға арналған цифрлық экономиканы дамыту Тұжырымдамасын қабылдады. Бұл 2018 жылға қарай елдің цифрландыру деңгейін аймақтың қалған елдерінің деңгейіне дейін көтере алуына ықпал еткен болуы мүмкін. Ашық дереккөздерге сүйенсек, Түрікменстанда қазіргі уақытта цифрландыру саласындағы басты назар Каспий теңізінің түбінде талшықты-оптикалық байланыс кабелін жүргізуге аударылады.

Дегенмен, LPI көрсеткіші осы жылдар ішінде ОАА елдерінің әлемнің басқа елдерімен салыстырғанда кедендік тексеру, тауарларды қадағалау және жүктердің уақтылы жеткізілуі бойынша неғұрлым төмен балл алғанын атап өткен жөн. Дерек көздерді зерттеу барысы, ОАА елдерінің ұқсас көрсеткіштері цифрлық мүмкіндіктердің өсуі арзан шешімдердің есебінен жүретіндігімен байланыстырып, дағдарыстан кейінгі кезеңдерден туындаған әлеуметтік-экономикалық қиындықтарды да ескеру қажет екендігін көрсетті.

Ресми статистика көрсетіп отырғандай, аймақтың Қырғызстан және Тәжікстан сияқты елдерінде цифрландырудың дамуы тұтастай алғанда заманауи телекоммуникациялық желілерін дамытуға бағытталған инвестициялар тартуға көзделген. Сондықтан да бұл елдерде 2018 жылы айтарлықтай өзгерістер байқалмаған (сәйкесінше +0,11).

Демек, тиісті мемлекеттік бағдарламаларды іске асырғаннан кейін айтарлықтай жақсартуларға қарамастан, логистикалық секторда кейінгі реформаларсыз өсудің шектеулі екендігі туралы түсінік бар.

Жалпы, қалыптасқан жағдайға бизнес пен мемлекет тұрғысынан қарау қажет. Ашық талдамалық есептерге сәйкес қазақстандық өндірушілердің көпшілігі Индустрия 4.0 элементтерін енгізуге асықпайды. Бұл негізінен енгізудің қымбаттығымен, мамандардың жетіспеушілігімен және инвесторлар немесе мемлекет тарапынан едәуір қаржыландырудың болмауымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, сарапшылар мемлекеттік бағдарламалардың нәтижелілігі төмен екендігіне жиі назар аударады.

ҚР цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің басшысы Бағдат Мусин 2021 жылдың қазан айының соңында «цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» [12] ұлттық жобасының негізгі бағыттары және елдегі цифрландыруды дамыту перспективалары туралы баяндағанына қарамастан, бұл ведомство соңғы жартыжылдықта жиі сынға ұшырауда. Мәселен, 2022 жылдың шілде айының ортасында Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев министрлікке ұлттық деректер банкінің созылу себептері туралы баяндауды тапсырды. Сондай-ақ, Мемлекет басшысы бұған дейін Есеп комитетінің сынына ұшыраған «Зерде» Ұлттық холдингінің жұмысын жақсартуды тапсырды.

Осыған байланысты ұлттық жобаның негізгі мақсаты елді озық мемлекетке айналдыру болып табылатынына қарамастан, цифрландыру қарқыны баяу деп бағаланатынын атап өту маңызды деп санаймыз. Тұтастай алғанда, 2025 жылға дейін жоспарланған ұлттық жобаны іске асыру одан цифрлық трансформация арқылы тиімді мемлекеттік басқаруды құруды, сенімді деректер негізінде шешімдер қабылдауды, сондай-ақ цифрлық дәуірде инфрақұрылымды тиімді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз етуді талап етеді. Алайда, деректер көрсетіп отырғандай, бүгінгі күні іске асыру кезеңінде қиындықтар мен мерзімдер бойынша кешігуі бар.

Мемлекет жүзеге асырып жатқан бастамаларға келетін болсақ, мысалы, автоматтандыруда шешілмеген технологиялық олқылықтар бар. Бұл өз кезегінде бизнес пен кеден арасында кедергісіз ақпарат алмасуды қамтамасыз етуді тежейді. Сонымен, барлық инфрақұрылымдық нысандарды, соның ішінде көлік, кеден және ҚТЖ-ны цифрландыру идеясы әлі де өзекті болып отыр. «Атамекен» ҚР ҰКП Төралқасы Логистика және тасымалдар комитетінің Көлік логистикасы жөніндегі комитетішілік мәжілісте көлік логистикасына кейіннен түрлі қосымшаларды қосу арқылы бірегей нысанға келтіру қажеттігі атап өтілгені белгілі. Осыған ұқсас жұмыс «Интеллектуалды көлік жүйесі» аясында жүргізілуде, бірақ сарапшылар атап өткендей, бұл аз ғана бөлігі.

Ұлттық жоба шеңберінде «5 минут ішінде қызмет көрсету» бағытын іске асыру, процестер мен функциялардың цифрлық реинжинирингін жүргізу, содан кейін оларды онлайн-форматта жүйелі түрде құру жоспарланғанымен, нақты мерзімдер және ұлттық жобаны толық көлемде іске асыруға дайындық жайлы мәселе бар екендігі сөзсіз [13]. Екінші жағынан, «логистикалық қызмет көрсету саласының цифрлық трансформациясы әлі басталып жатыр» деген қорытындыға келген қазақстандық ғалымдармен келіспеуге болмайды [14].

Демек, Қазақстанға және жалпы ОАА-ның барлық бес еліне келетін болсақ, оларда реформаларды енгізумен байланысты қиындықтардың болуы байқалады. Атап айтарлығы, бұл барлық жерде жеткізілім тізбегінің төмен тиімділігі қазіргі әлемдегі сауда интеграциясының негізгі кедергісі деген түсінік бар екеніне қарамастан орын алады.

Әр түрлі рейтингтер мен индекстер бойынша жоғары көрсеткіштерге ие болған елдер жағдайында цифрландырудың жоғары деңгейі логистикалық процестерді үйлестіру саласында байқалады. Мәселен, дамыған елдердің

мысалы логистикада цифрландыруды дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізу үшін үйлестірілген жұмыс тобын құру қажеттігін көрсетеді. Атап айтқанда, ол көптеген және жекелей мүдделі тараптармен жұмысты сапалы бақылауға жағдай жасайды. Сонымен, соңғы онжылдықта көптеген дамыған елдер цифрлық платформаларды құру және оған жеке қызметтерді синхрондау мәселесінде айтарлықтай алға жылжыды. Мысалы, ЕО аумағында AEOLIX [11] «логистикалық ақпаратпен алмасуға арналған еуропалық құрылым», Оңтүстік Кореяда – SP-IDC, Жапонияда – COLINS жобасы іске асырылуда [12], Қытайда – LOGINK-Көлік және логистиканың ұлттық ашық ақпараттық платформасы әзірленіп енгізілді. [17].

Мұндай жобаларды іске қосудың мәні логистикадағы ақпараттық ағындарды басқару үшін бұлтты экосистема құру арқылы ашықтықты қамтамасыз ету және логистикалық мәліметтермен алмасуды ұйымдастыру болып табылады. Бұл елдерге экономика саласында да, оны жаппай цифрландыру процесінде де жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Демек, дамыған елдердің тәжірибесінде дәл осы инновациялар мен озық технологиялардың бейімделуі жеткізу тізбегі мен логистиканы цифрландыру процесінің кілті болып табылатынын айғақтайды. Басқаша айтқанда, дамыған елдер үшін логистикадағы цифрландырудың басты құралдарының бірі – тікелей қадағалауды енгізу мәселесі өз шешімін тапқан. Бұл веб-сайтқа негізделген алғашқы платформа, нақты уақыт режимінде бизнес өзінің барлық сұраныстарын (мысалы, импорт процесіне қатысты) көре және басқара алатын бірыңғай интерфейсті ұсынады.

Тұтастай алғанда, дамыған елдер бойынша деректер әртүрлі сегменттерді цифрландырудағы жоғары және төмен көрсеткіштер арасындағы сала өнімділігіндегі қазіргі алшақтықтың жабылғанын айғақтайтынын атап өткен жөн. Дамыған елдерде жеткізу тізбегін цифрландыру жақсарып келгендігі соншалықты, мемлекеттік саясаттың бірқатар аспектілерінде кешенді өзгерістер орын алуда. Мысалы, бұл инфрақұрылым, сауда рәсімдерін жеңілдету сияқты салаларда айқын көрінеді. Бүгінгі күні санаулы елдер қол жеткізген көшбасшы елдердің табысы саланы жан-жақты цифрландыруда шоғырлануы мен табандылық таныту есебінен қамтамасыз етілгені анық.

Осылайша, индекстер мен статистикалық деректерді талдау нәтижелері әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің логистикалық қызметтер саласын цифрлық трансформациялаудың оң серпіні бар екенін көрсетті. Жалпы, зерттеу барысында логистика саласында және ОАА елдерінде цифрландыруды дамытудың оң серпіні анықталды. Аймақ елдері ескі технологиялық шешімдерге тәуелділікті азайтуға тырысып келетіндігі анықталды.

Қазақстан ОАА елдері арасында экономикалық дамуда көшбасшы болып табылатындықтан, ел аймақта белсенді цифрландыру бойынша бастамаларды қарқынды жүргізуі тиіс деп санаймыз. Бұған «логистика тиімділігі: логистикалық қызметтердің біліктілігі мен сапасы» индексі бойынша Қазақстан бірінші орында тұрғаны дәлел. Ескеретін жағдай, Қазақстан ОАА елдері арасында желілік өзара іс-қимылдың жаһандық индексінде бағаланатын жалғыз ел болып

табылады. Қазақстанның ішкі және сыртқы сын-қатерлерді назарға ала отырып, КЛК басқарудың тиімді жүйесін құруға мүдделі екенін де ескерген жөн. Мұндай мүдделер республикалық деңгейде де, аймақ деңгейінде де көліктің барлық түрлерін басқару жүйесін қалыптастыруға нақты қажеттіліктен туындайды. Бұдан басқа, соңғы уақытта ЕЭК ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерде цифрландыру және ақпараттық технологияларды енгізу мәселесін өзектендіруде [13].

Алайда, саладағы жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар жасамас бұрын, зерттелген материалдар негізінде шешілуі керек мәселелердің тізімін ұсыну маңызды деп санаймыз.

2-кесте. Қазақстанның көлік-логистикалық кешеніне SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> - халықаралық көлік дәліздері бойынша жүктер транзиті үшін Қазақстанның қолайлы географиялық орналасуы; - темір және автомобиль жолдарының дамыған желісінің болуы; - порттық инфрақұрылымның және теңіз көлігіне арналған қосалқы жүйелердің болуы; - қазақстандық және шетелдік серіктестер арасында реттелген тұрақты жүк тасымалдары 	<ul style="list-style-type: none"> - инфрақұрылымның көп бөлігінің жоғары физикалық және моральдық тозуы; - көлік логистикасының дамуын болжау үшін тасымалдарды мониторингілеу, талдау және болжамдаудың төмен деңгейінің бар болуы; - статистикалық деректерді жинау, өңдеу және беру жүйесінің төмен сапасы; - ақпараттық және цифрлық технологиялардың төмен деңгейі; - жоғары технологиялар саласындағы кәсіби кадрлардың тапшылығы.
Мүмкіндіктер	Қауіптер
<ul style="list-style-type: none"> - қол қойылған келісімдер шеңберінде көлік дәліздерін дамыту; - кәсіпкерлікті дамыту үшін әкімшілік кедергілерді қысқарту; - Қытайдың «Бір белдеу-бір жол» бастамасына одан әрі қатысу; - мемлекетті цифрландыру және ақпараттық технологияларды енгізу. 	<ul style="list-style-type: none"> - балама көлік дәліздеріне жүк ағындарының жылыстауының болуы; - жаһандық экономикалық және қаржы жүйесінің тоқырауы; - ұжымдық Батыс пен Ресей арасындағы шиеленіс күшейген жағдайда халықаралық жүк тасымалдарының төмендеуі; - вирустық пандемияның пайда болуына байланысты жеткізілімдегі іркілістер.

**Ескерту-мақала авторлары [14] материал негізінде жасаған*

Қазақстанның көлік-логистикалық кешеніне жоғарыда жасалған SWOT-талдауы негізгі проблемаларды да, саланы цифрландырудың дамуына олардың әсер ету дәрежесі бойынша әлеуетті мүмкіндіктерді де көрсетеді. Талдау Қазақстанның көлік-логистикалық кешенінің күшті және әлсіз жақтарын көрсету әрекеті болып табылады. Олар саланың ішкі ортасының жағдайын нарық қатысушылары қандай да бір түрде әсер етуі мүмкіндігін көрсетеді. Өз кезегінде, бұл мүмкіндіктер мен қауіптердің тізімі бақылау аймағынан тыс екенін және елдегі және әлемдегі (сыртқы ортадағы) жалпы жағдайды сипаттайтынын түсіну қажет.

Қазақстанның көлік-логистикалық кешені үшін әлсіз жақтар бойынша SWOT-талдау бағанына келетін болсақ, тұтастай алғанда ОАА елдері үшін бүгінгі күнге сәйкес нормативтік-құқықтық орта, АТ-жүйелерін жаңарту дәрежесі, білікті жұмыс күшінің тапшылығы, жеткізу тізбектеріндегі төмен болжамдылық пен ашықтық мәселелері өзекті болып табылады. Мұның бәрі, қажет болғаннан жоғары тауарлық-материалдық шығындарға және т.б. әкеледі. Осыған байланысты, цифрлық даму саласындағы аймақтық көшбасшы болып табылатын Қазақстан таяуда өзінің eGov.kz электрондық басқару платформасын цифрлық жаңғырту және ауыстыру қажеттігіне тап болғанын атап өту маңызды. Демек, кез-келген электронды басқару жүйесі елді технологиялық дамудың, оның ішінде логистика саласының жаңа деңгейіне шығаратын заманауи бұлтты платформаны қажет етеді.

Соңғы жылдардағы үрдіс ұжымдық Батыс пен Ресей арасындағы шиеленістің күшеюіне байланысты халықаралық жүк тасымалының төмендеуі көлік-логистикалық кешен үшін үлкен қауіп төндіретінін көрсетеді. Аймақ елдері үшін ОА елдерін айналып өтіп, жүк ағындарының баламалы көлік дәліздеріне кету сценарийі жоққа шығарылмайды. Сондай-ақ, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жеткізілімдегі ақаулар өлімге әкелетін вирустардың кенеттен өршуіне байланысты болуы мүмкін. Қазіргі уақытта біз COVID-19 пандемиясына қатысты орын алған сәтсіздіктерге байланысты әлемдегі барлық кәсіпорындардың қиындықтарын көріп отырмыз. Бұл салдардан арылу үшін аймақтық бизнес пен экономика үшін тиімді логистикалық жүйенің маңыздылығын растайды.

Дегенмен, SWOT-талдаудың мүмкіндіктер бағаны бойынша Қазақстанның көлік-логистикалық кешені үшін саладағы шешілмеген проблемалардың басым бөлігін шеше алатын нақты жобаларды көрсетеді. Мәселен, ОА аймағында цифрландыру жөніндегі жоспарларды іске асыруға цифрлық трансформация жөніндегі ұлттық бағдарламалар (2022 жылға дейінгі «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы, «2023 жылға дейінгі Цифрлық Қырғызстан», «2030 жылға дейінгі «Цифрлық Өзбекстан» цифрлық трансформациялар концепциясы және басқалар) ықпал ете алады деп санаймыз. Бұл мәселе «Бір белдеу, бір жол» бастамасының дамуын ескере отырып өзектендіріліп жатқанын айта кету керек.

Материалдарды талдау бүкіл ОА аймағы қытайлық бастама шеңберінде қолда бар цифрлық әлеуетті арттыруға ұмтылатындығын көрсетеді. «Бір белдеу, бір жол» жобасы көліктік және логистикалық инфрақұрылымды дамытуды, сондай-ақ цифрлық инфрақұрылымды құруды көздейді. Ашық деректерді келтіру маңызды, оған сәйкес ҚХР әлемнің шамамен 80 еліндегі цифрлық инфрақұрылым жобаларына қатысып қазірдің өзінде бүкіл әлем бойынша DSR схемаларына шамамен 79 млрд. инвестиция жасаған [15]. Сондай-ақ, қазіргі жағдайда қытайлық фирмалар жасаған ІТ өнімдері баға мен шығындарды азайту мүмкіндігі тұрғысынан өте тартымды болды. Бұл Орталық Азия аймағында жеткізу тізбегінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін мүмкіндіктер ашуға көмектесетіні сөзсіз.

Жалпы алғанда, Қазақстанға, ең алдымен, көлік-логистика саласы нарығына қатысушылар да, мемлекеттің өзі де әсер етуі мүмкін проблемалық мәселелер тізбесіне көбірек назар аудару маңызды деп санаймыз. Бұл тұрғыда қазақстандық сарапшылар, бизнесмендер, мемлекеттік менеджерлер озық технологияларды пайдалану есебінен жеткізу тізбегінің икемділігін, тұрақтылығын, ашықтығын және жылдамдығын арттыру қажеттігін талап етеді.

Бұрын дамыған елдердің мысалында атап өтілген интерактивті мониторинг технологиясы логистика мен жеткізілім тізбегін басқаруда қызмет көрсету: материалдық ағындар, зияткерлік қоймалар, қорларды басқару, ОАА елдерінің соңғы тұтынушыларына тарату үшін қолданылуы керек. Сондықтан логистика саласындағы цифрлық платформаларды дамыту жағдайында ОАА елдеріне, ең алдымен Қазақстанға мониторинг жүргізу үшін интерактивті құрал қажет екенін атап өту маңызды деп санаймыз. Мұндай құрал көлік саласын басқарудың тұтас ұйымдық құрылымының болмауы және статистикалық деректерді жинау, өңдеу және беру жүйесінің сапасының төмендігі мәселесін шеше алады.

Нәтижелерді талқылау

Осылайша, Орталық Азия аймағы елдерінің экономикаларын цифрлық трансформациялау жағдайында логистикалық процестер мен жүйелердің үрдістерін анықтау бойынша осы жұмыстың негізгі мақсатына қол жеткізілді деп санаймыз. Атап айтқанда, мақала авторлары технологиялық дайындық, инновацияны дамыту және логистиканың тиімділігі арасындағы байланысты бағалау негізінде логистика саласындағы заманауи технологияларды қолдану деңгейіне талдау жасады.

Зерттеу барысында ашық деректер және Қазақстанның логистикалық саласының Тиімділік индексі негізінде корреляциялық талдау жасалды. Бұл авторларға Қазақстанда да, аймақтың басқа да елдері үшін де цифрландыру процесін жеделдетуде ынталандырушы рөл атқара алатын логистика саласын цифрландырудың қазіргі заманғы үрдістерін анықтауға көмектесті. Зерттеу нәтижесінде заманауи цифрлық технологияларды ескере отырып, логистикалық процестерді одан әрі жетілдірудің басымдықтары анықталды.

Қорытынды

Зерттеулер көрсеткендей, цифрлық технологияларды дамытудағы табыстылық елдегі интернетке қолжетімділік дәрежесі сияқты бірінші кезектегі пунктке негізделген. Интернетке жалпыға ортақ және барлық жерде қол жеткізу цифрлық технологиялар әлеміне кірудің бастапқы нүктесі болып табылатындығы жайлы түсінік қалыптасты. Логистиканы цифрландыру саласындағы көшбасшы елдердің мысалдары экономиканы цифрландыру халық пен кәсіпорындар үшін телекоммуникациялық желілерге және олармен байланысты қызметтерге қолжетімділікті кеңейту кезінде ғана толық іске асырылуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл үшін цифрлық қызметтерге өсіп келе

жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін коммуникациялық инфрақұрылымды құру және жаңғырту жөніндегі шаралар аса маңызды.

Бұдан әрі, секторлық негізде дамыған инфрақұрылымдағы олқылықтарды жою бойынша негізгі шешімдер әлемнің озық елдеріне жалпы өнімділікке әсер етуге көмектесті. Логистикалық процестерді цифрландыру процесін аймақтық цифрлық тәртіпті қайта құруға мүмкіндік беретін құрал ретінде қабылдау керек екені анық.

Әлемдік логистика саласындағы көрінетін тенденциялар жақын арада аймақтағы жеткізілім тізбегі үлкен ескі күту моделінен бас тартуы керек екенін көрсетеді. Ескірген платформалар соңғы цифрлық технологиялармен алмастырылатыны анық. Ең табысты кәсіпорындар – бұл қолданыстағы процестерге масштабталатын, оңай интеграцияланатын шешімдерді қолданатын кәсіпорындар болады. Осыны ескере отырып, ОАА елдері бизнесте жоғары технологияларды дамытуды қамтитын цифрландыруды белсенді түрде жолға қоюы тиіс екені анық.

Бұл бастаманы іске асырудың мәні Орталық Азия елдеріндегі цифрлық экономика технологиялық инновациялар, цифрлық кәсіпкерлікті дамыту мемлекеттік саясаты есебінен логистикалық процестерді жаңартуды қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 5 digital trends transforming the logistics industry // URL: <https://www.orange-business.com/en/magazine/5-digital-trends-transforming-the-logistics-industry> (қаралған мерзімі: 20.01.2022)
2. International LPI // URL: <https://lpi.worldbank.org/international> (қаралған мерзімі: 21.01.2022)
3. Инфографика. Исследования индекса эффективности логистики на официальном сайте Всемирного Банка // URL: https://data.worldbank.org/indicator/LPLPI.LOGS.XQ?most_recent_value_desc=true (қаралған мерзімі: 10.01.2022)
4. Aggregated LPI 2012-2018 // URL: <https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking> (қаралған мерзімі: 10.02.2022)
5. Коммерческий справочник по стране (Кыргызская Республика) // URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/kyrgyz-republic-information-and-communication-technology-ict> (қаралған мерзімі: 11.01.2022)
6. Huawei's GCI 2020 (Официальный сайт проекта) // URL: <https://www.huawei.com/minisite/gci/en/country-profile-kz.html#kz2018> (қаралған мерзімі: 12.01.2022)
7. Кирдасинова К.А., Толысбаева М.Б. Цифровизация в управлении транспортно-логистической системой Республики Казахстан // Problems of AgriMarket. - 2021. - No.3. - с. 51-57 // URL: <https://www.jpri-kazniiapk.kz/jour/article/view/579> (қаралған мерзімі: 20.10.2022)
8. Ngeow, Chow Bing. The Digital Silk Road: From South-China to Southeast Asia // URL: <https://asia.fes.de/news/digital-silk-road> (қаралған мерзімі: 22.01.2022)
9. Kazakhstan: «Digital Railway» will improve the logistics climate in Kazakhstan // URL: <https://uic.org/com/enews/nr/598/article/kazakhstan-digital-railway-will-improve-the-logistics-climate-in-kazakhstan> (қаралған мерзімі: 23.01.2022)
10. Мухажанова Г.Ш., Мирзаев Ф.Ф. Цифровые технологии в железной дороге // Научные труды ЮГУ им. М. Ауэзова. – 2018. - 4 (48). - с. 285-288
11. Рабочий документ Субрегионального отделения для Северной и Центральной Азии. Реализация цифрового потенциала в Северной и Центральной Азии // URL: <https://unes.org/sites/default/files/2020> (қаралған мерзімі: 24.01.2022)
12. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 727. Об утверждении национального проекта «Технологический рынок за счет цифровизации, науки и инноваций» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000727> (қаралған мерзімі: 20.10.2022)

13. Мулдахметов З.М., Газалиев А.М. О национальном проекте Казахстана «Технологический прорыв за счет цифровизации, науки и инноваций» // Человеческий капитал. - 2022. - Т.2, №: 5(161). - с. 9-12
14. Молдабекова А.Т., Филипп Р., Ахметова З.Б., Асанова Т.А. Роль цифровых технологий в развитии логистики в Казахстане в формировании Индустрии 4.0 // Экономика: стратегия и практика. - 2021 г. - № 2 (16). - с. 164-177
15. Аналитический доклад «О принципах и подходах цифровой логистики в сфере транспортных услуг государств – членов Евразийского экономического союза» // Департамент транспорта и инфраструктуры ЕЭК. - Москва. – 2020. – с. 32
16. Падалица В. Построение цифровых транспортных коридоров на основе двухуровневой архитектуры платформ электронной логистики // EU4Digital Сеть по Электронной Торговле и Логистике. – с. 14
17. Ларин А.Н., Ларина И.В. Цифровизация автотранспортной и железнодорожной отраслей как ключевой элемент цифровой экономики // Известия Трансиба. - 2021. - №4 (48). // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-avtotransportnoy-i-zheleznodorozhnoy-otrasley-kak-kluchevoy-element-tsifrovoy-ekonomiki> (қаралған мерзімі: 22.01.2022).
18. Обзор совместного исследования Всемирного банка и Евразийской экономической комиссии: Цифровая повестка ЕАЭС 2025: перспективы и рекомендации // URL:http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/pages/digital_agenda.aspx (қаралған мерзімі: 25.01.2022)
19. Аналитический обзор и концептуальные предложения по формированию Комплексного плана развития транспортно-логистического комплекса Казахстана до 2030 года // URL:<http://kazlogistics.kz/upload/iblock/fd2/fd2133ee4090c40a585465074bc8b11e.pdf> (қаралған мерзімі: 22.02.2022)
20. The Digital Silk Road: Opportunities and Challenges for Central Asia // URL:<https://www.rosalux.de/en/news/id/45540/die-digitale-seidenstrasse-herausforderungen-und-chancen-fuer-zentralasien> (қаралған мерзімі: 25.01.2022)

REFERENCES:

1. 5 digital trends transforming the logistics industry // URL: <https://www.orange-business.com/en/magazine/5-digital-trends-transforming-the-logistics-industry> (Accessed: 20.01.2022)
2. International LPI // URL:<https://lpi.worldbank.org/international> (Accessed: 21.01.2022)
3. Infografika. Issledovaniya indeksa effektivnosti logistiki na oficial'nom sajte Vsemirnogo Banka [Infographics. Logistics Performance Index research on the official World Bank website] // URL:https://data.worldbank.org/indicator/LP.LPI.LOGS.XQ?most_recent_value_desc=true (Accessed: 10.01.2022)
4. Aggregated LPI 2012-2018 // URL:<https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking> (Accessed: 10.02.2022)
5. Kommercheskij spravocnik po strane (Kyrgyzskaya Respublika) [Commercial Country Guide (Kyrgyz Republic)] // URL:<https://www.trade.gov/country-commercial-guides/kyrgyz-republic-information-and-communication-technology-ict> (Accessed: 11.01.2022)
6. Huawei's GCI 2020 (Official website of the project) // URL:<https://www.huawei.com/minisite/gci/en/country-profile-kz.html#kz2018> (Accessed: 12.01.2022)
7. Kirdasinova K.A., Tolysbaeva M.B. Cifrovizaciya v upravlenii transportno-logisticheskoy sistemoy Respubliki Kazahstan [Digitalization in the management of the transport and logistics system of the Republic of Kazakhstan] // Problems of AgriMarket. - 2021. - No.3. - p. 51-57 // URL:<https://www.jpka-kazniapk.kz/jour/article/view/579> (Accessed: 20.10.2022)
8. Ngeow, Chow Bing. The Digital Silk Road: From South-China to Southeast Asia // URL:<https://asia.fes.de/news/digital-silk-road> (Accessed: 22.01.2022)
9. Kazakhstan: «Digital Railway» will improve the logistics climate in Kazakhstan // URL:<https://uic.org/com/enews/nr/598/article/kazakhstan-digital-railway-will-improve-the-logistics-climate-in-kazakhstan> (Accessed: 23.01.2022)
10. Muhazhanova G.S.H., Mirzaev F.F. Cifrovye tekhnologii v zheleznoj doroge [Digital technologies in railroads] // Scientific works of M. Auezov South Kazakhstan State University. – 2018. - 4 (48). - p. 285-288
11. Rabochij dokument Subregional'nogo otdeleniya dlya Severnoj i Central'noj Azii. Realizaciya cifrovogo potentsiala v Severnoj i Central'noj Azii [Subregional Office for North and Central Asia working paper. Realizing Digital Potential in North and Central Asia] // URL:<https://unece.org/sites/default/files/2020> (Accessed: 24.01.2022)
12. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 oktyabrya 2021 goda № 727. Ob utverzhdenii nacional'nogo proekta «Tekhnologicheskij ryvok za schet cifrovizacii, nauki i innovacij» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021 No. 727. On approval of the national project «Technological Breakthrough through digitalization, science and innovation»] // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000727>

(Accessed: 20.10.2022)

13. Muldahmetov Z.M., Gazaliev A.M. O nacional'nom proekte Kazahstana «Tekhnologicheskij proryv za schet cifrovizacii, nauki i innovacij» [About the national project of Kazakhstan «Technological breakthrough through digitalization, science and innovation»]// Human capital. - 2022. - V2, №: 5(161).- p. 9-12
14. Moldabekova A.T., Filipp R., Ahmetova Z.B., Asanova T.A. Rol' cifrovyyh tekhnologiy v razvitiy logistiki v Kazahstane v formirovaniy Industriy 4.0 [The role of digital technologies in the development of logistics in Kazakhstan in the formation of Industry 4.0]// Economics: Strategy and Practice. - 2021. - № 2 (16). – p. 164 -177
15. Analiticheskij doklad «O principah i podhodah cifrovoj logistiki v sfere transportnyh uslug gosudarstv – chlenov Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza» [Analytical Report «On the Principles and Approaches of Digital Logistics in Transport Services of the Eurasian Economic Union Member States»] // Department of transport and infrastructure of EEC. - Moscow. – 2020. – p. 32
16. Padalica V. Postroenie cifrovyyh transportnyh koridorov na osnove dvuhurovnevoj arhitektury platform elektronnoy logistiki [Building digital transport corridors based on a two-tier architecture of e-logistics platforms] // EU4Digital eCommerce and Logistics Network. – p. 14
17. Larin A.N., Larina I.V. Cifrovizaciya avtotransportnoj i zheleznodorozhnoj otrasley kak klyuchevoy element cifrovoj ekonomiki [Digitalization of the road transport and railway industries as a key element of the digital economy]// News of the Transsib. - 2021. - №4 (48). // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-avtotransportnoy-i-zheleznodorozhnoy-otrasley-kak-klyuchevoy-element-tsifrovoy-ekonomiki> (Accessed: 22.01.2022).
18. Obzor sovmestnogo issledovaniya Vsemirnogo banka i Evrazijskoj ekonomicheskoy komissii: Cifrovaya povestka EAES 2025: perspektivy i rekomendacii [Review of a joint study by the World Bank and the Eurasian Economic Commission: The EAEU Digital Agenda 2025: Prospects and Recommendations] // URL:http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/pages/digital_agenda.aspx (Accessed: 25.01.2022)
19. Analiticheskij obzor i konceptual'nye predlozheniya po formirovaniyu Kompleksnogo plana razvitiya transportno-logisticheskogo kompleksa Kazahstana do 2030 goda [Analytical review and conceptual proposals for the formation of a comprehensive development plan for the transport and logistics complex of Kazakhstan until 2030] // URL:<http://kazlogistics.kz/upload/iblock/fd2/fd2133ee4090c40a585465074bc8b11e.pdf> (Accessed: 22.02.2022)
20. The Digital Silk Road: Opportunities and Challenges for Central Asia // URL:<https://www.rosalux.de/en/news/id/45540/die-digitale-seidenstrasse-herausforderungen-und-chancen-fuer-zentralasien> (Accessed: 25.01.2022)

РЕЦЕНЗИЯ

Мұрат Лаумулин

*ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ бас ғылыми қызметкері,
саяси ғылымдардың докторы
(Астана, Қазақстан)
e-mail: muratlau@mail.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ БОЙЫНША ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Pickett James. Polymaths of Islam: Power and Networks of Knowledge in Central Asia. – Ithaca: Cornell University Press, 2020. XVIII + 301 pp.

Джеймс Пикетт (Питтсбург Университетінің тарих профессоры) өзінің «Ислам Полиматтары кітабын» - «ұзақ он тоғызыншы ғасырда» өмір сүрген Бұхараның Ислам ғалымдарына арнады. Ислам ғалымдары мистиктер мен әкімшілер, төрешілермен мен оккультистер, дәрігерлер мен ақындар болғанын көрсетеді. Ислам ғылымы әлемін жан-жақты түсіну аймақаралық алмасу желілері туралы ойлаудың басқа жолын ашады. Пикетт мемлекеттік шекарадан асып, Еуразияның көп бөлігін қамтыған парсы тілді мәдени саланың ерекшеліктерін ашады. Ол «парсы космополисі» немесе «парсы саласы» деп атайтын жоғары мәдени кешен арқылы Пикетт әртүрлі пәндердің қиылысы саяси мемлекеттер арасында географиялық траекторияларды қалыптастырды деп мәлімдейді. «Ислам Полиматтарында» ол империя дәуіріндегі мешіт пен мемлекеттің жан-жақты, түрлі-түсті және жиі қарама-қайшы портретін салады.

«Ислам» анықтамасы канондар мен мешіттермен байланысты, бірақ бұл кітапта ислам дінін ұстанушылар поэзия, оккультивті ғылымдар және медицинамен айналысқан. Улемалар медреседе сабақ берді, бірақ олар сонымен бірге мемлекеттің әкімшілік функцияларын атқарды, мистикалық бұйрықтарды басқарды және сауда байланыстарын басқарды. Бұхара тар мағынада қазіргі уақытта Өзбекстанда орналасқан мұражай-қала, бірақ бұл кітапта әлеуметтік-мәдени өзгерістердің әлдеқайда кең желісінің орталығы көрсетілген. Сонымен, «ұзын он тоғызыншы ғасыр» – бұл 1789 жылғы Француз Төңкерісінен 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына дейінгі кезеңге қағысты Еуропалық Тарихи термин. Бірақ бұл жерде автор одан да ұзақ он тоғызыншы ғасырды – Надир шах Афшар империясының құлауынан бастап 1917 жылы большевиктік төңкеріске дейінгі кезеңді айтқысы келеді. Бұл кезең парсы жоғары мәдени әлемінің даңқы асып тұрған кезін, әрі оның батуы сияқты кезін қамтиды.

Ислам ғалымдары өз қоғамындағы ең ықпалды адамдардың бірілері болды және бұл күш олардың туу құқығына емес, әр-

түрлі білім нысандарына ие болуына сүйенді. Әр түрлі мамандықтар бойынша осы әр түрлі құзіреттіліктер мен тәжірибелерді ұсынудың орнына, бұл кітап оларды жеке тәжірибелер мен пәндер ретінде тұжырымдайды, бірақ тек бір ортада. Сопылар мен ақындарға қарсы ғұламалардың стратификацияланған топтарын елестетудің орнына, автор шариятты таңдамалы орындайтын, сопылықты мойындайтын немесе жағдайға байланысты поэзияны ұнататын жан-жақты дамыған білімпаздардың біртұтас әлеуметтік тобын суреттейді. Исламның бұл полиматтары Орталық Азияда өмір сүрген институционализацияланған жоғары мәдениеттің жалғыз нысанының сақтаушылары болды. Олардың медицинадан бастап құқыққа, эпистографияға дейінгі әртүрлі білім түрлеріне ие болуы оларға айтарлықтай күш беріп, берік отбасылық әулеттердің пайда болуына мүмкіндік берді. Түркі әскери деғдарлары бұл ғалымдарға Мемлекетті басқаруда сенім артты, бірақ ғұламалар білімге негізделген тәуелсіз билік көзіне ие болды, бұл екі деғдарлық топтың арасындағы шиеленісті тудырды және аймақтың тарихына ауыр зардаптар әкелді.

Бұл кітапта айтылған исламтанушылардың көпшілігі Бұхараның қала-мемлекетінің мәдени институттарымен (кейінірек Ресей протектораты астында) байланысты болды. Бұхара олардың білім беру базасы ретінде қызмет етті және сол адамдар қаланы мәңгілік мәдени-діни полюс, түркі-парсы-исламдық жоғары мәдениеттің эпицентрі ретінде аңыздады. Бұл диалектикада ғұламалар бұхара идея ретінде және институт ретінде қалыптасып, қалыптасты. Қаланың кең білім беру жүйесімен қамтамасыз етілген ерекше зияткерлік қабілеттер Бұхараға өзінің саяси шекарасынан тыс аймақаралық білім беру желісінің орталығы болуға мүмкіндік берді. Бұхарада өсірілетін білім түрлерінің нақты жиынтығы көрші аймақтарда

қаншалықты көп болса, Бұхара медресесінде осы аймақтардан келген білім алушылар соғұрлым көп болды. Бұхараның орталық орны ерте заманауи кезеңде қарқын алған, Ресей империясының кеңею дәуірінде жалғасқан және ғасырлар бойы физикалық және мәтіндік мәдени өндіріске негізделген мифологизация жобасының нәтижесі болды.

Бұл кітап осы қиылысатын тақырыптар төңірегінде өрбиді: білім, мәдениет, дін, ислам және заңдардың көмегімен ғалымдар барлық үш саланы өз қолына алған. Көптеген аймақтық зерттеулердегідей, «Орталық Азия» жасанды құрылыс болып табылады және бұл кітапта аналитикалық емес, жалпы мағынада қолданылады. Бұл термин мәнмәтінге байланысты "Еуразия, Ислам әлемі және Түркі-Парсы" сияқты басқалар сияқты жиі айтылады. Осындай кешенді тарихнамамен Орталық Азия Каспий теңізі мен Тянь-Шань таулары арасындағы картада анық емес кеңістікті білдіретін, бірақ бірнеше маңызды ескертпелері бар ыңғайлы құрылым болып табылады. Бұл сонымен қатар, әдетте Орталық Азияның нышаны болып табылатын көшпелі мәдениет көбінесе артта қалады дегенді білдіреді.

Автор XIX ғасырдың басында қала халқы 100 000-нан аз болғанын айтады: бұл аймақтың стандарттары бойынша аз болды, бірақ Стамбул немесе Дели сияқты мұсылман мегаполистерімен салыстырғанда қарапайым. Қалада дамыған діни және білім беру инфрақұрылымы бар, медреселер мен мешіттер әр тоқсанда және күмбездер көкжиекте көтерілген. Жергілікті бұхаралықтар парсы (қазіргі тәжік) және түрік (қазіргі өзбек) тіркесімінде сөйледі, немесе – егер қазіргі сөйлеу кез-келген сілтеме болуы мүмкін болса – екеуінің элементтерін біріктіретін диалект. Алайда, қаланың жетпістен артық базарларында естуге болатын көптеген басқа тілдер оның космополи-

тизмін алға тартады. Орыс көпестері қала көшелерінде Үнді саудагерлерімен сауда жасады, ал казармаларда казактар ирандық зеңбірекшілермен бірге оқ жаудырды. Тұрғындардың басым көпшілігі сунниттік мұсылмандар болды, бірақ олар айтарлықтай еврей, шиит және (XIX ғасырдың аяғында) орыс православие азшылығымен бірге өмір сүрді.

Арабтардың ауылдары әр түрлі көшпенділердің, соның ішінде казактар мен түрікмендердің ордаларымен араласады. Бұхарадан бірнеше шақырым жерде басты Чахар Бакр ғибадатханасы орналасқан, ал одан тыс жерлерде жазира қарапайым инфрақұрылымы бар қалаларды сұйылтқан. Көршілес Гиждуванда Тимурдың немересі Ұлықбек салған медреселер болды, ал Пирмаст және Вабкенд сияқты елді мекендер қасиетті орындар ретінде танымал болды. Оңтүстік-батысқа қарай бірнеше күн ғана, Бұхара жазирасының артында моңғолдар қалпына келтірген, бұқара көлемінің бестен бір бөлігі тұратын Карши тұрды. Бір қызығы, Карши 1868 жылы Ресей басқындығындағы әйгілі Самарқандтан айырмашылығы, осы кітапта сипатталған кезең ішінде Бұхараның тұрақты бақылауында болған бірнеше қалалардың бірі болды. Алайда Самарқанд отаршылдыққа дейінгі кезеңнің көп бөлігінде Бұхараның бақылауында болды және ол бірнеше ғасырлар бойы Тимуридтердің билік орталығы болған Бұхарамен салыстырылатын халық пен инфрақұрылым бойынша қала болды.

Бұхара мәдени орбитасына осы кітапта жиі айтылатын бірнеше субөңірлер кірді. Солтүстік-батыста, қызыл құм шөлі арқылы Хорезмнің жазирасы, өзінің басты қаласы Хиуа атымен танымал қуатты мемлекет болды. Бұхараның оңтүстігінде қазір Солтүстік Ауғанстан орналасқан, бірақ мұнда Хорасан (дәлірек айтқанда, Шығыс Хорасан) деп аталады, өйткені ол тек XIX

ғасырдың екінші жартысында ауған мемлекетінің құрамына кірді. Амудария өзенінің оңтүстігінде бұл аймақта Балх қаласы мәдени тұрғыдан басым болды, ол қазір Мазар-и-Шарифтің көлеңкесінде. Бұхараның шығысында, Самарқанд пен Шахрисабзды айналып өтіп, осы кітапта Кухистан («таулы жер») деп аталатын қазіргі Тәжікстанның таулы аймағы орналасқан. Самарқандтың солтүстік-шығысында он сегізінші ғасырдың ортасынан бастап 1876 жылғы Ресей басқындығына дейін Қоқан қаласы үстемдік еткен құнарлы Ферғана алқабына барар жолда Джизак пен Ташкент қалалары тұр.

Шығыста, Ферғана алқабында, Тянь-Шань тауларының үстінде 1750-1865 жылдар аралығында Қытай Цин империясының құрамына кірген Тарим бассейні, содан кейін 1870 жылдардың аяғынан 1911 жылға дейін (Якуб бектің басқаруындағы мұсылман мемлекеті кезеңін қосқанда). Тарим бассейнінің қалалық жазиралары біршама окшауланған болса да, солтүстігінде көшпелілердің дала жолағына қарағанда Хорезм, Бұхара және Ферғана алқаптарына мәдени тұрғыдан жақын болды.

Автордың айтуынша, Орталық Азия ерте заманауи «ұнтақты империялар» мен жаңа отарлық державалардың қалдықтарымен қоршалған. Соңғыларына келетін болсақ, Ресей империясының шекаралары XVIII ғасырда жақындап, 1886-188 жж. Орталық Азияны толығымен қоршап алды. Қытай – бір уақытта отаршылдықтың құрбаны және отарлаушы – сонымен бірге XVIII ғасырдың ортасында Тарим бассейнін жаулап алып, осы кітаптың бүкіл кезеңінде шығысқа қарай екі қадамда болды. Ауған Дуррани империясы XVIII ғасырдың соңында Хорасанда (Солтүстік-Шығыс Иран) қысқаша нығайтылды, бірақ Кабул билігі Бұхарамен шектесетін аймақтарға әлі де таралды. Сол дәуірдегі басқа да көрнекті державалардың, әсіресе каджарлардың,

османдықтардың және Моғолдардың қалған бөлігінің саясаты (британдықтар 1857 жылы соңғы императорды құлатты) аз сезді.

Екі саяси оқиға осы кітапта талқыланған уақыт кезеңін құрайды: 1747 жылы Надир шах империясының күйреуі және 1917 жылы большевиктік революция (1920 жылы Қызыл Армия шабуылымен Бұхараны қоршап алған). Зерттеуде тараулар хронологиялық емес, тақырыптық түрде ұйымдастырылған. Ғұламалардың әлеуметтік топ ретіндегі керемет сипаттамаларының бірі олардың мемлекеттік шекаралардың өзгеруіне назар аудармай, аумақтар арасында қозғалу қабілеті болды. Ғылыми дегдар түркі ақсүйектеріне тәуелді болды, өйткені ол ғалымдарға қамқорлық пен өмір сүруді қамтамасыз етті. Алайда, көптеген ықтимал демеушілер режимнің өзгеруі кезінде де мемлекеттер арасында еркін жүруге мүмкіндік берді.

Отарлық кезеңге дейін Орталық Азияның тарихы бірін-бірі алмастыратын дала империяларының: скифтер, селжүктер, моңғолдар, Тимуридтер және басқа да көптеген ат күшіне негізделген өркендеген мемлекеттердің ұшу және құлау кезеңдері болды. Көшпелі малшылардың бұл әулеттері жайылымдар мен отырықшы аудандарды қамтитын кең Еуразиялық империяларды басқарды. Ибн Халдун ғасырлар бұрын атап өткендей, бұл әулеттер көбінесе жаңадан енгізілген аумақтардың қалалық мәдениетін қабылдау және ұрпақтарға Сарайға көшу үшін соғысушы жаулап алуды бастады. Түркі-көшпелі дәстүрлер мен қалалық парсы мәдениетін синтездеудің бұл қайталанатын үдерісі аймақты тұтастай қамтитын «Түркі-Парсы» терминінің пайда болуына әкелді. Мұндай биліктің соңғы мысалдары – Шейбанидтер (1500-1599) және олардың ізбасарлары Аштарханидтер (1599-1747), олар Орталық Азияның көп бөлігінде және

одан тыс жерлерде белгілі бір дәрежеде империялық бақылау орната алды.

Түркі-Парсы жаулап алушысы Надиршах Афшар осы үлгіні өзгертуде катализаторлық рөл атқарды. Дәстүрлі атқыштарды атыс қаруын қолданудың жаңа технологиясымен үйлестіретін әскер құрып, Надиршах 1740 жылы Бұхара билеушісі Аштарханидтерді басып озды. Бұл сенімді жеңіс бір ғасырдан кейін Ресейдің әскери үстемдігінің сүйіншісі болды және бөлшектелген қала-мемлекеттер мен егемендіктің күрделі, ішінара қиылысатын нысандары дәуірін бастады. Әдебиеттің көп бөлігі Бұхара, Хиуа және Қокан мемлекеттерін XIX ғасырдың ортасында Ресейдің протектораты болғанға дейін үстем саяси бірліктер деп санайтын «үш хандықтың» өрнегін ұстанады. «Үш хандықтың» бұл өрнегі бәсекелес, мәдени жағынан жақын қала-мемлекеттер, сатрапиялар және Ресейдің жаулап алуына дейінгі кезеңде империялардың өсуіне ұмтылған дәуірді түсінуді қиындатады.

Бұл күрделі геосаяси ортада бұл кітапта жиі кездесетін әулет – 1747 жылдан 1920 жылға дейін Бұхара қаласын басқарған маңғыт әулеті (өзбек тайпасының бір тармағы). Ең алғашқы маңғыттар Аштарханидтердің соңғы ханына қызмет ету кезінде көтеріле бастады, Қаршыда жергілікті тірек болды және көбінесе тақтың артында нақты күш болды. Аштарханидтердің Нәдір шах Афшардың қолынан жеңілуі маңғыттарды нығайтты. Олардың негізін қалаушы Мухаммад Рахим би Афшаридтер әскерінде қызмет етті және соңында соңғы Бұхара билеушісі Шыңғысханның ұрпағын өлтіруге қатысты. Маңғыттардың ертедегі билеушілері Бұхара жазирасынан тыс қала-мемлекеттің шекарасын кеңейтуде белгілі бір жетістіктерге жетті.

Ресейдің жаулап алуына дейінгі соңғы онжылдықтарда маңғыт Бұхара Хорезм, Қокан, Каджар Иран мен Ауғанстандағы

ұқсас мысалдармен қатар, аймақтағы «ерте модернистік мемлекеттің» кеңеюінің соңғы мысалдарының бірі болды. Бұл мемлекеттердің әскери жеңістері ежелгі дала империялары сияқты атқыштарға сүйенді, сонымен бірге олардың алдындағы ұнтақ империялары сияқты жаңа ұнтақ технологияларына сүйенді.

Жартылай автономды қала - мемлекеттердің дәуірі Ресейдің жаулап алуымен және Ауған билеушісі Абд әл-Рахманның (1880-1901) әскери жетістіктерімен аяқталды. Орыс Түркістанында бірнеше қала-мемлекеттердің протектораттар ретінде (Бұхара, Хива және 1876 жылға дейін – Қоқан) сақталғанына «сәттілік» болды, бірақ мемлекеттің табиғаты Ресейдің «қорғауымен» түбегейлі өзгерді. Аумақтық тұтастыққа кепілдік беретін Ресейлік әскерлермен протекторат билеушілері бұрын тәуелсіз немесе кем дегенде жартылай автономды болған аумақтарды бақылауды кеңейтті және қорларды өндіру үшін жаңа технологияларды қолданды. Бұхараның жағдайында бұл Протекторатты басқару Шахрисабз мен Кухистанның («Шығыс Бұхара» болған) үстінен кеңейгенін білдіреді, ал орыс Түркістаны, ең алдымен Самарқанд басып алған аумақтар оның қолынан мәңгіге кетті.

Отарлық кезеңде ғұламалар протектораттың астында тікелей басқарылатын орыс Түркістанында және одан тыс жерлерде болды. Тікелей және жанама басқару арасындағы айырмашылықтар, әсіресе ислам ғалымдарының көзқарасы бойынша өте маңызды болды. Ресей түркі дворяндарын жойды, яғни бақылау динамикасы 1865 жылдан кейін тікелей басқарылатын аумақтарда өзгерді (яғни, Ташкентті жаулап алу және генерал-губернатордың кейінгі құрылуы). Орыстар Түркістанда Қос құқықтық жүйені енгізді, бұл көптеген ғұламалар Кази сияқты лауазымдарды сақтап қалды (1885 жылдан кейін "халық төрешілері" деген ат-

пен болса да), бірақ жергілікті сайлауға өз ұстанымдарын берді. Ғұламалар өзгерістерге бейімделді және отаршылдық жүйе олардың қозғалуына кедергі келтірмеді: және белгілі бір мағынада, мысалы, теміржол салу тіпті жеңілдеді.

Ресей империясының қатысуы түркі әскери деғдарлары үшін жаңа қорларды ашты, олар жаңа діни инфрақұрылымды құруға және парсы әдеби мәдениетін қорғауға қаражат салды. Түркістан ғұламалары мен протектораттары Еділ-Орал аймағының мұсылмандары сияқты Орынбор Рухани жиналысына біріктірілмеді және қақпаны қағып жатқан жаңа әлемнен тыс қалды.

Зерттеулер негізінен Өзбекістан, Ресей, Тәжікстан және Үндістандағы қолжазбалар мұрағаттары мен кітапханаларында жүргізілді. Бірінші тарау Түркі-Парсы исламның тұжырымдамалық талқылауын ұсынады, ұлттық емес, деғдарлық мәдениет туралы ойлануға азық береді. Жұмыста түркі мәдениеті парсы мәдениетімен, ал жоғары парсы мәдениеті өз кезегінде исламмен қалай байланысты екендігі түсіндіріледі. Екінші және үшінші тарауларда Бұхараның исламның қасиетті орталығы ретінде қалыптасу тарихы баяндалады. Отаршылдық кезеңге қарай ислам ғалымдары Бұхараның мифологиялық діни және мәдени беделін құрып, қаланың географиясын қасиетті ислам тарихы мен парсы әдебиетінің нышандарымен қасиетті етті. Үшінші тарауда Бұхара білім беру даралығы қалай дамыды, ол қаладан тыс жерде «кішкентай парсы таптарын» құрды. 7 және 8-тарауларда ғұламалар мен әскери-саяси билік арасындағы қатынастар зерттеледі.

Бұл кітап, Дж.Пикетт атап өткендей, ұлтшылдық, социализм, дінсіздік, исламшылдық және 20-шы ғасырдағы жаңашылдықпен үйлеспейтін мыңжылдық тамыры бар тұрақты мәдени бейненің және оның әртістерінің соңғы тарихи сәті.

Shaikhutdinov M. Between East and West. The Formation of the Moscow State. – Brookline (MA): Academicstudiespress, 2021. – 274 p.

Батыста қазақстандық және Орталық Азия тарихшыларының жұмыстарын жариялауды жалғастыратынын байқау қуантады. "Шығыс пен Батыс арасында: Мәскеу мемлекетінің құрылуы" кітабының авторы М.Е. Шайхутдинов жоғары дәрежелі отандық ғалымдар, саясаттанушылар және мемлекеттік шенеуніктер қатарына жатады (ұзақ жылдар бойы ол ҚР Қауіпсіздік Кеңесі Хатшысының орынбасары болған). Бұл зерттеу Мәскеу державасының пайда болу табиғаты туралы көпжылдық пікірталасқа кіреді. Автор дәстүрлі орыс және кеңестік тарихнамада танымал болған "татар-моңғол қамыты" тұжырымдамасын біржақты қабылдамайды және бұл Алтын Орданың (Жошы Ұлысы) дамуы мен үзінділеуінің нәтижесі деп санайтын ғалымдардың жағындағы ұстанымында. Бірақ автор атап өткен, балама болды – бұл литвалық даму жолы, содан кейін Батыспен бірігу (бағыну). Бірақ бірқатар ерекше геосаяси факторлар, Еуразиядағы әскери-стратегиялық жағдайдың өзгеруі және орыс-Мәскеу ақсүйектерінің қалыптасу ерекшеліктері Мәскеу Ресейін Шығыс траекториясы мен "Орда космополиттік моделі" бойынша қозғалысқа итермеледі.

Morrison Alexander. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – XXVI+480 pp.

Профессор Александр Моррисонның (Оксфорд университетінің Нью-колледжі) «Ресей империясының Орта Азияны жаулап алуы: империялық экспансияны зерттеу, 1814-1914») кітабы, Кембридж универ-

ситетінің баспасынан 2020 жылы шыққан, еуропалық империялық экспансияның ең әсерлі және сәтті мысалдарының бірі. Оның нәтижесі жаңа мұсылман субъектілерін тарту, сондай-ақ Ресей империясының аумағына жаңа иеліктерді қосу болды. Оқырман назарына Моррисон жүз жылға созылған Орта Азияны жаулап алудың алғашқы әскери және дипломатиялық тарихының толық сипаттамасын ұсынады. Кітап авторы 1830 жылдары дала шекараларында болған ең алғашқы қақтығыстар және 1900 жылдардың басында болған Памирдің басқындығы туралы айтады. Сондай-ақ, ол Ресейдің Хоканд, Бұхара және Хиуаға қарсы жүргізген соғыстарының барысы мен логистикасын егжей-тегжейлі сипаттайды, Ташкент пен Самарқандты басып алу, түрікмендерді бақылау және Ресей Қытаймен, Парсы елімен және Британ империясымен орнатқан дипломатиялық қатынастар туралы баяндайды. Кітаптың негізіне Ресей, Қазақстан, Өзбекістан, Грузия және Үндістан мұрағаттарынан жиналған деректер алынған, сонымен қатар ғұмырнамалар мен мұсылман хроникалары.

Алғы сөздің басында А. Моррисон Ресей тарихына деген қызығушылық оның бала кезінде Мәскеуде тұрғанына байланысты пайда болғанын, оның әкесі Мәскеудегі Рейтер баспасында журналист болып жұмыс істегенін айтады. Содан кейін Моррисон орыс тілін үйренді. Ол Оксфорд университетінде оқуын Ресей тарихын зерттеуге арнады, бірақ оның негізгі мамандануы оны қызықтырған Оңтүстік Азия тарихы болды. Осыған қарамастан, ол өзінің докторлық диссертациясын Орта Азиядағы Ресей империясының тарихы мен Үндістандағы Британ империясының тарихы арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтары туралы жазды. Моррисон өзінің жұмысы үшін Мәскеу, Санкт-Петербург, Орынбор, Омбы, Алматы, Ташкент, Тбилиси мұрағаттарын-

да ақпарат жинау бойынша үлкен жұмыс атқарды.

Автор атап өткендей, империялық экспансияның негізінде әрқашан да пайда немесе экономикалық себептер болып табылмайды. Мысалы, кеңес тарихшылары Ресейдің Орта Азияны жаулап алуының негізгі себебі ретінде Ресейдің тоқыма өнеркәсібі үшін шикі мақта қажеттілігін атады. Алайда, Моррисонның пікірінше, егер XIX ғасырдың басында Ресейдің шекаралары Орынбор мен Омбы арасындағы шекарадан солтүстікке қарай мыңдаған шақырым созылып жатқанын ескерсек және өткір құрғақшылық нәтижесінде пайда болған мақтаның жетіспеушілігі тек 1860 жылдары орын алса, онда Ресейдің Ташкентке жақын жерде болуы 1830-1850 жж. басқа себептер болды.

Ол кезде Ресей Күнгей Кавказ территориясына ие болған және оны мақта өсіру үшін пайдалануға болатын – бұл мақта өсіру үшін жер табу, Орта Азияны жаулап алудан гөрі арзан әрі оңай жолы болар еді. Ресей үшін мақта тақырыбы тек 1890 жылдары өзекті болды, сондықтан Моррисон Ресейдің Орта Азияны жаулап алуы мен Орта Азияны шикі мақтаның маңызды көзіне айналдыру арасында 30 жылға созылған алшақтық бар деп санайды. Ресми мұрағаттық құжаттарға сәйкес Ресейде Орталық Азияға болашақ жорықтың бюджеті мен логистикасы мәселелері белсенді талқыланды. Бүкіл үдеріс жоғарыдан мұқият бақыланды. Орта Азияны жаулап алудың маңыздылығы – бұл аймақ Ресейдің келесі 130 жылдағы ықпалына өтті. Автордың баса айтуынша, Ресей қазіргі Орталық Азия республикаларымен маңызды саяси және мәдени қатынастарды әлі де сақтайды.

А. Моррисон кітаптың кезеңділігі қандай да бір түрде шартты екенін айтады: ол күндердің симметриясына қол жеткізуге тырысты (1814-1914), сонымен қатар Ресейдің

Наполеонға қарсы соғысының маңыздылығын атап өтуге шешім қабылдады. Себепсалдарлық қатынастар тізбегі бар, олардың арасында әскери экспедициялар, бекіністер салу, шекараларды ауыстыру және басқалар болды. Жаулап алудың белсенді кезеңінің басында, Моррисонның пікірінше, 1839 жылы Орынбор губернаторы Перовский графы Хиваға сәтсіз қысқы экспедиция ұйымдастырған кезде, оның міндеттерінің бірі Хиуа хандығы тұтқындаған орыстарды азат ету болды.

Тағы бір аспект Ресей империясының керуендері мен аумақтарына жасалған жорықтар болды. Ұзақ уақыт бойы Ресей империясының аумақтық шекара сызығы бұзылды: қазақтар Ресейдің егемендігін мойындамады және өздеріне тиімді болған кезде өздерін патшаның еркін қол астындағылар деп санады. Бұған дейін 1773 жылғы Пугачев көтерілісіне қазақтар, қазақтар, башқұрттар қатысты. Мұның бәрі XIX ғасырдың басында далада болған кез-келген оқиға тұрақсыздық қаупін арттырды, бұл өз кезегінде орыстардың Орта Азиядағы жағдайға деген көзқарасына әсер етті және Ресей империясы бұл аймаққа шыдамдылықпен қарауды тоқтатты. Моррисон үнемі әрекет ететін факторға назар аударады, бұл Наполеонды жеңгеннен кейін Ресей империясы Орта Азияны – тең дәрежеде, заңды серіктес ретінде қарастыра алмайтын империяның беделіне ие болды.

Мұрағаттардан Моррисон Ресей билігі мен қазақ сұлтаны арасында кең хат-хабарларды тапты, ол қаржыландыруға және Хиуаға экспедиция жасау үшін түйелердің жеткілікті санын іздеуге арналды. Экспедицияның 5 мың қатысушысы үшін 10 мың түйені іздеу 18 айға созылды. Экспедициядағы түйелердің рөлі өте маңызды болды, өйткені Орта Азия жағдайында бұл жануарлардың көмегімен қару-жарақ, заттар мен жеуге болатын заттарды аударуға болатын.

Түйелерді күту және оларды тамақтандыру мәселесінде орыстар қазақтар мен түрікмендерге сүйенді. Сонымен қатар, бұл көшпелі тайпалар экспедиция бағыттары өтетін кейбір жерлер туралы және дала мен шөлде су көздері қайда екендігі туралы білімге ие болды. Осыған қарамастан, Перовскийдің жорығы сәтсіз болды, өйткені барлық 10 мың түйе суықтан қайтыс болды. Болашақта Орта Азияға болашақ сапарлардың табиғаты біршама өзгерді: орыстар мейірімді жергілікті ландшафт пен халыққа көбірек сене бастады, бұл оларға азық-түлікпен қамтамасыз етудің мүмкіндігі болды. Жетісу қолайлы климатқа ие болды және 1860 жылдары осы облыстың аумағында орыс қоныстары құрылды. Мұндай қоныстар Сырдария аумағында да құрылғысы келді, бірақ ыстық, қолайсыз климат бұған жол бермеді. Сондықтан қолайлы климат пен жер іздеуде орыстар Ташкентке қарай бет алды. 1850 жылдардың аяғында кейбіреулер Орта Азияны тастап, артқа бұрылуға шақырды: көп ақша кетіп, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету қиын болды және ешкім бұл жерде отырықшылыққа ұмтылмады. Алайда, орыстар әлі де бедел мәселесін есіне алды және аумақты бергісі келмеді, өйткені олар Шығыс көршілері мен басқа империялық елдердің алдында өздерінің әлсіздігін көрсетуден қорықты.

Зерттеуші ресейліктер басқа елдерді үнемі бақылауға ұмтылғанын және Ресей империясының шекараларында билік ете алатын тұрақсыздыққа қанағаттанбағанын айтады. Сонымен қатар, олар наразылықтың қайнар көзіне айналғанын түсінбеді, ал жергілікті билеуші дегдарларға келтірген жеңілісі оларды аймақтағы заңдылықтан айырды.

Ресей империясының Орта Азияны жаулап алуы парсы тіліндегі дереккөздерде қалай ұсынылды деген сұраққа Моррисон, оны таңқалдырғаны, негізгі сын орыстарға

емес, Ресей империясының қауіп-қатеріне қосылып қарсы шықпағанына, Қоқан билеушілеріне және Орта Азияның жартылай мұсылман қоғамдастығына бағытталған деп жауап береді. Орыстар қысым жасаушылар немесе негізгі зұлымдық ретінде ұсынылған жоқ. Олар «кәпірлер» деп сипатталды, бірақ негізгі сын сыбайлас жемқорлыққа, қабілетсіздікке және Орта Азиядағы мұсылман элитасы арасында ынтымақтастықтың болмауына бағытталған, бұл кейіннен орыстарға тиімді қарсы тұрудың мүмкін еместігіне әкеліп соқтырды.

А. Моррисон, сонымен бірге, орыстар Орталық Азия қалаларымен қарым-қатынаста дипломатиялық тәсілге қызығушылық танытпады және олар үшін түсінікті жалғыз тіл зорлық-зомбылық тілі болды деп санайды. Олар аймақ тұрғындарына теріс көзқараспен қарады, өйткені олардың Кавказ мұсылмандарымен өткен тәжірибесі екіұштылыққа ие болды: орыс әскерінің көптеген генералдары мұсылмандарды қауіпті тақуалар ретінде қабылдады. Алайда, мұндай көзқарас Орта Азия тұрғындары тарапынан өте сирек қарсылық тудырды, дегенмен 1866 және 1868 жылдары Бұхарада діни соғысқа қозғалыстар байқалды. Шындығында, Орта Азия тұрғындары тарапынан ерекше қарсылық болған жоқ.

Пағша кезеңінің тарихы туралы әдебиетте Орта Азияны «жаулап алу» деп сипатталады, тек 1930 жылдары біз Орта Азияның Ресейге ерікті түрде қосылуы туралы айтып отырмыз. Бұл терминология не болып жатқанын толық сипаттамайды, жаулап алудың барлық оқиғалары бейбіт болған жоқ. Бірақ Бұларға Памирдің басқындығын жатқызуға болады, өйткені жергілікті тұрғындар үшін орыстардың болуы бұхаралықтар мен ауғандықтардың билігіне қарағанда анағұрлым қолайлы болды.

Әрі қарай, ғалым империялық елдер жүргізген барлық жаулап алулар кезінде

орын алған қолжазбаларды жинау және көне жазбаларды жинақтау сияқты құбылыс туралы айтады. Шығыстанушы Александр Людвигович Кун Орта Азия көне жазбаларын жинауға кірісті, ол Орталық Азияға жорықтың көптеген басқа қатысушылары сияқты, орыс емес еді. Ол жинаған материалдар Ресейге жіберілді, бірақ оларды 60 жыл бойы ешкім қызықтырмады. Бұл материалдар кенагас әулеті, Шахрисабз, Китаб, Хива және басқалары туралы ақпаратты қамтыды. Олардың арасында Шығыс поэзиясы мен мұсылман шежірелері де болды.

Көне жазбаларды жинаудың негізгі себебі – орыстарға Орта Азияда басқаруды қалай жүзеге асыру керектігін түсіну қажет болды. Алайда, барлық құжаттар Ресейге жеткізілгеннен кейін, бүкіл жинақтама мұражай сөрелерінде шаң жинауға қалды. Кейінірек кеңестік кезеңде мұрағат жинағының көп бөлігі Ташкентке жіберілді.

Қорытындылай келе, А. Моррисон өзі жазған кітапты қабылдау қиын болуы мүмкін дейді. Ол Ресейдің Орталық Азияны жаулап алу тарихын таба алатын ең егжей-тегжейлі дереккөздердің көмегімен айтуға тырысты. Бірақ кітапты оқығаннан кейін бірқатар сарапшылар пікір таластырғысы келуі мүмкін. Кітапта Ресейдің Орта Азияны жаулап алуы туралы ғана емес, сонымен бірге Орта Азияның орыс мәдениетіне, әдебиетіне, музыкасына, өнеріне және т. б. әсері туралы ақпарат бар.

Khalid Adeeb. Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present. – Princeton: Princeton University Press, 2021. – 576 p.

Адиб Халидтің (Азия және тарихи зерттеулер профессоры, Карлтон колледжі) «Орталық Азияның империялық жаулап алудан қазіргі уақытқа дейінгі жаңа тарихы» кітабы аймақты екі империяның орыс және Қытай Түркістанына, содан кейін коммунистік

КСРО мен ҚХР арасында бөлуіне арналған. Автор өз жұмысында Шыңжаң бүкіл аймақтың ажырамас бөлігі екенін көрсетуге ниетті. Бірқатар себептерге байланысты автор татар мен башқұрт мекендеген және Орталық Азияның дала аймағына іргелес жатқан аумақтарды түркітілдес Түркістанға жатқызбайды. Дәл осындай себептермен ол Моңғолия мен Тибетті жоққа шығарады.

Автор Ресей империясын динамикалық жаулап алушы держава деп атайды, онда этникалық орыстар ерекше артықшылықтарға ие болмады, ал жергілікті дегдарлар этникалық адалдықты емес, әулетті сақтау қағидаты бойынша жалпы империяға қосылды. Ресейдің аймақта болуы, зерттеуші атап өткендей, Қытай темір жолдарын пайдалану арқылы Шыңжаңдағы қытай өнімдерінің экономикалық кеңеюіне ықпал етті.

Urbansky Sören. Beyond the Steppe Frontier: A History of the Sino-Russian Border. – Princeton: Princeton University Press, 2022. – 392 p.

С. Урбанский (Германия Тарихи университеті, Вашингтон) екі жыл аралығында «Дала шекарасынан тыс: Қытай-Ресей шекарасының тарихы» монографиясын жариялады. Автор Қытай-Ресей шекарасының қалыптасуын ерекше тарихи құбылыс деп санайды, ол тек екі держава мен империя арасында ғана емес, сонымен бірге өркениеттер – еуропалық және азиялық арасында да бөлінді. Орталық Азияда алдымен Ресей мен Цин империяларының мүдделері, кейінірек Кеңес Одағы мен ҚХР (және қандай да бір себептермен, Жапония) мүдделері қақтығысты. Бұл аймақ бастапқыда екі Социалистік державаның достығы мен Әскери-стратегиялық одағының негізін қалады, содан кейін жанжал мен өзара бәсекелестік пен жеккөрушіліктің алмасына айналды.

Автор өзінің зерттеуін Азиядағы орыс экспансиясының негізгі құралы ретінде қа-

зак экспансиясының тарихынан бастайды. Ол теміржолдардың рөліне және Ресейдің табиғи қорларын (алтын кен орындары) іздеуге ерекше назар аударады. 1917 жылы Ресейде антикапиталистік революция болған кезде, жас Қытай Республикасы Петроградтан КШТЖ талап етті, бірақ 1920 жылға қарай антиимпериалистік күрес бағытын жариялаған кеңестік Ресей стратегиялық теміржол желісін бақылауды өзіне қалдыратыны белгілі болды. С.Урбанский өз жұмысында негізінен Забайкалье, Моңғолия және Манчжурия аймақтарына назар аударса да, ол Орта Азиядағы кеңес-қытай шекарасының өзекті мәселелеріне қатысты.

Kreutzmann Hermann. Hunza Matters: Bordering and Ordering between ancient and new Silk Roads. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2020. - 570 pp.

Г.Кройцманнның «Хунза мәселелері: ежелгі және жаңа Жібек жолдары арасындағы шектеуі мен реттеуі» кітабы Ішкі Азия¹ трилогиясының аяқталуы болып табылады. Хунза алқабы мен көршілес Нагар Каракорума аймағына жатады. Автор 1974 жылы осы елге біріктірілген Пәкістанның солтүстік бөлігін, 1978 жылы әйгілі тас жол салынғаннан кейін, Қытайдың Болашақ «Бір белдеу, бір жол» жобасының және Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізінің негізі ретінде қарастырады. Кітапта төрт бағыт қарастырылған: жолдар мен инфрақұрылым, экология және қорлар, негізгі геосаяси ойыншылар және олардың әсер ету салалары, тарихи және саяси мифтердің қалыптасуы. Автор Британдық Үндістан дәуіріндегі батыл Тарихи параллельдерге және XIX ғасырдағы «Үлкен ойынға» жүгінеді. Кезінде Британияның соңына дейін жеткізе алмаған

¹ Kreutzmann H. Volume 1: Pamirian Crossroads: Kirghiz and Wakhi of High Asia, 2015; Volume 2: Wakhan Quadrangle: Exploring and Espionage during and after the Great Game, 2017.

нәрсені (Қытайға экономикалық дәліз салу) ХХІ ғасырда ҚХР мен Пәкістан құрады. Кітап энциклопедиялық сипатта (тарихи тұрғыдан) және 1880 жылдардағы суреттемелер мен фотосуреттерге бай.

Carmack Roberto J. Kazakhstan in World War II: Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire. – Kansas-City: University Press of Kansas, 2019. – IX+272 pp.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі қазақ халқының тағдырына арналған ауқымды еңбек алғаш рет ТМД-дан тыс жерлерде жарияланды. Әңгіме Роберто Кармактың (АҚШ) «Екінші дүниежүзілік соғыстағы Қазақстан: Кеңес империясы этностарының жұмылдырылуы» кітабы туралы болып отыр. Автор негізінен Қазақстанның мемлекеттік мұрағаттарында, сондай-ақ Мәскеуде сақтаулы кеңестік құжаттарға сүйенді. Автор кеңес шенеуніктерінің қазақ халқын қалай қабылдағанын және Орта Азия халықтарын майданға және тыл жұмыстарына жұмылдыру кезінде не болып жатқанын түсінуді мақсат етіп қойды. Зерттеуші өзінің ішкі хат-хабарларында партиялық-мемлекеттік органдар қазақ халқының иығына түсетін ауырпалықтар туралы жиі ашық айтқандарын анықтады. Мәскеу мен Қазақ КСР-інің кеңес басшылары Қызыл Әскердің кейбір командирлері республикадан жаңадан шақырылушыларға нашар қарайтынын, қазақ ауылы азық-түліктің тапшылығынан зардап шегетінін тікелей көрсеткен.

Кейбір командирлер қазақтарды және басқа орыс емес сарбаздарды ең ауыр жұмыстарды орындауға мәжбүр етті, мысалы, орқазу. Ол кезде қазақ қоғамында әлі де күшті жіктелу сақталған. Бөлім желісі кәсіби, таптық, тіпті мәдени деңгейде өтті. 1941 жылы кейбір қазақтар қалаларда тұрып, орыс тілінде еркін сөйлеп, зауыттарда не мемлекеттік мекемелерде жұмыс істеді. Бірақ едәуір бөлігі әлі де ауылдық жерлерде тұрды, онда

адамдар қазақ тілінде сөйлесті. Тарихи жаракатына (ұжымдастыру және тазалау кезіндегі аштыққа) қарамастан, қазақтардың көпшілігі майданда жанқиярлықпен шайқасты, тылда тынымсыз еңбек етті. 400 000-нан астам қазақ Қызыл Әскерге кірді және сол соғыстың әрбір ірі шайқасына қатысушылардың арасында қазақ есімдері болды.

КСРО соғыста жеңіске жетті, өйткені Кеңес үкіметі тұрақты және экономикалық тұрғыдан мықты артқы жағын сақтай алды. Қазақстан елдің осындай қуатты тіректерінің бірі болды. Мұнда КСРО-ның батыс аймақтарынан көшірілген миллионнан астам кеңес азаматтары шығарылды, соның ішінде мәжбүрлеп жер аударылды.

Болашақ жеңіске қазақ жұмысшылары үлкен үлес қосты. Олардың көпшілігі майдан маңындағы аймақтар үшін азық-түлік өндіретін колхозшылар болды, мыңдаған адамдар шахталарда, зауыттарда немесе мұнай объектілерінде жұмыс істеді. Бұл кәсіпорындарда республиканың еңбеккерлері тауға майданға қажетті барлық қорларын берді. Майданға халықтың 25% - ға жуығы жұмылдырылды. Ұлы Отан соғысы майдандарында көрсеткен ерлігі үшін 96 638 Қазақ КСРО жауынгерлік ордендері мен медальдарымен марапатталды. Олардың 98-і Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда барлығы 12 атқыштар, төрт атты әскер дивизиясы, жеті бригада және 50 полк құрылды.

Көшірілгендердің көпшілігі славяндар мен еврейлер болды, ал жер аударылғандар негізінен кеңестік немістер немесе Солтүстік Кавказдан келген келімсектер болды. Жергілікті билік келушілерді колхоздарда, зауыттарда және басқа кәсіпорындарда жұмыс істеуге жіберді. Кеңестік үгіт-насихаттық мәлімдемелерге қарамастан, жаңадан келгендер мен жергілікті халық арасында айтарлықтай шиеленіс болды. Адамдар

тамақ пен басқа қорлар үшін бәсекелесуге мәжбүр болды, ал Кеңес өкіметі кейде жер аударылғандарды кемсітуге шақырды. Бірақ әр түрлі ұлт өкілдері көбінесе ортақ тіл тауып, бірге жұмыс істей алды. Қазақстандық фермерлер жер аударылғандарды жиі жақсы қарсы алды. Көптеген қазақтар майданға кеткенін ұмытпау керек, сондықтан жер аударылған адамдар үлкен көмек болды. Атап айтқанда, немістер мен қарашайлар жақсы жұмысшылар ретінде танымал болды.

Автор «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін» – дәл осындай ұранмен Қазақстан зауыттарында майданның мұқтажықтары үшін әрбір 10 оқтың тоғызы құйылғанын ерекше атап өтеді. Қазақ халқының соғыс кезіндегі, тіпті оған дейінгі қайғы-қасіреті авторды қатты таңғалдырды. Халық арасында аштық пен ауыр аурулар тіпті ауылдарда ғана емес, қалаларда да кең таралған. Бұл азаптар Қазақстанның әскери тәжірибесінің маңызды аспектісі болды.

The Conflict in South Kyrgyzstan Ten Years on: Perspectives, Consequences, Actions. Translated and edited by Aksana Ismailbekova and Philipp Lottholz. - Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2020. – 42 p.

Бұл кішігірім зерттеу тарихқа тиесілі оқиғаларға арналған, бірақ оларды қайталауға кепілдік жоқ. Сөз 2010 жылы Ош облысындағы қырғыздың екінші президенті Қ.Бакиев құлатылғаннан кейінгі қанды қақтығыстар туралы болып отыр, ол өз тарапынан 2005 жылы А. Ақаевқа қарсы мемлекеттік төңкеріс нәтижесінде билікке келді. Зерттеу авторлары қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, қақтығыстардың себебі К.Бакиевтің тұсында қалыптасқан сыбайлас жемқорлық жүйесіне наразылық болды деген көзқарасты ұстанады. ОШ аймағында, ол этникалық факторға байланысты

болды. Алайда, кейбір фактілерге сүйенсек, өзбек қауымдастығы мен өзбек бизнесі баки режимімен бірге өмір сүрудің белгілі бір түрін тапты (сыбайлас жемқорлық түрінде). Сондықтан ол құлағаннан кейін осы ортада жаңа қырғыз билігіне қатысты қорқыныш пайда болып, өз ізашарларының барлық қаржы көздері мен экономикалық артықшылықтарын басып алуға ұмтылысын көрсетті. Авторлардың пікірінше, мұнда олар терең тарихи және этникалық тамыры бар «сөзсіз құрылымдық зорлық-зомбылық» құбылысына тап болады.

Lisack Lucille. Musique contemporaine en Ouzbékistan: Politique, identités et globalisation. – Paris: Editions Petra, 2019. – XVI+295 pp.

Француз музыкатанушы зерттеушісі Люсиль Лизак (Нантер университеті) өз кітабында Өзбекстандағы заманауи музыканың қалыптасу тарихын саясат, бірегейлік және жаһандану сияқты факторлардың осы үдеріске әсері тұрғысынан қарастырады. Оның пікірінше, бұл үдеріс елдің музыкалық мәдениетін қалыптастырған түрлі әсерлерді көрсетті. Бұл Орта Шығыс музыкасына өте ұқсас және күрделі ырғақ пен метрмен сипатталады. Елдегі музыканың ұзақ тарихы мен музыкалық стильдердің алуан түрлілігіне байланысты Өзбекістан көбінесе Орталық Азиядағы ең музыкалық әр түрлі елдердің бірі болып саналады.

Қазіргі Өзбекістан музыкасы өте ұзақ және бай тарихқа ие. Шашмаком – 16 ғасырдың аяғында Бұхара мен Самарқанд қалаларында пайда болған Орта Азиялық классикалық музыкалық стиль. Классикалық парсы дәстүрлі музыкасына ұқсас әр түрлі музыкалық режимдерде алты бөлімнен тұратын музыка құрылымына жатады. Сопылық поэзия да бар, оның дәстүрлерінде музыканы үзу, әдетте төмен регистр бастап, бастапқы тонға дейін тынышталғанға дейін біртіндеп шарықтау шегіне жетеді.

Түркістан XIX ғасырда Ресей империясының бір бөлігіне айналғаннан кейін аймақтағы халық әуендерін жазуға алғашқы талпыныстар жасалды. Орыс музыканттары өлкеге нота жазуын енгізу арқылы бұл әуендердің сақталуына ықпал етті. 1950 жылдары өзбек халық музыкасы аз танымал болды және бұл жанрды радиостанцияларда көрсетуге бейресми түрде тыйым салынды. Бірақ тыйым салынғанына қарамастан, халық музыкалық топтары өз музыкаларын өз жолымен орындауды және оны жеке таратуды жалғастырды. Өзбекістан КСРО-дан тәуелсіздік алғаннан кейін, 1990 жылдардың басында дәстүрлі өзбек музыкасына деген қоғамдық қызығушылық қайта жанданды. Бүгінде өзбек теле-және радиостанциялары дәстүрлі музыканы жиі ойнайды.

Өзбекістанда еуропалық классикалық музыкалық идиоманың көптеген танымал композиторлары мен орындаушылары дүниеге келді, әйгілі симфониялық оркестрлер, фестивальдар мен заманауи музыка ансамбльдері бар. 1936 жылы Ташкентте құрылған Өзбекістан Мемлекеттік консерваториясы музыканттардың кәсіби дайындығына арналған жетекші ұлттық жоғары оқу орны болып табылады. Танымал музыканың көптеген түрлері, соның ішінде халықтық (халықтық стильдендірілген) музыка, поп және рок музыкасы 1990-шы жылдардың басынан бастап Өзбекістанда өркендеді.

Өзбек поп-музыкасы жақсы дамыған және поп-музыкалық БАҚ-та және әртүрлі радиостанцияларда танымал. Рэп музыкасы өзбек жастары арасында танымал болды. Рэперлер 2000 жылдары жастар арасында өте танымал болды. Алайда Өзбекістан Үкіметі рэп-ті цензураға ұшыратты. Ол рэп музыкасын цензуралау үшін арнайы орган құрды, өйткені ол музыканың бұл түрі өзбек музыкалық мәдениетіне сәйкес келмейді деп санады.